

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

124

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ 124

НОВИ САД
2008

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) — *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952),
Рајко Николић (1953—1965), академик Славко Гавриловић (1966—1969),
др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—1999)
др Милован Митровић (2000—2004), др Часлав Оцић (2005—)

124

Уредништво

Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др САЊА ЂАЈИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА, инострани члан САНУ (Јапан)
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др БОЖО МИЛОШЕВИЋ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др МИЛИЈАН ПОПОВИЋ
Др АЛЕКСАНДРА ПРАШЧЕВИЋ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)
Др ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ, дописни члан САНУ

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

YU ISSN 0352-5732 / UDK 3(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

124

НОВИ САД
2008

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Милан Трипковић, Гордана Трипковић, Закасна транзиција у Србији и (не)могућност „опамећивања” српских елита — Late Transition in Serbia and (Im)possibility to “Enlighten” the Serbian Elites	7
Yordanka Chobanova, Multinational corporations and foreign investors in CEE. Western European Multinationals in the CEE Agro-Food Industry: The Cases of Nestle, Unilever and InBev — Мултинационалне корпорације и страни инвеститори у ЦИЕ. Западноевропске мултинационалне у агро-прехранбеној индустрији у ЦИЕ. Случајеви Нестле, Унилевер и ИнБев	31
Павле Миленковић, Подне српске авангарде — The Noon of Serbian Avant-Garde	53
Вукашин Павловић, Моћ и систем: Парсонсова функционалистичко-системска теорија моћи — Parsons’ Functionalist-Systemic Theory of Power	75
Радован Поповић, Означитељ и означени у De signatura rerum Јакоба Бемеа. — Signifying and Signified in Jakob Böhme’s De Signatura Rerum	89
Саша Недељковић, Срби католици у Дубровнику између два светска рата — Serbs Catholics in Dubrovnik between Two World Wars	109

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
MISCELLANEA

Драго Његован, Једна библиографија периодике Независне државе Хрватске (1941—1945) — A Bibliography of Periodicals in The Independent State of Croatia	127
--	-----

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ
COMMENTS AND REVIEWS

Рајко Буквић, Случај Фројанов — и историчаре, опет прогањају, зар не?	139
Драго Његован, Демографски слом Срба у Републици Хрватској	149
Илија Вујачић, Војислав Становчић, Политичка теорија I	151
Лидија Мустеданагић, Образовање за 21. век	157

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Илази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
124. свеску 24. марта 2008. године
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено августа 2008. године

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство науке Републике Србије

Милан Триповић
Гордана Триповић

ЗАКАСНЕЛА ТРАНЗИЦИЈА У СРБИЈИ И (НЕ)МОГУЋНОСТ „ОПАМЕЋИВАЊА” СРПСКИХ ЕЛИТА

САЖЕТАК: У раду су предочени налази најновијих истраживања аутора, који су посвећени проблему елитизације, криминализације и закаснеле транзиције српског друштва.¹ Ти проблеми се сматрају једном од најважнијих препрека његове модернизације и унутрашње и спољашње интеграције, односно третирају се као кључни чинилац изолације Србије и њених неприлагођености и сукобљавања, како са светом, тако и са самом собом. У том контексту, посебна пажња посвећује се прецизирању дезинтегративних обележја српског друштва, као и препознавању његових интегративних потенцијала. Таква оријентација усмерила је истраживање у два правца: с једне стране, аутори настоје да дефинишу суштинска обележја српских елита и да одреде њихову пресудну улогу и највећу одговорност у процесима (дез)интеграције српског друштва у доба закаснеле и убрзане транзиције; а, с друге стране, покушавају да идентификују услове под којима би те елите саме могле постати заинтересоване за демократизацију и стабилизацију друштва, као и за институционализацију „друштвено уговореног тржишта” (Манкур Олсон), што се свакако може сматрати најбољом и најтрајнијом осномом регионалног повезивања и укључивања у тзв. шире европске интеграције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: транзиција, елитизација, криминализација, интеграција, Србија

¹ Рад је део ширих истраживања аутора на пројекту *Социјално-економске и културне карактеристике и потенцијали Војводине као чинилац регионалног повезивања и интеграције у Европу*, који финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије. У њему је коришћен и део резултата добијених истраживањем на пројекту *Мултикултуралност АП Војводине као чинилац регионалног повезивања у Југоисточној и Централној Европи*, који је финансирао Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине. Овај текст је у садржинском погледу веома тесно повезан с претходним радовима аутора, а нарочито с нашим заједничким радом *Србија између интеграције и изолације: „економска култура” и интересно условљено деловање*, објављеним у *Социолошком прегледу*, као и с радом Милана Триповића *Логика моћи и хијерархија интереса у елитизацији Србије*, који је објављен у броју 123 *Зборника Машице српске за друштвене науке*.

УБРЗАЊЕ ЗАКАСНЕЛЕ ТРАНЗИЦИЈЕ, ТАЈКУНИЗАЦИЈА СРБИЈЕ И ПАРЦЕЛИСАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ПОСЕДА: ИМА ЛИ ГРАНИЦА ИЗНУДИ?

Већина истраживача слаже се у оцени да је динамика друштвених промена у Србији успорена, заочена и деформисана. По нашем мишљењу, то произилази из удруженог деловања неколико повезаних чинилаца, од којих се сваки чини довољно озбиљним и значајним. Пре свега, ту је на делу општа доминација политике над свим сферама друштва, а посебно њена чврста сраслост с привредом, што се несумњиво може означити као један од битних и постојаних елемената континуитета са социјализмом, који још није прекинут, али не зато што се то не уме, већ стога што то не одговара најмоћнијим актерима. Из претходног нужно произилази оштра борба међу интересно тврдо супротстављеним, а идеолошки тешко „завађеним” конкурентским политичко-економским елитама, што такође успорава процес транзиције. Надаље, важну улогу у успореној и деформисаној трансформацији српског друштва има и одсуство аутономне културно-духовне елите, што се опет може ваљано разумети тек у контексту одговарајућег социјалистичког наслеђа. Ту је потом и огроман страх губитника транзиције (бившег „радног народа” који је у већини осиромашео и изгубио посао) да ће у убрзанијим и радикалнијим променама ишчезнути и оно мало заштите и сигурности што им је преостало, с тим да та страховања, која дакако нису без објективног основа, додатно подгревају и увеличавају оне политичке снаге којима бржи ток промена не одговара, јер тако губе релативно поуздан основ за успон на власт и могућност да се и саме дочепају материјалног богатства. Ту је, најпосле, и по бројности респектабилна категорија незапосленог „младог” света, који се релативно добро адаптирао на принуду „паразитског” начина живота и који машта или да се некако домогне иностранства (мислећи, не ретко, да се тамо мало ради а лепо живи) или да бар задржи садашњи статус, који му допушта да се без нарочитог напора одржава макар привид уживања у тековинама потрошачке цивилизације, чији га периферни таласи, упркос свему, постојано заплъскују.

Пошто културно-духовне елите не постоје, односно немају готово никакву аутономију,² а „радни народ” и незапослена „омладина” по дефиницији не могу битније да утичу на друштвена збивања, у Србији од значајнијих социјалних актера остају, дакле, само политичке и економске елите, које су истина чврсто срасле, али које истовремено воде и непрекидну борбу за превласт.³ Извесна конкуренција, па тиме и могућ-

² Део културне елите који има амбицију да очува аутономију („критички интелектуалци”) практично је безначајан у својој изолованости и маргинализованости и он се најчешће само јада и исповеда унутар уског и затвореног круга истомишљеника, далеко од очигледне јавности; док се други (знатно већи) одавно отарасио илузије о аутономности, сврставајући се уз неку од страна и димензија моћи, домаћих или страних, па се „ангажовано” и „принципијелно” гложи за њихов рачун и за неку своју ситнију корист.

³ За сада, политичке елите успешно рекетирају богаташе, док ови, са своје стране, добро искоришћавају позиције „својих” политичара да би, као стварни „господари из сенке”, увећали богатство и заштитили га од транзиционих ризика. Најкрупнији играчи из

ност измене постојећег стања, може се тражити управо у сукобу интереса делова елите, али то само по себи не гарантује и излазак из друштвене кризе. Да би се ово потоње десило, неопходно је да се, осим здружене и трајне спољне подршке, доврши прерасподела наслеђеног богатства, учврсте институције, маргинализују незадовољ(е)не конкурентске политичке елите, подржи опоравак средњих друштвених слојева, знатно повећа запосленост, а криминал и корупција сведу у „нормалне” оквире. А то може бити претешко и недовољно исплативо бреме за овакве српске елите, које се, само ако им се укаже повољна прилика, могу лако определити за неку од искушаних варијанти владања друштвом у изнудици и изолацији. Ово тим пре што је српско друштво дубоко подељено на елиту и масу. У сваком случају, не би требало умањити потенцијалне опасности које произилазе из чињенице да су *слаба држава и подељено друштво* оно што многим моћним социјалним актерима у Србији још увек итекако одговара.

Ако се, дакле, запитамо зашто су српске елите спорне или спорније него у другим транзиционим земљама, онда одговор на то питање најпре треба потражити у *начину њиховог регрутовања* и из тога произашлим њиховим *бићним обележјима*, као и у *начину њиховог деловања* у условима дуготрајне друштвене кризе. Што се тиче начина регрутовања, специфичност српских елита састоји се у томе што су оне формиране у периоду продуженог трајања режима „инклузивне хегемоније” (Dai, 1997), праћеног грађанским ратовима, унутрашњом криминализацијом, спољашњим санкцијама и војним интервенцијама. Када је, пак, реч о битним обележјима на тај начин створених елита и њиховом деловању, ту у први план избијају *партикуларизам, локализам и разједињеност*. Оба ова момента могу се довести у тесну везу како с наслеђеном културном подлогом и затеченим институционалним оквиром, тако и с особеношћу конкретних историјских збивања на овим просторима, те сплетом партиципалних интереса и одговарајућим борбама за моћ.

Држећи се Патнамових (Robert Putnam) пет битних тема везаних с регрутовањем елита (канални за продор у елиту, поступци одабирања, критеријуми одабирања, рокови за приступ у елиту, начин регрутовања и особине елита) могло би се рећи да свака од њих стоји под снажним и одлучујућим утицајем нерегуларних друштвених услова који су створени у Србији под режимом Слободана Милошевића, а који се могу сматрати пресудним за формирање садашњих и будућих српских елита.

Иако су канали за продор у елиту већ били утврени ранијим добрим позицијама у социјалистичкој номенклатури, ипак су они широм отворени тек с ратовима и свеопштом криминализацијом друштва, када употреба насиља постаје не само допуштена и високо вреднована у „одбрани националних интереса”, него се претвара и у прорачунато и легитимно средство за брзо богаћење режиму блиских појединаца и група. У

економске елите при том, како изгледа, успешно се кладе и играју на више политичких тркача, те стога остају углавном поштеђени повремених кампања „борбе против криминала и корупције”. Да ли ће се та аутономија проширити и стабилизovati, доводећи до степеног раздвајања политике и привреде — остаје да се види.

поступцима одабирања припадника елите главни критеријум тако постаје тесна повезаност с новоуспостављеним механизмима и центрима моћи (нарочито политичким, полицијско-безбедносним и војно-обавештајним) и спремност служења сили, пре свега кроз необуздано служење насиљем. Томе су прилагођени и критеријуми одабирања, који у уобичајеној комбинацији наслеђених и стечених одлика предност ипак дају стеченим, у смислу да се то „постигнуће” непрекидно мора потврђивати и доказивати, како кроз оданост вођи, тако и у немилосрдној борби с конкурентима која, не ретко, подразумева и бруталну физичку ликвидацију противника. Аномично стање друштва веома је погодновало и скрћивању рокова за приступ елити. Тако је у Милошевићево доба отворен процес вртоглавог убрзавања у успону „најсналажљивијих” људи режима, који се преконоћ претварају у баснословне богаташе, а који ће то богатство доцније, у огромној већини, умети и да сачувају.⁴ Најпосле, као што је и Патнам показао, начин регрутовања елита вишеструко утиче на рад институција. То се у нашем случају првенствено очитује у чињеници да је овде особена „интерна” селекција — која води таложењу искуства, али и конформизму и претераној опрезности — произашла из релативно очуваног континуитета у односу на пређашњи систем, често била пресецана својеврсном „екстерном” селекцијом, која, иако олакшава продор нових замисли, ипак показује извесну несређеност и доводи до продора аматеризма у друштвени и политички живот. Ово последње ће посебно бити уочљиво након октобарских промена, али се може јасно распознати још и раније, праћењем политичких борби унутар самог режима, као и његових сучељавања с опозицијом, која ће приликом повремених победа на локалном нивоу демонстрирати велико несналажење у вршењу власти, уз упадљиво партијашење у кадровској политици и неспремност или неспособност да се довољно дистанцира од већ искушаних и делотворних режимских модела владања.

Као што је већ речено, начини регрутовања елита одређују њихова својства и обрнуто. Држећи се класификације коју предлажу Ловел Филд (Lowell Field) и Џон Хигли (John Higley), ослонцем на Ђованија Сарторија (Giovani Sartori), елите у Србији би се у том смислу најпре могле окарактерисати као „разједињене”, будући да оне имају низак ниво структурне интеграције и консензуса вредности, тако да им је, између осталог, својствено схватање „политике као облика рата” (С а р т о р и, 2001). Међутим, на нивоу односа делова унутар релативно идеолошки и/или интересно блиских елита постепено почиње да се успоставља модел „политике као ценкања”, што значи да се у овом тренутку може говорити о започињању процеса који води ка „консензусом обједињеним елитама” (К о е н е н - И т е r, 2005: 144).

С друге стране, ако се следи Гиденсова (Anthony Giddens) класификација — која се заснива на начину регрутовања елита (отворен или за-

⁴ Убрзани ритам приступа елитама и иначе је карактеристичан за кризна времена, док успоренији ритам иде с институционалном стабилношћу. (К о е н е н - И т е r, 2005) На основу тога, могло би се рећи да сада у српском друштву присуствујемо фази стабилизације и успоравања ритма приступа елити, као и њеном све већем затварању.

творен), њиховој структури (ниво социјалне и моралне интеграције), те расподели власти (ограничена или неограничена власт), онда се може рећи да су српске елите сада већ готово затворене, с недовољно развијеном социјалном и моралном интеграцијом која се ипак, макар и из нужде, бар одржава на достигнутом нивоу ако не и увећава, на основу интересно условљеног заједничког схватања морала, принудне учесталости међусобних контаката и рудиментарног осећаја солидарности рођеног из заједничких интереса владања и увећања и очувања економског богатства. Томе треба придодати и заједничке тежње елита ка неограниченој власти, мада се оне тренутно у пракси све теже остварују. На делу је заправо процес трансформације од „солидарне” елите (снажно интегрисана елита у ауторитарном режиму), ка „успостављеној” (релативно затворен систем регрутације и низак степен интеграције), што ће можда резултирати стварањем „једнообразне елите” (релативно затворен поступак регрутовања и велика густина унутрашњих контаката) или чак „апстрактне” која одговара западним друштвима (Koenen-Iter, 2005: 141—143).

Придодамо ли томе и Мертоново (Robert K. Merton) разликовање „локалних” и „космополитских” елита — при чему се прве ослањају на широку мрежу личних веза, што значи да се њихов утицај мање заснива на ономе што познају а више на онима које познају; док космополите свој утицај темеље на угледу који им обезбеђују перформансе и компетенције — онда се српске елите могу оквалификовати још и као „локалистичке”. У Србији су политичке формације стога, не ретко, локалистички организоване и локалистички усмерене (регионално, етнички) са значајним локалистичким циљевима и с „полиморфним утицајем” (Koenen-Iter, 2005: 146—149).

Све то мора се, међутим, ставити још и у контекст стабилности, односно нестабилности система. При том се под нестабилним системима, у складу с одређењима Филда и Хиглија, подразумевају они у којима се јављају државни удари и/или њихови покушаји или у којима су они вероватни, па се надносе као претња институцијама; док би стабилни били они у којима такве појаве не изгледају вероватним, а они се деле на представничке, у којима се политичке елите налазе у отвореној и законитој утакмици за вршење власти и непредставничке, где се политика представништва не упражњава активно, мада могу постојати периодични избори, који не значе и праву утакмицу и њихов резултат нема истинског утицаја на стварну политику.⁵ Ако се ова класификација мало еластичније тумачи, Србија би се могла означити као „недовољно стабилан систем на путу ка представничком”, чија елита преваљује кривудава пут од „идеолошки уједињене”, преко „разједињене” до „консензусом обједињене”.

⁵ Према овом становишту, „разједињена елита” би онда била везана с „нестабилним режимом”, „елита обједињена консензусом” би била својствена „стабилном представничком систему”, док би „идеолошки уједињена елита” одговарала „стабилном непредставничком систему”.

Још у доба социјализма, а поготово у Милошевићево време, овде је створен један високо ризичан систем, где губитак власти може да доведе не само до социјалне смрти него чак и до физичке ликвидације (К о е - п е н - И т е r, 2005: 173). То је вероватно један од разлога тихе унутрашње опструкције значајних делова режима Слободана Милошевића непосредно пре и после септембарских избора 2000. године. Тај део српске елите је свакако исправно закључивао да је сазрело време за прелазак на систем нижег ризика, у коме завршетак неког политичког мандата, био он принудан или не, може да буде компензован другим одговорним, моћним и угледним положајем, у првом реду путем конвертовања дотадашње политичке моћи у економску, али и остваривањем других политичких комбинација и склапањем нових политичких савеза у време „разједињене моћи” на глобалном и локалном плану. Томе су нарочито ишла у прилог већ стечена материјална богатства, по основу дотадашњих привилегованих политичких и економских позиција, затим велике могућности преживљавања на резервном локалном нивоу и у окриљу од раније добро опскрбљених партијских инфраструктура, те учесталост избора и потреба да се с тешком муком састављају најнеобичније (па и „неприродне”) коалиције на разним нивоима власти због раздробљености политичког простора, услед великих сујета политичких лидерчића и „проклетства малих политичких разлика”. Овоме ваља додати још и њихове процене и очекивања, која су изгледа у тренутку преврата претварана у неку врсту прећутних или изричитих усмених споразума, да се неће одлучније засецати у уходане спреге криминала и делова пређашње власти, посебно оних у полицији, али и у правосуђу, војсци и сл.

У сваком случају, може се закључити да су на прелазу из социјализма у капитализам у Србији крајем двадесетог века, наслеђем структурисане могућности битнијег утицаја на друштвени живот биле за највећи број социјалних актера мале, односно њихова структурна ограничења су била (и остала) велика; док су, насупротив њима као маси, за мањи број одраније добро системски позиционираних припадника социјалистичке елите оне биле велике и стално су расле. Започињањем грађанских ратова и распадањем друге Југославије те могућности су се вишеструко увећавале, а време потребно за енормно богаћење у анонимним условима постсоцијализма радикално се скраћивало. У томе су пресудну улогу имали они делови бивше комунистичке елите који су се у пређашњим унутарпартијским „идејним борбама” (тако иначе својственим социјализму) показали најбезобзирнијим и најагресивнијим. Њима није било нимало тешко да преко ноћи промене стару социјалистичко-самоуправљачку „политичку формулу”,⁶ која им је ионако служила само као идеолошки плашт за очување власти и привилегија, у нову националистичку која им је омогућавала да задрже привилегован положај а да истовре-

⁶ Као што је познато, овај израз користи Моска (Gaetano Mosca) да би њиме означио идеолошко-манипулативна средства, састављена обично од рационалних и ирационалних елемената, којима се служи „политичка класа” да би тако обезбедила „општеприхваћену” моралну и правну основу своје власти.

мено, у условима споља наметнутог и невољно прихваћеног „плурализма”, задобију још ширу подршку изманипулисаних маса.

Манипулација масом уз помоћ национализма као нове политичке формуле (а која је, као колективистичка, лако заменила пређашњу социјалистичку) омогућена је првенствено збивањима на Косову и око Косова (континуирано и иритирајуће деловање агресивног албанског национализма и подршка коју је он отворено и безусловно добијао од националистичких вођа из других република); а потом и неповољним положајем у који су доведени Срби у Хрватској и Босни и Херцеговини, за шта се не може сматрати кривим само Милошевић и његови националистички идеолози, већ, у подједнакој мери, и националисти у новонасталим државама на простору бивше СФРЈ.

У доба Милошевићеве владавине, у Србији је контролисани и усмеравани хаос био не само управљен на освајање и увећање моћи, већ је несумњиво био и у функцији реализације парцијалних интереса, пре свега путем пљачке као најшире основе и главног механизма стварања нових-старих елита, што је иначе типично за Олсонове (Mancur Olson) „аутократије с кратким хоризонтом планирања”, које су у том погледу сличне „бандама без сталног пребивалишта” (Olson, 2006). Доказа отимачине или својевољног и једностраног развргавања уговора Милошевића као аутократе с народом има напретек и они су општепознати: поред инфлације као стандардног и најважнијег средства пљачке, ту су још и пропала девизна штедња грађана, затим чувени „зајам за привредни препород Србије”, пирамидалне банке под контролом режима, и сл. А да се и не помињу корупција и организовани криминал, који су по дефиницији резултат чврсте спреге с државним структурама, чија је главна обавеза да одано служе врху режима, који им, за узврат, омогућава значајан удео у „прерасподелу”. Тако су се врло брзо оформиле нове транзиционе елите и пре него што је транзиција званично и јавно отпочела.

Исход је било стање потпуне друштвене аномије, с темељним разарањем институција, разбијањем друштвене интеграције и крајњом релативизацијом друштвене регулације, с одсуством било какве солидарности, екстремним и масовним сиромаштвом и огромним друштвеним неједнакостима, с готово потпуним растакањем и нестанком средњих слојева, с губитком мотивације за деловање и падањем у незнање највећег броја појединаца (тзв. губитника транзиције), уз тешку зараженост целог друштва криминалом и корупцијом. Јер, иако највећи број жртава усмераване и контролисане аномије остаје дуго заслепљен популистичком идеологијом, на крају већина ипак увиђа да се не исплати поштено радити и живети од свога рада, па се и они, колико могу и где могу, укључују у општу отимачину. Тако цело друштво бива доведено у нерегуларно стање, а код већине социјалних актера усељава се осећање немоћи и безизлазности.

То је потврђено и у нашем најновијем емпиријском истраживању, посебно у оном његовом делу где смо настојали да утврдимо распрострањеност корупције и ставове испитаника према том крупном, ако не

и најкрупнијем проблему српског друштва.⁷ При том је испитивање, као што ће се видети из доњих табела, било усмерено само на оне највидљивије, најгрубље и најдиректније, па самим тим не и на оне најтеже облике и манифестације корупције, што значо да није обухватало његове префињеније, скривеније и по својим ефектима далеко штетније форме.⁸

Табела 1. — На основу Вашег искуства и искуства људи са којима о томе разговараше, мислиш ли да је код нас за успешно обављање посла потребно имати добру везу?

	Фреквенције	%
Не	59	4.9
Да, али само за крупније послове или услуге	286	23.8
Да, за било који посао или услугу	803	66.8
Не знам	54	4.5
УКУПНО	1202	100.0

Поражавајуће, али у исти мах и убедљиво делује налаз да чак преко деведесет посто испитаника мисли (имајући о томе посредно или непосредно искуство) да је код нас за успешно обављање посла потребно „имати добру везу”. А ако се зна да се „везе” најлакше стичу и најуспешније одржавају у једном систему узајамног клијентистичко-интересног чињења услуга, посредством формалног и неформалног интересног повезивања у чијем средишту свакако стоји партијска повезаност, онда није лако закључити где се налази жариште нелегалности у нашем дру-

⁷ Реч је о истраживању које је обављено под руководством Милана Трипковића, у децембру 2006. године, на узорку од 1204 испитаника, у 23 насеља из свих седам округа АП Војводине: Алибунар, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Бешка, Вршац, Ђурђево, Зрењанин, Кикинда, Мали Иђош, Мокрин, Нови Бечеј, Нови Кнежевац, Нови Сад, Панчево, Пећинци, Руски Крстур, Сомбор, Сремска Митровица, Српска Црња, Стара Пазова, Суботица, Шид и Темерин.

⁸ Слободан Вуковић, један од наших најбољих истраживача корупције, указује на постојање три њена основна типа: први тип је означен као додатно плаћање јавном службенику за *остваривање права* односно за добијање права (добра или услуге) или за његово убрзавање које, по закону, следује појединцу или привредном субјекту — овај облик је, према његовом анкетном истраживању приватних предузетника, најраширенији у Србији; други тип представља подмићивање уз *кршење права*, што значи стицање права (добра или услуге) која коруптора не следују по закону или подзаконском акту — тај тип је други по раширености у Србији; трећи тип би био подмићивање ради *мењања закона*, односно прилагођавање правне регулативе интересима коруптора, ради остваривања добра или услуге — он је у Вуковићевом истраживању био најмање раширен у Србији, док је, на супрот томе, тај тип карактеристичан баш за развијена друштва. (Вуковић, 2003) Полазећи од тога да у друштвима где има више владавине права мање је корупције и обрнуто, где је владавина права оскудна или где правне државе никада није било, или је, пак, она расточена, корупција је више раширена и развила је дубље корене, Вуковић ипак скреће пажњу на чињеницу да је у развијеним друштвима изражена селективност правде, што значи да владавина права овде мање важи за припаднике врха пирамиде друштвене моћи и власти, па се тиме могу објаснити уочене разлике између развијених (корупција на врху пирамиде и у појединим сегментима) и неразвијених друштава (корупција захвата цело друштво), мада би објашњење ове разлике било непотпуно уколико му се не придодају и други чиниоци, а пре свега сиромаштво које је управо најпогоднија основа не само за ширење корупције, особито ситније, већ и за релативизацију у њеној осуди, о чему се детаљно говори у Вуковићевој студији.

штву. Не чуди стога што се у Србији данас практично ниједна озбиљнија јавна функција у државном, или с државом повезаном, сектору не може ни стећи ни одржати без подршке политике, која је задржала старе комунистичке навике да се у све меша, да о свему одлучује и да све усмерава и надзире.

По мишљењу наших испитаника, обављање јавних функција у друштву, разног нивоа општости и утицајности, доноси више-мање опипљиву материјалну корист (видети табелу 2), у чијем средишту стоји примање новчаног мита, чије се давање сматра готово неизбежним, и то не само за крупније послове (35,5%) него и за оне ситније, то јест „за било који посао или услугу” (38,6%). При том, и овде знатан број испитаника (чак 10.6%) изјављује да о томе не зна ништа, не желећи вероватно да се излаже било каквим потенцијалним „непријатностима” у том погледу, што је важно када се размишља о могућностима искорењивања корупције код нас. Оно што је извесно јесте да све док политичка припадност пресудно или чак искључиво одређује (не)могућност задобијања и вршења функција у јавном сектору, које се схватају као средство за стицање непосредне или посредне материјалне користи, Србија ће имати неспособну и корумпирану државну управу и исту такву „предузетничку” структуру у јавним предузећима и установама, па је свака прича о њеној „модернизацији” или „европеизацији” у таквим околностима потпуно депласирана.

Табела 2. — На основу Ваџеџ искуства и искуства људи са којима о томе разговараше, мислиш ли да је код нас за успешно обављање посла потребно даћи новац ономе ко вам у томе може помоћи?

	Фреквенције	%
Не	183	15.2
Да, али само за крупније послове или услуге	428	35.5
Да, за било који посао или услугу	465	38.6
Не знам	128	10.6
УКУПНО	1204	100.0

Колико је ова појава узела маха, показују и одговори на питање „да ли сте Ви лично или људи у које имате поверења били у прилици да морате дати новац или неку другу материјалну вредност како бисте обавили неки посао или обезбедили себи неку услугу”. Мада 48.3% испитаника пориче да су то учинили, они или људи којима верују, а 8.6% не може о томе да се изјасни (па се може основано претпоставити да су ближи одговору „да” него „не”), ипак њих 43.0% изјављује да је било у таквој (не)прилици, с тим да 10.5% тврди да је такву изнуду одбило (видети табелу 3).

Табела 3. — *Да ли сће Ви лично или људи у које имате поверења били у прилици да мораће дајти новац или неку дружу материјалну вредност како бисте обавили неки посао или обезбедили себи неку услугу?*

	Фреквенције	%
Не	581	48.3
Да, али сам то одбио	127	10.5
Да, али ретко, свега једном или двапут	210	17.4
Да, више пута	159	13.2
Да, често	23	1.9
Не могу да се изјасним о томе	104	8.6
УКУПНО	1204	100.0

Шта више, као што се види из табеле 4, једна петина испитаника се већ помирила с том појавом, с обзиром на то да, иако не мисли „да је у реду ако се неко подмићује за услугу коју чини, а која иначе представља његов/њен посао за који прима плату”, ипак сматра да „се ту ништа не може учинити, јер је постало толико раширено да се готово може сматрати нормалним”. При том су, очекивано, најоштрији у осуди оних који мито примају (44.1%), сматрајући их неком врстом уцењивача који злоупотребљавају свој положај, па се за њих тражи строго кажњавање, док се даваоци мита нешто блаже третирају, пошто се вероватно полази од претпоставке да су они принуђени да чине оно што иначе не би да не морају.

Табела 4. — *Мислиће ли да је у реду ако се неко подмићује за услугу коју чини, а која иначе представља његов/њен посао за који прима плату?*

	Фреквенције	%
Да	16	1.3
Не, и требало би строго кажњавати оне који мито примају	530	44.1
Не, и требало би строго кажњавати како оне који мито примају, тако и оне који га дају	381	31.7
Не, али се ту ништа не може учинити, јер је постало толико раширено да се готово може сматрати нормалним	249	20.7
Не знам, немам став о томе	25	2.1
УКУПНО	1201	100.0

Горњи подаци потврђују нашу раније изречену претпоставку да се недовршено присвајање „друштвене својине”, које у многим елементима има обележја организоване пљачке, показује тако као кључни проблем српског друштва, представљајући главну препреку за његову стабилизацију, због дугог трајања и незавршености; и интеграцију, због недовољно легалних услова у којима се одвија и изразите подвојености друштва на елиту и масу као исхода „дивље” транзиције. У свему томе важну улогу има и изостанак или недовољна подршка моћних спољашњих чинилаца, пре свега Европске уније, као и чињеница да је један значајан део српске политичке елите остао скрајнут од политичке моћи и ускраћен у прерасподели наслеђеног богатства.

МОЋ И (НЕ)ОДГОВОРНОСТ СРПСКИХ ЕЛИТА: МОГУ ЛИ СЕ СРБИ „ОПАМЕТИТИ“?

Претходне анализе показале су да могућност или немогућност „опамећивања“⁹ српских елита пресудно зависи, с једне стране, од тога да ли ће, када ће и на који начин ће процес унутрашњег присвајања расположивих добара бити довршен; а, с друге, какав ће бити однос Србије са светом, а пре свега са Европом, при чему је то двоје у веома тесној вези. Уколико Србија релативно брзо и трајно буде укључена у процесе европских интеграција и уколико унутрашње присвајање буде ускоро окончано на релативно широкој и колико-толико равномерној или „праведној“ основи, уз значајно учешће страног капитала, тако да новостворене елите процене да им поуздану контролу њиховог богатства обезбеђује само чврст и стабилан демократски институционални оквир, што неће бити баш једноставно јер изискује озбиљне уступке од стране елита (одрицање од рекетирања и узајамне злоупотребе политичке и економске моћи, одустајање од избегавања плаћања пореза, легализација и боље награђивање радне снаге и сл.) може се очекивати релативно скори улазак у фазу стабилизације капитализма и демократије. И обрнуто, уколико Србија, из било ког разлога, остане изолована, с ниским уделом непроблематичног („чистог“) страног капитала или с његовим повлачењем и заменом сумњивим („прљавим“) капиталом са стране, елите ће највероватније задржати свој пљачкашки карактер и изразито привилегио-

⁹ Овај израз је преузет од Манкура Олсона, који сматра да главни изазов сиромашних друштава није недостатак средстава, већ тешкоће у организовању глобалних активности, нарочито на нивоу деловања владе, па се стога излаз види у успостављању „тржишно подстицајне владе“, која је један од најважнијих чинилаца стварања и одржавања одговарајућег институционалног окружења, неопходног за друштвени развој. При том је битно да се води рачуна о чињеници да нема „готових рецепата“ за „опамећивање“, односно да нема утабаних и лагодних путева како да се дође до стабилне демократије и развијене тржишне привреде. Све што се може учинити јесте да се пажљиво проучавају искуства других који су у томе успели и да се она креативно прилагођавају својим специфичним ситуацијама и потребама, за шта је неопходан интересни консензус економских, политичких и интелектуалних елита, што је само једна од могућности а не извесност која ће се, пре или касније, ионако догодити. Према томе, „опамећивање“, као једини прави излаз за Србију, састојало би се у окретању економском развоју и консолидацији демократије. А као што је Манкур Олсон убедљиво показао, постоје „само два општа услова неопходна за тржишну привреду која води економским успесима“ (Olson, 2006: 223). Први услов је „да су права појединаца сигурна и добро дефинисана“, што конкретније значи да „тржишна привреда може достићи свој пуни потенцијал само ако њени учесници (била то предузећа или појединци, домаћи или странци) имају права на независне механизме остваривања уговора направљених по њиховом избору“, а што такође подразумева неопходност „да све стране имају сигурна и јасна права на приватну својину“, при чему се та права „никада не добијају сама по себи, већ су резултат друштвеног и државног договора“. Други услов неопходан за развијену тржишну економију јесте одсуство отимачине сваке врсте. Неке пљачке, попут оних у рату свих против свију у хобсовској анархији или конфисковања својине и поништавања уговора у аутократији већ су искључене ако важе права дефинисана првим условом. Међутим, друга врста отимачине може да се често дешава, чак и у друштвима с најбољим правима појединаца: то је присвајање путем лобирања група с посебним интересима за легислацију или регулацију или кроз картелизацију како би се надоместиле цене или плате (Olson, 2006: 224).

вану позицију, социјалне неједнакости ће расти, сиромаштво ће се ширити, организовани криминал ће добијати на замаху, а демократија ће бити угрожена захтевима за враћањем „чврстој руци”, тако да ће целокупни политички и друштвени живот све више наликовати већ виђеним моделима Далових (Robert A. Dahl) „такмичарских олигархија”, пресецањих повременим диктатурама, а у најбољем случају тешко да ће икада моћи да се одмакне од нестабилних „приближних полиархија” (Dahl, 1997).

Отуда не чуди да су свуда успостављене мање-више видљиве везе политичких и економских елита србијанског друштва. Та спрега, која још није показала своје право лице и снагу, нужно ће водити даљој елитизацији Србије, што је заправо једно типично стање неразвијених индустријских земаља. То је један од разлога што наши грађани имају изразито негативно мишљење о нашим политичарима, о чему сведоче и ови подаци из нашег истраживања.

Табела 5. — *Какво је Ваше мишљење о нашим политичарима?*

	Фреквенције	%
То су способни људи који имају веома одговорне дужности и који се брину, најбоље што могу, о заштити наших интереса	27	2.2
Политика је посао као и сваки други, а политичари нису ни бољи ни лошији од других	284	23.6
То су вешти људи који умеју да нам своје интересе прикажу као наше сопствене	308	25.6
То су неспособни и неморални људи који само гледају како да стекну богатство и да прибаве разне привилегије за себе и за своје пријатеље	502	41.8
Не знам, немам став о томе	81	6.7
УКУПНО	1202	100.0

Као што се види, само 2,2% испитаника има позитиван став о српским политичарима, 23,6% се опредељује за неутрално мишљење, док близу две трећине њих (67,4%) има крајње негативан (41.8%) или негативан (25.6%) став према политичарима, при чему је индикативно да неуобичајено велики процент испитаника (6,7%) заправо не жели (или можда не сме) о томе да се изјасни. Али, не би ваљало уколико би се из тога, као и из онога што је напред казано, извели неки погрешни закључци, од којих би се овом приликом могла издвојити само два: 1. да заправо и нема неких битнијих разлика између политичких странака у Србији, као и појединача унутар сваке од њих; 2. да су уочена негативна обележја политичке сцене својствена само српском друштву. Супротно томе, као што политичке партије, једнако као и појединци унутар њих, нису и не могу бити сасвим исти, по било коме од побројаних параметара, тако су и многа, ако не и сва поменута обележја, својствена и другим друштвима, односно примерена политици и политичкој сфери као таквој. Што се тиче међупартијских разлика, оне су, на унутрашњем плану, нарочито изражене између оних које су више традиционалистич-

ки оријентисане и које заговарају крути централизам, и оних које су више усмерене на модернизацију српског друштва и које имају више разумевања за равномернији регионални развој и за уважавање мултикултурних различитости; док се, на спољашњем плану, та разлика пре свега успоставља на линији раздвајања између оних које имају позитиван став према ширим европским интеграцијама и оних које су према томе подозриве и које се држе старих изолационистичких заблуда, везаних дакако и за њихове реалне интересе.

С друге стране, ако се пореди политички живот у Србији и у развијеним демократијама, онда се несумњиво долази до закључка да су негативне одлике овдашњег политичког живота много израженије него у стабилним и развијеним друштвима, која би требало да нам служе као узор. Ово тим пре што оне у нашим, веома неповољним условима, задобијају много већи значај и могу пресудно утицати на даљи развој земље, па и судбину читавог српског народа, као и оних етничких заједница које заједно с њим живе. Имајући у виду да се српско друштво тако дуго налази у стању перманентне и дубоке кризе, вероватно је да ће његове, ионако крхке, демократске тековине на тај начин постати још несигурније, а плуралистичке вредности угрожене. Све то може водити даље у „оздрављење друштва” остати само пуста жеља или пука (само)обмана. Тако би судбина народа, на дуже време, могла бити предата у руке малом броју одвише самоуверених и грабежљивих, а недовољно способних и одговорних људи, чиме би се наше тешкоће увећале и горко посртање наставило. Опасност је утолико већа што се у Србији, још од фамозног „догађања народа”, могу опазити снажне тежње ка обнављању неких варијанти аутократских форми власти, које, с извесним модификацијама, претрајавају до данас, угрожавајући недовољно јаку и стабилну демократију.

У сваком случају, пошто су средњи друштвени слојеви у Србији срозани на дно, природно је што су нормални канали вертикалне мобилности увелико затворени и што су сведени, било на уобичајене механизме до тада маргинализованих друштвених група које безобзирно искоришћавају прилику која им се наједном указала (распојасана и приземна естрада, гладијаторски спортови, сурови и свуда присутни криминал, разни облици социјалне патологије, итд.) било на већ одавно уочене облике којим се служе нове елите, а којима је заједничка чврста спрега концентрисане политичке власти, глобалне економске моћи и манипулативне индустрије свести. Може се очекивати да ће такве тенденције и даље јачати, посебно од оног тренутка када пристигне прва генерација потомака садашњих тајкунских елита, која ће дефинитивно легализовати на проблематичан начин стечено богатство својих родитеља, и која ће бити далеко образованија, префињенија, вештија, моћнија. Једино се можемо тешити да је то неизбежно и да ће елитизација бити изведена по моделу најразвијенијих „постиндустријских” друштава, а не према већ виђеном сценарију у земљама „трећег света”.

За сада, међутим, новокомпоновани српски богаташи имају веома рђав имиџ у јавности, о чему сведоче и налази из нашег истраживања,

приказани у наредној табели (видети табелу 6). Као што се лако да запознати, тек незнатна мањина испитаника (5,8%) сматра да је реч о способним и марљивим људима „који су само добро искористили прилику која им се указала”; док их огромна већина доживљава негативно — било као способне, али неморалне људи који су злоупотребили наше невоље за лично богаћење (43,3%), било као неспособне и неморалне људе, који су покрали народ и државу и којима би требало одузети тако стечену имовину (42.9%). Због тога се садашње српске елите могу најбоље окарактерисати на паретовски (Vilfredo Pareto) начин — као групе људи који су постигли највећи успех у обављању своје делатности, *без обзира којим средствима се то постигло и на коју друштвену област се шај устех односио*. Једна од најважнијих негативних последица таквог начина формирања српских елита јесте друштвена дезинтеграција, која се, између осталог, исказује и као одсуство базичног консензуса о темељним државним и националним интересима, као и о стратегијама за њихову успешнију реализацију. Није онда чудно што је тако изнутра ослабљена и екстремно разједињена земља лак плен за свакојако мешање са стране и за лагодно намиривање властитих потреба и интереса, као и потреба и интереса својих оданих савезника, на рачун српских националних интереса.

Табела 6. — *Како је Ваше мишљење о људима који су се код нас нагло обогатили после распада социјализма?*

	Фреквенције	%
То су способни и марљиви људи који су само добро искористили прилику која им се указала	70	5.8
То су способни, али неморални људи који су злоупотребили наше невоље за лично богаћење	520	43.3
То су неспособни и неморални људи, који су покрали народ и државу и којима би требало одузети тако стечену имовину	515	42.9
Не знам, немам став о томе	96	8.0
УКУПНО	1204	100.0

Слично се може рећи и за резултате промене власти из октобра 2000. године, према којој су иначе гајена (пре)велика очекивања и у шта су полагане огромне наде, о чему смо већ раније критички писали, упозоравајући на негативне тенденције које су обележиле ДОС-овско владање већ у првој години (Трирковић, 2001). Пре свега, треба рећи да према нашем најновијем истраживању, једна половина испитаника (видети табелу 7) своје актуелно материјално стање оцењује као „подношљиво”, а 33.8% као „добро” или „одлично” (3.0%). Из ова два потоња одговора могло би се закључити да је, након петооктобарских промена, несумњиво дошло до извесног побољшања животног стандарда људи, с једном оградом да се овде ради о субјективној (само)процени, која се не мора поклапати с објективним стањем ствари. Ово тим пре што је наше друштво, у целини гледано, још увек снажно традиционалистички обојено, па одговори испитаника могу бити тиме условљени или деформиса-

ни, у најмање два, међусобно несагласна, правца: с једне стране, може се претпоставити да део испитаника жели да прикаже своје стање као боље, јер се „стиди” да призна да је оно лоше; док, са друге стране, није искључено да неки од њих то стање приказују као лошије, било зато што се плаше да оно не буде горе (да се не „урекне”, ако се похвали) или што је навикло да јадикuje, како би му држава помогла или га бар оставила на миру, не натоварујући му неке нове и веће дажбине. Наравно, све то је снажно посредовано и идеолошко-политичком оријентацијом, односно политичком припадношћу, па се сопствени положај куди или хвали зависно од тога да ли се „навија” за опозицију или за оне који су тренутно на власти.

Табела 7. — *Како данас живиш Ви и Ваша породица?*

	Фреквенције	%
Одлично	36	3.0
Добро	407	33.8
Подношљиво	605	50.2
Лоше	142	11.8
Неподношљиво	14	1.2
УКУПНО	1204	100.0

Ово последње (политичко опредељење или политичка преференција) долази можда још више до изражаја у одговорима на питање да ли се свој тренутни живот и живот своје породице, посматрано у односу на период пре политичких промена из 2000. године, може означити као бољи, лошији или исти (видети табелу 8). Само једна петина испитаника (20.6%) изјављује да сада живи лошије, а њу вероватно највећим делом чине тзв. губитници транзиције, посебно они који су, због приватизације или стечаја друштвених предузећа, изгубили посао, мада се не може искључити да се међу њима налази и један мањи број политичких противника актуелног режима, чији се живот објективно није погоршао, али га они ипак тако доживљавају или једноставно настоје да га таквим прикажу. Наравно, не би требало занемарити ни извесну неодређеност, па самим тим и подложност субјективном тумачењу компаративних квалитативних атрибута типа „бољи”, „лошији” или „исти”.

Табела 8. — *У односу на период пре политичких промена из 2000. године, да ли се Ваш живот и живот Ваших породице може означити као:*

	Фреквенције	%
Бољи	467	39.3
Лошији	245	20.6
Исти	477	40.1
УКУПНО	1189	100.0

Оно што је свакако у свему томе охрабрујуће јесте околност да је, судећи бар према овом нашем истраживању, дошло до битне промене у

вредносним оријентацијама испитаника (табела 9). Наиме, на питање „шта је за Вас и Вашу породицу најважније”, ако се изузму „добро здравље и породична срећа”, већина испитаника (60.0%) се опредељује за „сигуран посао и добру зараду”, дакле за оне вредности/оријентације или мотиве за деловање који су у вези с личним и породичним материјалним стандардом и уопште приватним животом, остављајући знатно иза тога „крупна” друштвена питања, као што су „социјална правда и смањење друштвених неједнакости” (16.3%), „смањивање криминала и корупције” (9.2%), „брже прикључивање Европској унији” (7.2%) или „политичка стабилност и добро функционисање демократије” (5.5%), мада се с великом извесношћу може претпоставити да (пошто се од њих тражило да изаберу само један одговор) решавање ових осталих проблема они свакако сматрају битним подразумевајућим предусловима за оно што је њима на првом месту. У том одговору спојене су заправо предности пређашњег социјализма („сигуран посао”) и добре стране настајућег капитализма („добра зарада”) тако да он добро одсликава двојно стање свести у транзиционом периоду. О томе на посебан начин сведочи и релативно висок статус који у опредељивању испитаника задржава „социјална правда и смањење друштвених неједнакости” (16.3%), што се може тумачити и као рецидив идеала социјализма, односно „брже прикључивање Европској унији” (7.2%), што се може приписати перцепцији предности капитализма.

Табела 9. — Ако изузмемо добро здравље и породичну срећу које сви желимо, шта је за Вас и вашу породицу најважније?

	Фреквенције	%
Сигуран посао и добра зарада	720	60.0
Политичка стабилност и добро функционисање демократије	66	5.5
Социјална правда и смањење друштвених неједнакости	196	16.3
Брже прикључивање Европској унији	87	7.2
Успешније остваривање националних интереса	11	0.9
Смањивање криминала и корупције	111	9.2
Нешто друго	10	0.8
УКУПНО	1201	100.0

Својеврсну потврду за претходни закључак налазимо, бар имплицитно, у одговорима на питање какав је став испитаника о потреби и могућностима прикључења Србије Европској унији (видети табелу 10). Готово четири петине испитаника (78.0%) сматра да је *појребно* да се Србија прикључи Европској унији. Разлике се, међутим, јављају тек при процени да ли је то и *могуће*, односно колико је *реално* да се то и оствари, пошто чак 43.4% њих мисли да ће се то тешко остварити, док 3.0% сумња да је то уопште могуће. Интересантно је да јака десетина испитаника (11.6%) сматра да је прикључење могуће, али да оно није потребно, док свега 4.0% држи да то није ни могуће ни потребно. Наравно, као и код свих комплексних питања, и овде је број оних који не могу о томе да се изјасне прилично висок (6.4%), што упућује на потребу већег анга-

жовања политичких и уопште јавних актера на том питању, како би се најширем кругу становништва потанко разјаснили и приближили сви аспекти ове доиста, колико важне, толико и не баш једноставне проблематике.

Табела 10. — *Какав је Ващ став о њошреби и можућности ѡрикнућења Србије Европској унији?*

	Фреквенције	%
Потребно је да се прикључимо и могуће је то учинити	380	31.6
Потребно је, али ће се тешко остварити	522	43.4
Потребно је, али је немогуће то остварити	36	3.0
Могуће је прикључење, али није потребно	139	11.6
Немогуће је прикључити се, а није ни потребно	48	4.0
Не знам, немам став о томе	77	6.4
УКУПНО	1202	100.0

Једно од најзанимљивијих питања, са становишта интеграције, јесте и оно које се односило на преференцију форми те интеграције. Као што се може видети из података приказаних у табели 11, највећи број испитаника се опредељује „само за прикључење Европској унији” (33.2%), мада за њима само незнатно заостају они који су „за слободан проток људи, роба и услуга, без прикључења НАТО пакту и Европској унији” (31.6%), што се може сматрати веома индикативним за стање свести код нас, пошто један део политичких актера код својих присталица подгрева наду да је добру интеграцију могуће постићи и без формалног прикључења Европској унији — дакако, и без испуњавања „незгодних” предуслова који се пред нас у том погледу постављају. Додуше, то је вероватно, бар делимично, условљено и околношћу што је у нашем питању Европској унији „придодат” и НАТО пакт, чији је „рејтинг” у српском друштву, из добро знаних разлога, и даље веома низак — свега 0.3% испитаника се изјашњава „само за прикључење НАТО пакту”.

Табела 11. — *Ако бисте имали ѡрилике да одлучујете, за шта бисте се најпре оиределили?*

	Фреквенције	%
За прикључење Европској унији и НАТО пакту	268	22.4
Само за прикључење НАТО пакту	4	0.3
Само за прикључење Европској унији	398	33.2
За слободан проток људи, роба и услуга, без прикључења НАТО пакту и Европској унији	379	31.6
Свеједно ми је	72	6.0
Не знам, немам став о томе	77	6.4
УКУПНО	1198	100.0

Што се тиче процене изгледа Србије „да у наредних десет година постане пуноправни члан Европске уније” (табела 12), само 14.2% испитаника је сигурно да ће се то догодити, док знатно већи број њих (43.5%) задржава извесну дозу резерве, мислећи да ће се то највероватније десити, или је чак изразито скептично према таквој могућности

(31.6%), иако је реч о једном релативно дугом периоду од целих десет година.

Табела 12. — *Како оцењујете изгледе Србије да у наредних десет година постане пуноправни члан Европске уније?*

	Фреквенције	%
Сигурно ће бити члан ЕУ	170	14.2
Највероватније ће постати члан ЕУ	522	43.5
Тешко да ће постати члан ЕУ	379	31.6
Нема никаквих шанси да постане члан ЕУ	58	4.8
Не знам, немам став о томе	71	5.9
УКУПНО	1200	100.0

Главног „кривца” за такав изразито скептичан став требало би изгледа најпре потражити у „неспособности и нејединству наших политичара”, будући да управо српске политичаре 37.8% испитаника идентификује као највећу препреку за улазак Србије у Европску унију (видети табелу 13). Међутим, одмах иза политичара налазе се „неприхватљиви политички услови које нам Европска унија и њени савезници постављају, као што су предаја хашких оптуженика или прихватање независности Косова и сл.”. Тиме се потврђује наша ранија претпоставка да се за дуготрајну друштвену кризу у Србији не могу сматрати одговорним само наше елите, већ да оне ту одговорност деле са спољашњим фактором, који радије посеже за „штапом” него што је склон да понуди „шаргарепу”. Реалистичност процена наших испитаника оснажена је занимљивим увиђањем да се за важну препреку има сматрати и „наша тешка економска ситуација” (13.4%), а посебно „неспремност наших људи” (12.3%), чиме се демонстрира и знатна мера толико потребне самокритичности.

Табела 13. — *По Вашем мишљењу, ко је или шта је највећа препрека за улазак Србије у Европску унију?*

	Фреквенције	%
Наша тешка економска ситуација	161	13.4
Неспособност и нејединство наших политичара	453	37.8
Неспремност наших људи	148	12.3
Отпори у постојећим чланицама и исцрпљене могућности Европске уније да се даље шири	43	3.6
Неприхватљиви политички услови које нам Европска унија и њени савезници постављају, као што су предаја хашких оптуженика или прихватање независности Косова и сл.	332	27.6
Не знам, немам став о томе	63	5.3
УКУПНО	1200	100.0

Када је реч о процени „највећих предности уласка Србије у Европску унију”, онда апсолутну превагу (53.4%) односи „слободан приступ европском тржишту рада, већа слобода кретања и веће могућности путо-

вања и усавршавања у иностранству” (табела 14), а потом следе, али са знатно мањом заступљеношћу у укупним одговорима, „повећање страних улагања и добијање веће материјално-финансијске помоћи из иностранства” (16.7%), те „смањивање криминала и корупције код нас” (8.1%).

Табела 14. — *Шта би, по Вашем мишљењу, биле највеће предности уласка Србије у Европску унију?*

	Фреквенције	%
Слободан приступ европском тржишту рада, већа слобода кретања и веће могућности путовања и усавршавања у иностранству	641	53.4
Повећање страних улагања и добијање веће материјално-финансијске помоћи из иностранства	201	16.7
Веће поштовање људских права и боља заштита права мањина	55	4.6
Развој демократије и политичка стабилност у нашој земљи	77	6.4
Побољшање безбедности и јачање одбрамбене моћи наше земље	13	1.1
Смањивање криминала и корупције код нас	97	8.1
Нема никаквих предности	84	7.0
Не знам, немам став о томе	33	2.7
УКУПНО	1201	100.0

Насупрот томе, у оцењивању највећих недостатака уласка Србије у Европску унију, испитаници се много мање руководе рационалним мотивима, а више су подложни подлегању ирационалним страховима или повођењу за предрасудама (табела 15).

Табела 15. — *Шта би, по Вашем мишљењу, били највећи недостаци уласка Србије у Европску унију?*

	Фреквенције	%
Уништење наше привреде, а посебно пољопривреде, која не може да издржи инострану конкуренцију	196	16.4
Инострано присвајање наших природних богатстава и искоришћавање наше радне снаге	336	28.1
Повећана незапосленост, несигурност радних места и губитак стечених социјалних права, посебно у здравству и образовању	190	15.9
Губитак националне независности и националних посебности, слабљење наших одбрамбених моћи, те даље цепкање Србије и губљење њених територија	80	6.7
Претерано западњаштво, слабљење наших традиционално добрих односа с Русима и увлачење у ратове за интересе других	48	4.0
Даље повећање криминала и корупције	22	1.8
Нема никаквих недостатака	157	13.1
Не знам, немам став о томе	168	14.0
УКУПНО	1197	100.0

Као што се може уочити из презентованих података, само 15.9% наших испитаника главни недостатак уласка у Европску унију види у

повећаној незапослености, несигурности радних места и губитку стечених социјалних права, посебно у здравству и образовању, што би се донекле могло подвести под рационалну процену; док далеко већи број њих ипак остаје заробљен бојазнима, у највећој мери ирационалним, од иностраног „присвајања наших природних богатстава и искоришћавања наше радне снаге” (28.1%) или од „уништења наше привреде, а посебно пољопривреде, која не може да издржи инострану конкуренцију” (16.4%).

У том контексту ваља сагледати и ставове испитаника о томе које су највеће предности Војводине (табела 16), где се убедљива већина (њих 58%) опредељује за једно традиционално, „пасивно” и „статично” виђење потенцијала Војводине, исказаних кроз „плодно пољопривредно земљиште и могућности развоја пољопривреде”.

Табела 16. — Које су, по Вашем мишљењу, највеће предности Војводине?

	Фреквенције	%
Плодно пољопривредно земљиште и могућности развоја пољопривреде	697	58.0
Развој прехранбене и друге индустрије	117	9.7
Повољан географски положај, саобраћајне везе и развој туризма	117	9.7
Вишенационални састав становништва	102	8.5
Образовање, наука и култура	97	8.1
Близина земаља које су већ чланице Европске уније (Мађарска) или ће то ускоро постати (Румунија, Бугарска)	39	3.2
Наше специјалне везе с Русијом и могућности успостављања добрих односа с другим западним земљама, као што су Кина, Индија и др.	6	0.5
Нешто друго	5	0.4
Не знам, немам став о томе	20	1.7
УКУПНО	1201	100.0

Најзад, при процени стања тренутних односа Србије са суседним земљама, као и исказане жеље или очекивања какви би ти односи требало да буду, упадљив је утицај како неких традиционалних представа о томе ко нам је „пријатељ” а ко „непријатељ”, тако и скорашњих политичких (Црна Гора) и ратних (Хрватска, Босна и Херцеговина) сукобљавања на овим просторима (видети табелу 17. и табелу 18). Свему томе свакако треба придодати и околност да су неке од тих земаља још од 2004. године пуноправне чланице ЕУ (Мађарска), док су се друге (Румунија, Бугарска) у тренутку обављања испитивања на терену већ налазиле на прагу таквог чланства (од 1. јануара 2007. године). Зато вероватно натполовична већина наших испитаника односе с већином суседа оцењује као „осредње” или „лоше” — као „лоше” с Албанијом (71.6%), а као „осредње” с Босном и Херцеговином (61.4%), Хрватском (61.2%), Црном Гором (53.0%) и Бугарском (51.4%) — док се само с Македонијом (56.8%) и Румунијом (52.1%) ти односи већински означавају као „добри” (видети табелу 17). Старе омразе нису нестале (Бугарска, па до-

некле и Мађарска) или су још и појачане (Албанија, па и Хрватска), а у међувремену су створене нове (Црна Гора, Босна и Херцеговина).

Табела 17. — *Молимо Вас да оцениште какви су, у овом шренушћу, односи Србије са суседним земљама:*

	добри	%	осредњи	%	лоши	%	укупно
Албанијом	34	2.8	306	25.5	859	71.6	1199 (100.0)
Босном и Херц.	347	28.9	736	61.4	116	9.7	1199 (100.0)
Бугарском	525	43.8	616	51.4	57	4.8	1198 (100.0)
Црном Гором	306	25.5	635	53.0	257	21.5	1198 (100.0)
Хрватском	122	10.2	733	61.2	343	28.6	1198 (100.0)
Мађарском	570	47.6	564	47.1	63	5.3	1197 (100.0)
Македонијом	681	56.8	460	38.4	57	4.8	1198 (100.0)
Румунијом	625	52.1	517	43.1	57	4.8	1199 (100.0)

Што се пак тиче очекивања, односно прижељкивања какви би ти односи требало да буду, став испитаника је, генерално посматрано, позитиван, што значи да они сматрају како би ти односи требало да буду бољи него што јесу. Али, и ту има „необичних” процена и прижељкивања, очигледно условљених скорашњим догађајима, што се у првом реду односи на Црну Гору, којој очигледно још није опроштено отцепљење, које се вероватно доживљава и као својеврсна „издаја” (табела 18).

Табела 18. — *Молимо да искажете Ваше мишљење о томе какви би наши односи требало да буду с њединим суседним државама:*

	добри	%	осредњи	%	лоши	%	укупно
Албанијом	771	64.1	282	23.5	149	12.4	1202 (100.0)
Босном и Херц.	1084	90.2	108	9.0	10	0.8	1202 (100.0)
Бугарском	1086	90.3	110	9.2	57	4.8	1202 (100.0)
Црном Гором	1057	87.9	116	9.7	29	2.4	1202 (100.0)
Хрватском	972	80.9	190	15.8	40	3.3	1202 (100.0)
Мађарском	1098	91.3	94	7.8	10	0.8	1202 (100.0)
Македонијом	1125	93.6	72	6.0	5	0.4	1202 (100.0)
Румунијом	1091	90.8	106	8.8	5	0.4	1202 (100.0)

Горњи налази упућују на опрез у оцени интегративних потенцијала, како Србије тако и Војводине, односно указују на потребу већег уважавања наслеђених и новостворених жаришта дезинтеграције, о којима ваља озбиљно и одговорно расправљати и на чијем се санирању мора темељно и дугорочно радити. Другим речима, наша истраживања несумњиво доказују да постоје не само потенцијали за интеграцију, већ и они за дезинтеграцију, а да ли ће превагу однети први или други, то у највећој мери зависи од деловања социјалних актера, како домаћих тако и страних, а пре свега оних који у својим рукама концентришу највећу друштвену моћ, мада се никада не сме занемарити ни улога, па тиме ни одговорност, и свих осталих.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан (2002). *Заробљена земља*, Београд: Откровење.
- Антонић, Слободан (2003). *Нација у сторујама прошлости: огледи о одрживости демократије у Србији*, Београд: Чигоја штампа.
- Антонић, Слободан (2006). *Елиџа, грађанство и слаба држава*, Београд: Службени гласник.
- Веск, Ulrich (2004). *Моћ против моћи у доба глобализације*, Загреб: Школска knjiga.
- Веск, Ulrich; Grande, Edgar (2006). *Козмополитска Европа. Друштво и политика у другој модерни*, Загреб: Школска knjiga.
- Веговић, Борис, Мјатовић, Бошко, ред. (2001). *Корупција у Србији*, Београд: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Већ, Урлих (2001). *Ризично друштво*, Београд: Филип Вишњић.
- Бергер, Петер Л. (1995). *Капиталистичка револуција. Педесет поставки о благоданју, једнакости и слободи*, Загреб: Naprijed.
- Вобро, Норберт (1995). *Либерализам и демократија*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Болчић, Силвано и др. (1995). *Друштвене промене и свакодневни животи: Србија почешком деведесетих*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Брдар, Милан (2004). Основне стратегије транзиције и њихова логика: актери, алтернативе и перспективе, Београд: *Социолошки преглед*, 3/2004, стр. 445—462.
- Брдар, Милан (2006). Динамика реформско-демократских капацитета у структурним променама субјекта транзиције, Београд: *Социолошки преглед*, 2/2006, стр. 137—164.
- Бурдије, Пјер (1999). *Signalna svetla*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Цветковић, Владимир, приред. (2002). *(Ре)конструкција институција*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Дал, Роберт (1997). *Политика. Participacija i opozicija*, Београд: Филип Вишњић.
- Дамјановић, Милан, уред. (2002). *Политиколошке теме*, Београд: Magna agenda.
- Доменац, Жан-Мари (1991). *Европа: културни изазов*, Београд: Библиотека XX век.
- Ђордано, Кристијан (2001). *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Београд: Библиотека XX век.
- Ерштејн, Милаил (1998). *Postmodernizam*, Београд: Zepter book world.
- Фукујаме, Френсис (1997). *Sudar kultura*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Фукујаме, Френсис (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica i Banja Luka: CID i Romanov.
- Фукујаме, Френсис (2003). *Naša posthumna budućnost*, Podgorica: CID.
- Гиденс, Ентони (1998). *Posledice modernosti*, Београд: Филип Вишњић.
- Голубовић, Загорка (2006). *Куда иде постјокиобарска Србија*, Београд: Службени гласник.
- Група аутора (1996). *Legitimnost demokratske vlasti*, Загреб: Naprijed.
- Група аутора (2003). *Критички појмовник цивилног друштва I*, Београд: Група 484.
- Хантингтон, Семјуел П. (2004). *Treći talas*, Београд: Stubovi kulture.
- Хелд, Дејвид (1997). *Demokratija i globalni poredak*, Београд: Филип Вишњић.
- Хенкок, Грахам (2002). *Gospodari siromaštva*, Београд: Plavi krug i Neven.
- Канингам, Френк (2003). *Теорије демократије*, Београд: Филип Вишњић.
- Коенен-Итер, Жак (2005). *Sociologija elita*, Београд: Clío.

- Лаш, Кристофер (1996). *Побуна елиџа*, Нови Сад: Светови.
- Lazić, Mladen i dr. (1994). *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lendis, Dejvid (2004). *Bogatstvo i siromaštvo nacija*, Beograd: Stubovi kulture.
- Linc, Huan; Stepan, Alfred, (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Mur, Barington (2000). *Društveni koreni diktature i demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
- Olson, Mankur (2006). *Moć i razvoj*, Beograd: Stubovi kulture.
- Sartori, Đovani (2001). *Demokratija. Šta je to?* Podgorica: CID.
- Tejlor, Čarls (2000). *Prizivanje građanskog društva*, Beograd: Beogradski krug.
- Tili, Čarls (1997). *Suočavanje sa društvenom promenom*, Beograd: Filip Višnjić.
- Tripković, Gordana (1989). *Industrijsko društvo i demokratija*, Beograd: Sociološko društvo Srbije.
- Трипковић, Гордана (2005). *Трагом породице*, Нови Сад: Stylos.
- Трипковић, Милан (1997). Elitizacija, politizacija i kriminalizacija srpskog/jugoslovenskog društva, *Gledišta*: br. 1—6/1997.
- Трипковић, Милан (1998). *Социологија*, Нови Сад: Футура публикације.
- Трипковић, Милан (2000). Глобализација и Србија, *Социолошки преглед*, бр. 3—4/2000, стр. 61—74.
- Трипковић, Милан (2001). Србија и транзиција: у вртлогу интереса политичко-економске олигархије, *Социолошки преглед*: бр. 3—4/2001, стр. 251—260.
- Трипковић, Милан (2004). Одржање без државе: случај Србије: часопис *Култура полица* [Нови Сад]: бр. 1/2004, стр. 11—24.
- Трипковић, Милан (2006). Multikulturacija, regionalizacija i integracija u Vojvodini i Srbiji. Tematski zbornik *Multikulturalna Vojvodina u evropskim integracijama*. Priredio M. Tripković. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju, str. 7—50.
- Трипковић, Милан; Трипковић, Гордана (2006). Насиље у друштву, насиље над друштвом и насиље друштва: изузеци или правило. Тематски зборник „Друштвена моћ и насиље”, *Социолошки годишњак* [Пале], бр. 2/2006, стр. 27—53.
- Трипковић, Милан (2006а). *Србија и Војводина у европским интеграцијама: између потреба и могућности*. Тематски зборник *Социјални капацитал и друштвена интеграција*, Приредио Милан Трипковић. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за социологију, стр. 13—34.
- Трипковић, Милан; Трипковић, Гордана (2006а). Србија између интеграције и изолације: „економска култура” и интересно условљено деловање. *Социолошки преглед*, бр. 1/2007, стр. 73—95.
- Valerštajn, Imanuel (2005). *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni glasnik.
- Вуковић, Слободан (1996). *Чему приватизација?* Београд: СДС — ИКСИ.
- Вуковић, Слободан (2003). *Корупција и владавина права*, Београд: ИДН и Драганић.

LATE TRANSITION IN SERBIA AND (IM)POSSIBILITY TO „ENLIGHTEN”
THE SERBIAN ELITES

by

Milan Tripković
Gordana Tripković

Summary

The paper presents results of the latest authors' research on elitization, criminalization and late transition of Serbian society. Those issues are considered to be the most important obstacle for modernization and for internal and external integration of Serbian society, in other words, they are treated as a key element of Serbia's isolation and its non-adjustment and conflicts with the rest of the world, as well as with itself. In that context, special attention is given to the definition of Serbian society's disintegrative characteristics, and also to recognizing its integrative potentials. Such orientation set the two directions of the research: on one hand, authors tried to define substantial elements of Serbian elites and to determine their crucial role and biggest responsibility in the processes of (dis)integration of Serbian society in the time of late and accelerated transition; and, on the other hand, authors tried to identify conditions under which the elites could become interested in democratization and stabilization of the society, as well as in the institutionalization of „socially contrived market” (Mancur Olson), which can certainly be considered as the best and most lasting basis of regional association and inclusion in the so called, „wider European integrations”.

Key words: transition, elitization, criminalization, integration, Serbia

Yordanka Chobanova, Ph.D.

MULTINATIONAL CORPORATIONS AND
FOREIGN INVESTORS IN CEE
Western European Multinationals in the CEE Agro-Food
Industry: The Cases of Nestlé, Unilever and InBev

ABSTRACT. Using Systems of Innovation Approach (SI) and International Business (IB) literature, this paper analyzes the level of embeddedness of Multinational Enterprises (MNEs) in Central and Eastern Europe (CEE). MNEs are discussed as they link the host country economy with the global economy by their regional and global networks. The expansion and successful embeddedness of West European multinational firms is crucial for the industrial integration of CEECs into the EU. The focus of the study is on the largest food processing companies, which invested in the region — namely Nestlé, Unilever and InBev. The paper discusses the motives of investment and the entry strategies of food MNEs, outlines their contribution to the local development and stresses on the national actors as forces to embedded foreign direct investment (FDI). The paper discovered that EU membership facilitated the processes of global reorganizations of Nestlé, Unilever and InBev in CEE. All the three MNEs object of this research closed partially or completely plants all over CEE (and Western Europe). Hence, in a liberal trade regime it is very difficult to talk about long-term embeddedness of MNEs. It seems that the global strategies of the companies and the size of the market are the factor, which pre-determines the level of embeddedness of food MNEs in a certain economy and not so much the national actors and institutions.

KEYWORDS: global strategies; food MNEs; Czech Republic, Hungary, Romania, Bulgaria, national actors

INTRODUCTION

The idea behind European enlargement and integration is that a wider Europe would enjoy more economic growth and political stability. However, what has been observed until now is mostly divergence rather than convergence between East and West. Effective catching up has occurred in just a few of the acceding Central and Eastern European countries (CEECs). Yet, if we

wish to have a strong and dynamic Europe, the benefits of enlargement need to be secured across the region as a whole.

This paper focuses on the industrial integration of the CEECs into the EU (European Union) at the firm and inter-organizational level. The major actors of the study are Multinational enterprises (MNEs) as they link the host country economy with the global economy by participating in the emergence and development of the networks at different levels, i.e. global, national and local, through the resources and capabilities embodied in them. Moreover, the MNEs are object of the following research as they contribute to the catching-up of the CEECs' economies by transferring technological know-how, implementing advanced management structures and modernising manufacturing sectors. As Lall and Narula¹ (2004: 3) point:

The role of the MNE as a source of capital and technology has grown over time, as other sources of capital have become scarcer or more volatile and technical change has accelerated. MNEs continue to dominate the creation of technology; indeed, with the rising costs and risks of innovation their importance has risen (with the exception of very new technology areas).

In brief, the expansion and successful embeddedness of the West European multinational firms is crucial for the industrial integration of CEECs into the EU.

The participation of CEE firms in multinational networks depends on the policies of the national economic actors and institutions. Liberalisation is no longer enough to attract and keep FDI in the host country. As Lall and Narula (2004:4) passionately argue, „The removal of restrictions on FDI does not create the complementary factors that MNEs need; it only allows them to exploit existing capabilities more freely”. Thus, in a free trade regime like the one EU integration provides, MNEs would contribute to local development only in those places where local capabilities are strong. Put it differently, the creation of linkages and the internationalization of spillovers from MNE activities depend on local absorptive capacity. As Narula (2005:12)² concludes „FDI *per se* does not provide growth opportunities unless a domestic industrial sector exists which has the necessary technological capacity to profit from the externalities from MNE activity”.

Therefore the research question of this paper is, „What determines beneficial MNE embeddedness in CEECs?”³ In other words, are MNEs embedded in CEECs with high absorptive capacities (Czech Republic, Hungary) and not embedded in the others (Romania and Bulgaria), which have weak local capacity? I attempt to answer this question by analyzing MNEs' global strategies and regional strategies towards CEE subsidiaries. A special focus is given to the national innovation systems of the countries as a factor, which shapes the

¹ Lall S. and Rajneesh Narula (2004). FDI and its role in economic development: Do we need a new agenda? MERIT Research Memorandum 2004—019.

² Narula, R. (2005). Globalization, EU expansion and consequences of MNE location, MERIT Research Memorandum Series, 2005—003.

strategies of the companies in CEE. Building the analysis on Hungary and the Czech Republic, who are in the first wave of EU accession, it is possible to be projected the behavior of MNEs in Bulgaria and Romania after they joined the EU in January 2007.

The focal point of the paper is the Western European MNEs investing in the food processing industry in CEECs. The agro-food sector is selected as it answers to several criteria: 1) it is important in the process of EU integration; 2) it is involved in global production networks and 3) it is significant for the CEE economies (in terms of employment and contribution to industrial value added).⁴

The headquarters and subsidiaries of Nestle (Switzerland), Unilever (England-Holland) and InBev (Belgium) in CEECs were interviewed. These are the largest food MNEs in Europe and in the world, i.e. companies with global strategies and networks. They best present the current and near-future level of industrial integration between Eastern and Western Europe.

The paper is organized as follows. The next section, *section 1*, makes a theoretical overview. The framework, which this study applies to explain the embeddedness of food MNEs in CEE, is based on the *Systems of Innovation (SI)* approach and on the *International Business (IB) literature*. SI gives a macro level view as it stresses on the role of *institutions and economic actors* for the embeddedness of FDI, while IB literature explains that phenomenon from a micro-level perspective using *firm strategies and investment motives*. As the host country capabilities and government regulations have an impact over firms' strategies, I use a synthesis of both SI and IB literatures in order to explain the level of embeddedness of MNEs in CEE. *Section 2* presents the results from the interviews at the headquarters and at the subsidiaries of Nestle, Unilever and InBev in CEE. The last section concludes.

FACTORS INFLUENCING THE EMBEDDEDNESS OF FDI

External for the company factors. Narula (2005) shows that without the appropriate *domestic absorptive capacity*⁵ whether in the form of knowledge

³ Beneficially embedded MNEs are those multinational companies, which are part of the national system of innovation, i.e. collaborate with local research institutes, universities, financial institutions, business organizations and contribute for the local development by helping domestic companies to upgrade.

⁴ For 2005, food industry provides 13–14% of total industrial value added in Hungary and the Czech Republic, Romania 30%, and Bulgaria 16,2%. It gives 13% of the industrial jobs in Hungary, the Czech Republic — 11% and Romania — 10,2%. For Bulgaria this percentage is even higher — 15%. Yet, despite the fact that for Romania and Bulgaria agriculture is much more important sector because of its scale, it is less developed than in Hungary and the Czech Republic (source: National Central Banks of Bulgaria, Romania, the Czech Republic and Hungary).

⁵ Narula defines absorptive capacity as the ability of catching up economic units (firms or countries) to absorb, internalize and utilize the knowledge potentially made available to them. Absorptive capacity can be decomposed into four constituent parts: firm-sector absorptive capacity, basic infrastructure, advanced infrastructure and formal and informal institutions (Narula, 2004).

infrastructure or efficient domestic industrial sector, FDI is unlikely to become embedded. Rodrik *et al.* (2002)⁶ argue that *efficient institutions*⁷ contribute more to economic growth than location or trade. Xu (2000)⁸ and Lundvall (2002)⁹ emphasize on the importance of *human capital* as a crucial condition for a country to benefit from the technology spillovers of MNEs.

In order to test whether food MNEs are embedded in CEE, this paper uses „system” view perspective as suggested by Narula (2002).¹⁰ ‘Systems of innovation’ is a new approach that has emerged only during the last decade. „SI is simply at the centre of modern thinking about innovation and its relation to economic growth, competitiveness, and employment” (Edquist, 2002: 225).¹¹ The innovation system concept suggests the *effective interaction between the different actors in the innovation system* is a key to the successful embeddedness of MNEs (See Figure 1).

Narula and Marin (2003)¹² conclude that governments have a responsibility for policies to promote linkages, to encourage the development of local firms, and the development of important infrastructure, which provide the raw material for absorptive capacity.

Apart from institutions, the other factor, which might influence the level of embeddedness of MNEs, is the period of investment in a certain country. MNEs build on location advantages of host economy and as those advantages develop during the time, the embeddedness of companies respectively increases. As the CEOs of Nestlé and Unilever admitted, the duration of investment in Hungary is among the factors, which influenced their decision to invest in the country. However, Lall and Narula (2004) note that the period of investments does not always result in deeper embeddedness; there are probably many more cases where linkages and spillovers have not substantially increased over time. This depends on the kind of subsidiaries, and the entry strategies of the companies.

Entry strategy and entry modes. Estrin and Meyer (2004)¹³ highlight that to understand the mechanisms of spillovers, it is important to understand pro-

⁶ Rodrik, D., A. Subramanian and A. Trebbi (2002). Institutions Rule: The primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development, *NBER Working paper 9305*.

⁷ Institutions are all the laws, social rules, cultural norms, routines, habits, and technical standards that form the institutional context within which organizations interact.

⁸ Xu, Bin (2000). Multinational Enterprises, Technology Diffusion and Host Country Productivity Growth, *Journal of Development Economics*, Vol. 62, pp. 477–93.

⁹ Lundvall Bengt-Åke (2002). Innovation Policy in the Globalizing Learning Economy, in: Daniele Archibugi and Bengt-Åke Lundvall (eds.), *The Globalizing Learning Economy*, Oxford: Oxford University Press

¹⁰ Narula, R. (2002). Innovation systems and ‘inertia’ in R&D location: Norwegian firms and the role of systemic lock-in, *Research Policy* 31 (2002) 795–816.

¹¹ Edquist, Charles (2002). Innovation Policy — A Systemic Approach, in: Daniele Archibugi and Bengt-Åke Lundvall (eds.) *The Globalizing Learning Economy*, Oxford: Oxford University Press.

¹² Narula, R. and A. Marin (2003), FDI spillovers, Absorptive Capacities and Human Capital Development: Evidence from Argentina, *MERIT research memorandum 2003—16*.

¹³ Estrin, Saul and Klaus Meyer, eds. (2004). *Investment Strategies in Emerging Markets*, Aldershot, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.

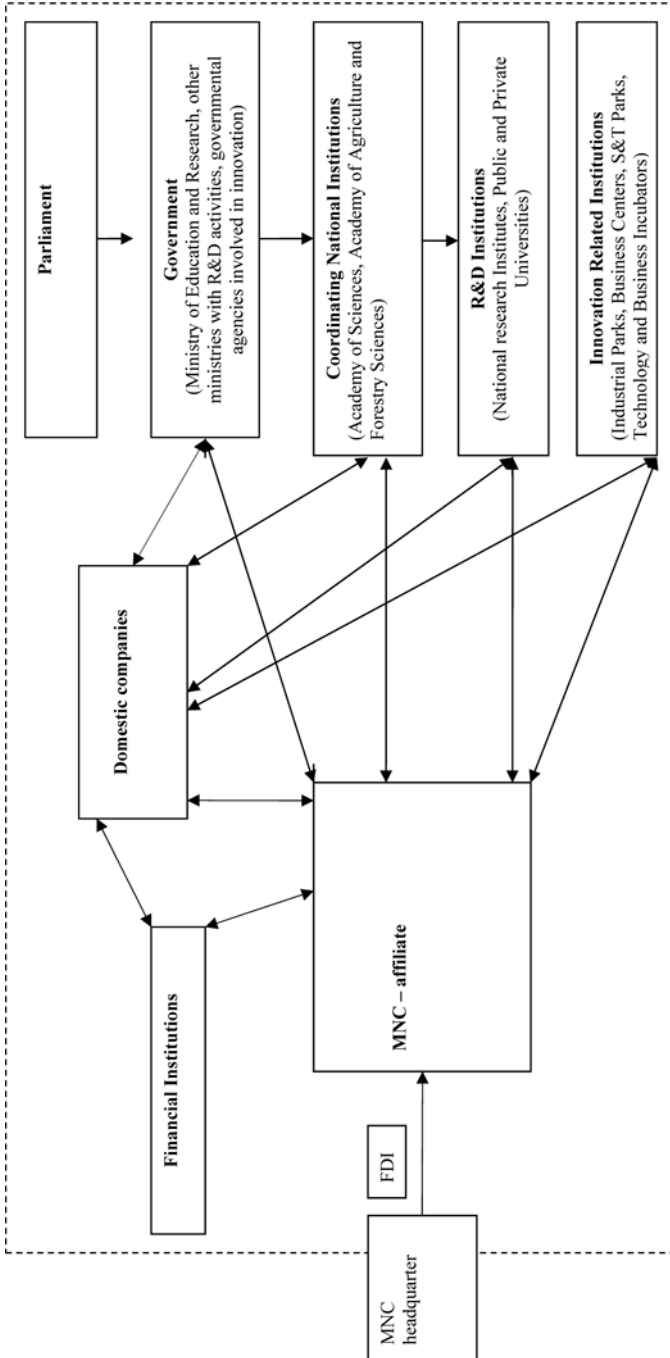

Figure 1. — MNEs, domestic suppliers, and the linkages between the different actors of the National Innovation System
Source: The Author

cesses within the investing MNE. As Narula (2005: 4) argues, *the motive of investment* is crucial in determining the extent to which linkages and externalities develop. Scholars¹⁴ have identified four main motives for investment: 1) market seeking; 2) resource seeking; 3) efficiency seeking and 4) strategic asset seeking. Companies following strategic asset-seeking strategy have the highest willingness to lock in a certain economy. However, effective national institutions are capable to lock-in companies, which follow any of the other three entry strategies.

As far as food MNEs are concerned they followed market-seeking strategies when penetrated CEE market. In general, food companies have been interested in the extension of production into a new country or region. Hence, their focus has been on the status of the local market (size and income level of the population) and its growth potential. The opening up of CEE offered possibilities for growth for western multinationals, which operate in mature Western European markets.¹⁵ As Meyer and Tran¹⁶ (2006: 3) outline „the main attraction of emerging economies is their high economic growth and the corresponding expectation of rapidly increasing demand of consumer goods”.

The first years of investment in CEE economies have been characterized with unique challenges for MNEs as there were not sophisticated institutions and well developed supplier networks. Packaged food MNEs, which are focus of this study, were faced with a bunch of macroeconomic risks like non functioning market economy, no stable legislative framework, poorly developed marketing infrastructure, price conscious and not very brand-loyal consumers, and intense competition. In addition, the average consumption of typical consumer products such as toiletries, beverages, confectionary, detergents and household cleaners was well below Western levels. However, the potential for growth, which CEE markets offered, was a very strong stimulus for the MNEs to undertake the risks and invest in the region. Moreover, the early entrance into the region, ahead of other competitors was vital to success (Quelch *et al.*, 1991; Schuh and Damova, 2001).¹⁷ 'First mover advantage' gave foreign investors the unique chance to buy leading local firms (this is a policy of Nestle for example), to first occupy consumers' minds with their brands, to access marketing and distribution channels, to sign contracts with the best suppliers.

¹⁴ Dunning, J. H. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham, Berkshire: Addison Wesley.

¹⁵ FDI inflows into the 10 EU-accession countries from Central and Eastern Europe rose by 69% in 2004, to \$20 billion, with Poland, the Czech Republic and Hungary, in that order, receiving the largest FDI inflows. Reinvested earnings accounted for more than half of the FDI flows to these countries, whereas equity investments in new projects and privatization sales were the dominant forms of FDI in Slovakia, Latvia and Lithuania (UNCTAD, World Investment Report 2005, p. 84).

¹⁶ Meyer, Klaus E. and Yen Thi Thu Tran (2006). Market Penetration and Acquisition Strategies for Emerging Economies, *Long Range Planning*, 39, no. 2, in press.

¹⁷ Quelch, J. A., E. Joachimsthaler and J. L. Nueno (1991). After the Wall: Marketing Guidelines for Eastern Europe, *Sloan Management Review*, 31(4), pp. 82–93; Schuh, A. and E. Damova (2001). Market Entry and Marketing Strategies of Western FMCG-Firms in Bulgaria, in P. Chadrabá and R. Springer (eds), *Proceedings of the 9th Annual Conference on Marketing and Business Strategies for Central and Eastern Europe*, Vienna: WU-Wien Eigenverlag, pp. 147–160.

Apart from these advantages, production-oriented considerations also played a role in the decision for investment in the region as the lower local production costs allow Western firms to service price-sensitive mass markets that could not be covered by exporting.

The major entry modes popular among Western firms for CEE were exporting, forming a joint venture with a local partner, acquiring a local firm in the course of the privatization process and greenfield investments. The entry mode is an important part of the global strategy of the company as it influences firm's efficiency and competitiveness. CEE was a risky and unexplored market, which made companies cautious when investing. In this respect, forming joint ventures between Western companies and CEE partners have been very popular especially in the early 90s (Shama, 1995).¹⁸ This form of cooperation was mutually beneficial for both foreign investors and local firms as the first could avoid market risks as well as sunk costs arising from Greenfield investments and the second could benefit from the knowledge and capital of the foreign firm. In particular, food MNEs brought along their global brand names, worldwide reputation, and global distribution networks. In return, the local companies provided them with their local distribution channels, with their knowledge of the local market, as well as with know-how concerning local tastes and preferences, and industrial processing techniques. These local market-specific assets helped the food MNE to keep pace with local market conditions, which could otherwise be particularly difficult to deal with. An example of how difficult might be for a company to get familiar with the local tastes and preferences is the case of Nestle, Bulgaria. The CEE manager of Nestle¹⁹ revealed that understanding the local consumer tastes was among the greatest obstacles to the success of the company in Bulgaria. Nestlé was reporting losses for years and the management could not figure out what was wrong. Finally, when the local management team has been changed the problem was solved. It became clear that local confectionary products, which Nestlé adopted and gave its brand name to, were low quality. For years, the company was misled that this was the local taste and did not do anything to improve the products.

Inviting FDI to Hungary, mainly in the form of joint ventures was a major policy aim during the 1980s and a large number of JVs were established. Because of the general openness of the Hungarian economy, long-term cooperation links were also developed rather frequently with major MNEs. However, most of the joint ventures in CEE were only temporary in nature. The major restructuring efforts happened only after the foreign investor obtained a qualified majority or full ownership of the firm (Szanyi, 2001).²⁰ For example, such cases are Danone and Nestlé in the Czech Republic. For packaged food MNEs, the most common entry mode in CEE was acquisitions of plants

¹⁸ Shama, A. (1995). Entry Strategies for U.S. firms to the former Soviet Bloc and Eastern Europe, *California Management Review*, 37(3), pp. 90–109.

¹⁹ Interview with Mr. Gallagher, Nestlé CEO for CEE region, Vevey, Switzerland, November 2004.

²⁰ Szanyi M. (2001) Policy Consequences of FDI, Linkage Promotion Opportunities in Hungary, UNECE/EBRD, Geneva, p. 4.

through privatization. Chocolate, dairy products and beer are traditional, culturally embedded products. This fact made local producers attractive takeover candidates for foreign companies, and major players such as Nestlé, Unilever, Kraft Foods and Interbrew (since 2004, named InBev) seized the opportunity offered by the privatization process to establish a presence in the region. In the case of the acquisition of a former state-owned company, „the management’s task was to implant a market and profit orientation, improve overall productivity, optimize the product portfolio, revitalize sales and develop brand management” (Schuh and Holz Müller, 2003:187).²¹ The CEOs of the CEE subsidiaries have been western managers appointed by the headquarters. The reason was that CEE managers lacked knowledge about the market economy; did not speak foreign languages and were not familiar with code of conduct of the mother company. An „army” of western experts were employed in CEE in order to train youngsters and to help for the integration of the local affiliate to the global production network of the company. The managers of Unilever, for example, revealed in interviews by the author, that they consider the investment in their CEE personnel as equally strong contribution to the local development as the high standards, which they introduced to consumer goods.

Apart from entry strategy, the other force, which defines the extent to which a subsidiary would create linkages in the local economy, is the business strategy of the company.

The business strategy of the MNE. The business strategy, which an MNE follows, gives a picture about the organizational structure of the company, about the way it functions, about its willingness to embed or not in a certain economy, about its present aims and long-term plans. Hence, the question is, ‘What strategies drive food MNEs and how do they affect CEE subsidiaries?’

The subsidiaries of multinational companies operate in different national environments. In each country, they have to be responsible to the local consumers, business agencies and governments. Ghoshal and Nohria (1993: 26)²² name these factors „forces for national responsiveness”. The companies which activity is strongly influenced by local factors follow *multidomestic strategy*. However, it should be noticed that the different local environments could have something in common, like, for example, common consumer tastes. The linkages across national borders, which press MNEs to coordinate their activities, Ghoshal and Nohria (1993), describe as „forces for global integration” and the strategy, which the companies pursue, is called a *global strategy*. Global strategy stimulates MNEs to integrate their overseas subsidiaries with the parent company.²³ Therefore, whereas in a multidomestic strategy the managers in

²¹ Schuh, A., Holz Müller, H. (2003), Marketing strategies of western consumer goods firms in Central and Eastern Europe, in Stütting, H.-J., Dorow, W., Blazejewski, C.F. (Eds), *Change Management in Transition Economies – Integrating Corporate Strategy, Structure and Culture*, Palgrave Macmillan, New York, NY, pp. 176–88.

²² Ghoshal, Sumantra (1993). Horses For Courses: Organizational Forms For Multinational Corporations, *Sloan Management Review*, 34:2 (1993:Winter) p. 23.

²³ Isobe Takehiko and David B. Montgomery (1998). Strategic Roles and Performance of Japanese Subsidiaries, GSB Research Paper N1507.

each country react to competition without considering what is taking place in other countries, in a global strategy, competitive maneuvers are *integrated* across nations. The literature (see: Bartlett and Ghoshal (1989)²⁴ defines a third type of strategy, which is a mixture of the multidomestic and global strategies and is called a *transnational strategy*.²⁵ That is the strategy which global food MNEs follow.

Using Unilever as an example of a transnational company, Bartlett and Ghoshal (1989) shed a light on the reasons, which provoked the company to develop from a multidomestic to transnational company. They show that the trend towards converging consumer tastes and the lowered barriers between markets, especially in Europe, made it possible for Unilever to develop and diffuse innovations in a more coordinated way and to capture more of the scale economies gained via the integrated operations. In short, companies following transnational strategies try to simultaneously be globally efficient and locally responsible. Knowledge is spread throughout the organization with large flows of people, know-how and products between subsidiaries. Products and marketing are adapted to local markets and there is higher proportion of local production and R&D than in subsidiaries of global companies. Subsidiaries are more dependent on other subsidiaries for their inputs/outputs than on headquarters. In order to develop a transnational strategy companies are „building organizations in which multidimensional management perspective and capabilities are kept legitimate and viable, dispersed assets and resources are developed in a differentiated and interdependent network, and the whole system is integrated with a flexible coordinating process” (Bartlett and Ghoshal, 1989: 210).

The search for synergies between different business units leads to many restructuring operations. Those activities that do not correspond to a targeted profitability or return on investment ratio calculated on a mid-term or long-term basis are considered outlying activities and are sold off as soon as possible. Duplication of a number of functions by these hundreds of subsidiaries and dozens of divisions that composed these giant multi-product multinationals (e.g., Unilever, Nestle, Sara Lee Corp.) reduced the firms’ profitability and economic efficiency.

Using empirical evidence, Tozanli (2005)²⁶ shows the move of the largest 100 food-processing MNEs towards globalization. She concludes that it is no more the company size or the breadth of activities in its portfolio that determine the efficiency of a multinational food-processing enterprise, but is rather a delicate combination of core activities and their geographical spread over the world that matters.

Host governments influence the globalization plans of MNEs through trade policies, technical standards and marketing regulations. Measures like

²⁴ Bartlett and S. Ghoshal (1989). *Managing across borders: The transnational solution*. Boston, MA: Harvard Business School Press.

²⁵ What Bartlett and Ghoshal define as a transnational strategy is what M. Porter defines as a global strategy in his book *On Competition* (1998) Boston: Harvard Business School Press.

²⁶ Tozanli, S. (2005). *The Rise of Global Enterprises in the World’s Food Chain*, in Ruth Rama (ed.) *Multinational Agribusinesses*; Publ. Food Products Press, New York.

high import tariffs and quotas, non-tariff barriers, export subsidies, local content requirements, currency and capital flow restrictions, and requirements on technology transfer affect globalization strategies of the MNEs. The easing of government restrictions, Yip (1989:38)²⁷ argues, „can set off a rush for expanded market participation”.

The EU membership is an example of such easing of government restrictions. Are the outcomes expanded market participation and concentration of production? Meyer and Jensen (2003)²⁸ analyse the effect of EU membership on the corporate strategies of FDI in CEE. They confirm the argument that the removal of trade barriers and the consequent economic integration facilitates the access of western European business to CEE. As trade barriers do not exist any more „operations across Europe will be integrated to a higher degree, which in turn may lead to centralization of production facilities and therefore closure of peripheral operations” (Meyer and Jensen, 2003: 295). Eden (2001)²⁹ gets to the same conclusion, arguing that regional integration leads to improved economies of scale and scope, increased efficiency through the rationalization and reallocation of firms’ activities, and improved inter-regional linkages.

Benito *et al.* (2003:447)³⁰ present similar findings, namely that „regional integration promotes the widening of markets, and because ’insiders’ have easier access to the larger market they are, all else being equal, in a better position than ’outsiders’ to exploit economies of scale as well as economies of scope”. The authors argue that the liberalization of trade and factor movements within an area should also increase the level of competition throughout the area. As a result, less-efficient actors will leave the market; those that remain in an industry are likely to be the most competitive ones. In this sense, one can suppose that MNEs as the strongest competitors on the EU market would go for restructurings and optimization plans when CEE countries join the EU club. In their study, Benito *et al.* (2003: 446) demonstrated that MNEs have reorganized their spatial distribution within the EU to exploit economies of scale and scope, and to exploit more efficiently the comparative advantages of the various member countries within the EU.

To summarize, the combination of IB literature and SI approach allows for better understanding of MNEs behaviour in CEE and more precisely of the forces, which determine the embeddedness of food MNEs in the region. SI approach stressed on the importance of linkages among the actors of national innovation systems to attract and to embed FDI. IB literature shed a light over the factors, which shape the business strategies of the companies. The synthe-

²⁷ Yip, George S., Global Strategy... In a World of Nations?, *Sloan Management Review*, 31:1 (1989: Fall).

²⁸ Meyer, Klaus E. and Camilla Jensen (2003). Foreign Investor Strategies in view of EU Enlargement, in: H.-J. Stuting, W. Dorow, S. Blaszejewski, F. Claasen, eds.: *Change Management in Transformation Economies: Integrating Strategy, Structure and Culture*, London: Palgrave, 2003, pp. 291—308.

²⁹ Eden, L. (2001). Regional Integration and Foreign Direct Investment: Theory and Lessons from NAFTA, in: M. Kotabe, P. Aulakh and A. Phatak (eds.) *The Challenge of International Business Research*, Edward Elgar: London, UK.

³⁰ Benito *et al.* (2003). Environmental influences on MNE subsidiary roles: economic integration and the Nordic countries, *Journal of International Business Studies* 34, 443—456.

sis of these approaches provided me with a tool to explain the level of embeddedness of food MNEs in the first wave EU accession countries — Hungary and the Czech Republic and in the second wave countries Bulgaria and Romania. A phenomenon like EU membership helped a lot for identifying the factors, which have the strongest impact over the strategies of MNEs.

EMPIRICAL RESULTS FROM THE COMPARATIVE CASE STUDIES

Interviews have been conducted at the headquarters (HQ) of the three largest food MNEs in the world, Nestlé, Unilever and InBev.³¹ The conversations with the regional managers underscored the importance of transnational strategies as a factor, which defines the policies of CEE subsidiaries, and determines their level of embeddedness. In all cases, CEE subsidiaries are completely integrated in the global production network of the company and are object of strong centralized management. Local subsidiaries produce and/or distribute global brands as part of the global strategies of the companies to concentrate on several core brands. These are companies' world famous products, which are standardized all over the globe. Like for example, in the case of Unilever Knorr, Magnum, Lipton, Rama brands; in the case of Nestlé Kit-Kat, Maggi, Nestea, Nescafe or InBev's global beers — Brahma, Stella Artois, Leffe and Beck's.

The world largest food MNEs have global/regional supply chains. CEE subsidiaries are integrated into these chains, which mean that the suppliers are chosen and approved by the HQ or by the respective regional center. It is not possible every subsidiary to decide on inputs on itself and hence there are limited possibilities to source locally. The CEOs underscored that external factors like trade barriers, import tariffs, logistics and transportability of products have an impact on the MNE's strategy and force companies to source locally. However, despite the willingness of foreign companies to work with domestic companies, they faced serious problems to find good local suppliers, which could satisfy their quality and quantity requirements (this was the case in Bulgaria and Romania). The conversations with the managers revealed that MNEs have their own R&D centres in Western Europe and they do not have plans to internationalize R&D in CEECs. MNEs work with local universities to recruit personnel. Yet they are not interested in deeper cooperation with national universities and research centres on scientific projects as HQs have universities — partners at their home countries. As far as retailers are concerned, MNEs cooperate with both local and foreign retailers. Some companies like Unilever have global partnerships with large retailers like Tesco, and prefer working with the same retailer in CEE. However, if the global partner retailer is not

³¹ 1) Interviews with Dr. Manfred Stach, President Best Foods Europe, Unilever and Mr. Richard Oppenheim, Vice-president Best Foods Europe conducted at the HQ in Rotterdam, the Netherlands, September 2004;

2) Interview with the Corporate Affairs Office, Leuven, Belgium, November 2004;

3) Interview with Mr. Gallagher, Nestle CEO for CEE region, Vevey, Switzerland, November 2004.

present in the host country, than the MNE cooperates with the distributor who can offer the largest market share.

The economic and political environment proved to be decisive for investment in early and mid 90s. MNEs entered the CEE markets attracted by the growth possibilities of the domestic markets (followed market-seeking strategies). The purchasing power of the population, the duration of partnership, low labor costs, cheap raw materials and the prospects of CEECs to enter EU market have been among the variables, which predetermined the level of FDI of food MNEs.

Food MNEs contributed a lot for the local development. They increased the *quality* of the domestic workforce, by providing formal and informal training, and through the process of learning — by doing transferring their firm — specific technological knowledge to their domestic employees. Another strong contribution was the introduction of high quality local products on the market. Unilever, Nestle and InBev as market leaders and one of the strongest players on the local markets greatly increased the consumer culture and the consumer choice by offering great variety of products. In addition, they improved packaging design of many products, introduced modern marketing techniques in CEE, and gave easier access of CEE products to their export markets. Food Multinationals in the Czech Republic for example, played extremely important role in the process of harmonization of the Czech legislation towards the EU one. As the MNEs have large and very strong law departments, the Czech Food Federation could rely on companies' experts for advices, consultations and assistance while working over the food legislation.³²

The crucial finding of all the interviews was that the three MNEs applied the same strategies towards their subsidiaries in all four countries, i.e. the conclusions done above are valid for all CEE subsidiaries. However, the interviews, conducted at the subsidiaries of Unilever, Nestle and InBev in Hungary and the Czech Republic in the beginning of 2005, did not completely support this argument. It appeared that not all the subsidiaries were equally treated. For example, Hungarian and Czech subsidiaries turned out to be less dependent on the headquarters; they could take decisions about local suppliers; they got much more funds for modernization of their plants and they had larger product portfolios than Bulgarian and Romanian subsidiaries (the size of the product portfolio is a criterion for the power of a certain affiliate). In other words, the three companies had stronger production networks in Hungary and the Czech Republic compared to Bulgaria and Romania. Having in mind that headquarters underlined that they had equal attitude to all their subsidiaries, the question that arose was which factors influence the strategies of the companies in the countries so that at the end of day they behaved differently.

To explain this phenomenon I adopted an answer from SI literature — what made difference was the absorptive capacity of the country; the role of formal and informal institutions and economic actors. Put it shortly, Hungary and the Czech Republic had higher absorptive capacities than Bulgaria and Romania.

³² Interview with Mr. Miroslav Koberna, Director, Federation of the Food and Drink Industries, Czech Republic, April, 2005, Prague, Czech Republic.

Hungary and the Czech Republic had preserved agricultural supplier networks and this provided opportunities for MNEs to cooperate with them. In Bulgaria and Romania, the reforms in agro-food sector happened with a significant delay because of political disagreement and multiple changes in the legislation and regulations. In addition, when the land was finally returned to owners, this was done in historical boundaries and led to great land fragmentation, which hampered the modernization of agriculture and the persistency of raw agricultural supplies. All this resulted in failure in transition reforms in Bulgaria and Romania, and led to underdeveloped supplier networks. Put it differently, it was not that MNEs had different attitudes to their subsidiaries as far as suppliers are concerned, but simply Bulgarian and Romanian subsidiaries did not source locally as the gap between the local firms and the MNEs was too big.

A picture of the innovation systems of the four countries illustrates the importance of national governments and business organizations for the embeddedness of MNEs. It is not enough to attract FDI, but also to embed the foreign capital in the local economy. Czech government did so through linkage promotion programs. One such program is Supplier Development Programme designed to boost the number of foreign investors that are increasing their use of Czech-based suppliers. The Czech Republic was the only country in Central and Eastern Europe that had such a program. The agency responsible for the supplier program was CzechInvest — a national development agency attracting FDI and improving the Czech investment climate.³³ In an interview, Vít Švajcr, Director Supplier Development Department³⁴ at CzechInvest said that the outcome of the program was that the Czech supplier base became one of the country's major competitive advantages. In addition, the agency tried to embed FDI by offering full tax relief for 10 years for newly established companies and partial tax relief for 10 years for expanding companies. In addition, the government could cover 35 per cent of the costs of training in the regions where the unemployment rate was higher than the country's average. However, the total amount of the aforementioned investment incentives (with the exception of training and re-training) cannot exceed 50 per cent (65 per cent in the case of SMEs) of the investment made into long-term tangible and intangible assets.³⁵

It should be noted that the Czech food industry was the best prepared for EU accession among all new member states. Between 2002 and 2003, Ministry of Agriculture invested around 0.5bn Czech crowns (€ 17m) in business

³³ CzechInvest was established by the Ministry of Industry and Trade (MIT) in November 1992. Its task was to promote the Czech Republic internationally to ensure a sustained inflow of foreign direct investment that would support industrial restructuring and development. Over the past eleven years, CzechInvest, changed into a development agency through the implementation of programmes supported by both the MIT and the EU. Among these are the investment incentives system, the industrial zones and supplier development programmes, which are among MIT's most successful instruments in strengthening Czech industrial competitiveness. For more details see: www.czechinvest.org.

³⁴ Interview with Vít Švajcr, director of Supplier Development Department, 12. 4. 2005, Prague, The Czech Republic.

³⁵ CzechInvest Agency, available at: www.czechinvest.org.

incentives, and this support in turn generated € 3bn in investments of domestic firms themselves in order to comply with all EU regulations. Most food-processing companies have answered to the EU requirements before accession. This means that the Czech food industry was placed in a strong position, which became possible thanks to Federation of the Food and Drink Industries (FFDI), which represented successfully the food industry in Brussels and had a strong lobby power in favour of the local food industry. Interviews with Czech-Invest and FFDI officials proved the major role of these organizations in the process of linkage creation between foreign and domestic companies by introducing different programs and initiatives to encourage that partnership. Moreover, the government interfered in the relations MNEs — domestic companies by introducing protectionist trade regime (tariff and non-tariff barriers, sector subsidies, etc.) and thus forcing MNEs to source locally. The general conclusion is that the Czech Republic had one of the most developed and dynamic innovation systems among CEE countries. This could be a possible explanation why Czech subsidiaries were deeper embedded in the local economy.

Similar to the Czech case proved to be the case of Hungary. The interviews with governmental officials showed that Hungary had a policy of strengthening the competitiveness of local enterprises and embedding MNEs already in the 90s. In order to root foreign companies, the government was applying broad policy measures such as high tariffs and customs duties, rules of origin, joint-venture requirements, etc. Tax incentives were introduced to stimulate firms spending more on R&D. Since 1997, Hungarian government introduced programs that encouraged linkage creation in general and programs that encourage the further development of the already existing links between suppliers and foreign companies. Moreover, since mid-1990s Hungary has been working to improve its innovation system. The greatest effort was done since Hungary's entrance into EU in 2004 when a 200% rule was introduced for Business Expenditures for Research and Development to be accounted and Research and Technology Innovation Fund was established.³⁶ The formation of such fund was a unique initiative for CEE Europe and it aimed at creating a stable and reliable financial ground for research, technological development and innovation activities. This measure served as a tool to motivate foreign and domestic companies to cooperate with the research institutes and universities for R&D services: they had either to pay contributions to the Fund or to invest in R&D and for every forint invested to get two forints back. Further schemes were designed to contribute to enhancing competitiveness via specifically targeting academia-industry relationships, usually by supporting joint development of new products, services and processes.

The results of all these initiatives was not possible to be evaluated as many of the programs were launched after 2000 and there was not enough time for the outcomes to be tracked. Yet it could be concluded that Hungarian innovation system is dynamically developing and together with the Czech innovation system among the best in CEE. The government initiated plenty of

³⁶ Interview with Mr. Tamas Balogh, Director, Innovation Department, Ministry of Economy and Transport, Republic of Hungary, January 2006, Budapest.

programs that encouraged the linkages between FDI and local companies. That seemed a plausible explanation why MNEs in Hungary established stronger production networks than they did in Bulgaria and Romania.

However, the interviews conducted at the subsidiaries of Nestlé, Unilever and InBev in Hungary and the Czech Republic presented a different picture. A good coincidence or not, but the conversations with the managers of the local affiliates happened in 2005 and 2006, some time after these two countries joined EU. Food companies which seemed embedded in these countries closed (completely or partially) sites and moved production to neighbouring economies, among which EU member countries. Hence, the closures of plants were not dictated by a desire for a cheap labor costs or cheap raw materials. Then, what provoked MNEs to reorganize?

The explanation is given in the strategic management literature and it is the following — worldwide competitiveness of MNEs requires efficiency. It could be achieved by finding synergies among the different subsidiaries in the global production network of food MNE. This requires centralized management of international business units; standardization of production; focus on core businesses; economies of scale and scope. The process of rationalization and product optimization leads to restructuring operations, which are difficult to initiate when there are internal obstacles like for example trade barriers, protectionist measures from the governments and slow logistics of goods. However, EU membership changed completely this situation.

As stated in UNCTAD (2001:5),

Trade liberalization reduces the need for FDI to jump tariff barriers and intensifies competition in existing activities. It also increases the size of accessible markets, including for export activities. Both can lead to changes in the factors determining location. TNCs have to restructure their activities and deploy their assets to achieve „best practice” levels, reducing their presence where competitiveness is difficult to achieve and raising it where it is possible. This involves shifting production and marketing sites in line with costs, logistics and reliability factors. It also involves relocating such functions as R&D, financial management, procurement and strategic decision — making between countries to maximize corporate efficiency.

Since 2004, Czech Republic completely removed its trade protection measures. In addition, logistics of goods improved a lot. As a result, cheap import goods entered the country and producers faced fierce competition. The strong retail sector did not allow for dramatic increase of food prices and hence the producers had to invest a lot in order to optimize their production processes — a number of local companies went bankrupt, others had to be restructured. MNEs among which, Unilever, Nestle and InBev went for their global restructuring plans in order to keep their leading positions on the market (regionally and globally). Their optimizations plans led to plant closures, employee lay offs and redirection to global suppliers instead local ones.

The Czech subsidiary of Unilever had the largest product mix compared to Hungary, Bulgaria and Romania — *food portfolio* (margarines, dairy spreads, mayonnaise, tartar sauce, and mustards), and *home and personal care portfolio*

(soaps, deodorants, creams). Pushed by tough global and local competition Unilever has undergone a process of restructurings. In 2005, the company closed the food plant in Zábreh, which was acquired four years ago within a global merge of Unilever with Bestfoods. The production of mayonnaise, tartar sauce and dehydrated food, which were produced in Zábreh, were relocated to the other Unilever plant in the Czech Republic, the one in Nelahozeves, and to other European manufacturing centres. The plant in Nelahozeves was specialized in vegetable oils and spreads and thus Unilever concentrated its food production in one place. In line with the optimization process, production of soaps and cosmetics was transferred from Nelahozeves to plants elsewhere in Europe. Thus from 2006 Unilever Czech Republic concentrates on foods portfolio only. Non-food products are transferred to other Unilever locations, primarily in Europe. In other words, EU accession and the liberal trade regime allowed the company to improve its efficiency through the reallocation of firms' activities.

Nestle Cesko closed down the factory where the oldest Czech chocolate, Orion was produced, in October 2004. The reason was that the cocoa processing factory in Modřany, Czech Republic, was not in line with European project of Nestlé. The essence of Nestlé's project was to concentrate on core businesses and to withdraw from raw materials among which was the cocoa processing. On a European scale, a project was therefore under way to sell Nestlé's cocoa processing activities to Cargill and the plant in Modřany was part of this global divestiture.

InBev also went through major restructurings in CEE and Western Europe. In Czech Republic, in first quarter of 2007, the mother company shut down Branik brewery (dated back in 1899). The plant had to be closed because the Branik brewery reached the maximum of its capacity and a further modernization and expansion of the facility was not possible. Although the closure of this plant was a very sensitive issue for Czechs because of the long traditions of that beer brand, the local authorities could not do anything to keep the brewery.

The impact of EU membership on Hungary proved to be comparable to that on Czech Republic; namely, it allowed for intensified processes of restructurings and optimizations. A good example was *Kraft Foods* — the leading manufacturer of confectionery on the Hungarian market. The number one market share did not stop the company to shift confectionery to Bratislava in order to reduce costs. The company has also been the third largest producer of coffee on the Hungarian market. Despite this, coffee production was shifted to Vienna, Austria. In the first half of 2004, the company closed down completely its subsidiary in Hungary with the loss of 320 jobs. The management justified the closure of the Hungarian plant with its four-pillar plan for 'sustainable growth'. The plan emphasized investment in brand development, whilst trying to reduce costs for the company's overall structure. Although, in Hungary, Kraft Foods did not have any more production facilities, the company continued to supply the local market by importing Kraft products from Vienna and Bratislava plants.

European restructurings of *Unilever* touched also Hungary. The company closed its margarine and salad dressing plant in Budapest. The interesting fact here was that the company was owned by Unilever before it was nationalized in 1948, and afterwards, during the communism, it was manufacturing under Unilever license. In short, Unilever had a very strong links with this specific factory. After the acquisition in 1992, the company invested heavily in new equipment in order to increase plant's production capacity and the quality of the products. The Budapest-based plant turned into one of the best Unilever plants in Europe. Despite this fact, Unilever shut it down in June 2006 and re-located production to plants in Katowice in Poland, Pratau in Germany, and Nelahozeves in Czech Republic. The motives behind the closure: the global plans of Unilever to cut operation costs and to serve better its largest central European markets in Poland and Germany from closer locations. The decision was based on European/regional supply chain restructuring study, which Unilever made in connection with EU expansion and status on the markets in which it operated. The aim of the company was to focus on those products/categories that had high growth potential and big enough volume on a certain market, and to move those products/categories, which did not have big enough production volume and growth potential to market locations where they had such growth perspectives.

Like Kraft Foods and Unilever, *InBev* Hungary was also affected by the global restructuring operations of the company. In 2004, the company sold its malt plant to its global supplier thus concentrating only on high value added activities. While talking about InBev, two major events, which happened in 2004, have to be noted as they marked significantly the strategy of the company: 1) Interbrew merged with AmBev and a new company global world leader was created called InBev, and 2) Hungary entered EU. These two factors influenced enormously the policies of InBev on its Hungarian subsidiary. First, the largest Hungarian brewery, Borsodi, which was very independent decision — making unit of Interbrew for more than 10 years, turned into a highly centralized subsidiary; every activity had to be agreed with the HQ and all decisions were concentrated on regional or global level (the only exception are sales issues). Second, InBev Hungary became completely integrated in the global supply chain of InBev. The suppliers, which before 2004 were local, became centrally approved after the merger. Third, the executive director of the affiliate has been a Hungarian for years, and since 2006, a foreigner was appointed from the HQ. This change has been in line with the global management reorganizations of InBev since 2005.

For *Nestlé* Hungary, EU membership brought increased competition. The salaries grew up with 3—4%, the energy prices went up, but the prices of Nestlé products could only grew with 0,5—1%, which meant only one thing, namely, that Nestlé had to be more and more efficient. Efficiency improvement was crucial for Nestlé's success on the Hungarian market. That is why the company introduced a regional strategy, whose essence was a specialization of different products in different countries and all other products from the portfolio were imported from neighboring CEE countries.

CONCLUSIONS

The general conclusion is that after EU enlargement the idea about MNE' „embeddedness” might be seriously questioned in any country (Western or CEE) from the Union. Of course, some of the plant closures in CEE would have happened even if the countries did not join EU, as these closures were linked with the global divestment plans of the MNEs (the case with the cocoa processing factory of Nestlé in Czech Republic or with InBev's malt plant in Hungary). However, the economic integration between Central and Western Europe was the major force, which provoked and facilitated the processes of company's restructurings. Actors like national governments and institutions were just incapable to interfere. Countries like Hungary and the Czech Republic seemed capable to „root” food multinationals in the local economies: MNEs invested heavily in local plants; they were market leaders and they sourced products locally. In addition, national governments put efforts to improve national innovation systems and to encourage the links between local and foreign companies and between business and academy. Yet it seems that for food MNEs these efforts were not enough to keep them in the local CEE economies. There is strong business logic behind this — the competition is much stronger after EU and in order to be competitive, companies have to be efficient. To be efficient does not always correspond with the idea to be embedded in a given economy. It should be also noted, that none of Unilever, Nestlé, and InBev had a R&D center in any CEEC and there were no plans to be created any in the near future. The reason was not in the scarcity of highly qualified personnel to operate them, neither in the absence of effective protection of intellectual property rights, but was simply a question of strategic need. The headquarters did not have such needs for the moment and hence did not consider the possibility to create such centers in CEE in general. However, R&D is also related to the links between the MNEs and the local research centers, i.e. trainings of local researchers in the labs of the MNEs, hiring of local researchers for a certain project, joint projects between the MNE and the local institutes, grants for Ph.D. students, etc. Such type of partnerships between the MNEs and the national research centers and universities does not exist either.

For both Bulgaria and Romania, the effects of EU membership remain to be seen as they joined the club just recently, in January 2007. Most probably, restructurings will also happen there. However, as Romania is a large market with high growth opportunities it is hard to believe that any of the multinationals would leave the country. The question whether the national innovation systems have or does not have influence over the level of embeddedness of MNEs is irrelevant for these two countries as simply Bulgaria and Romania have very weak innovation systems, which never were an important factor for the development of local economies. The local authorities and the national governments did not introduce even half of the programs and measures that Central European countries did to embed FDI. However, having in mind, that Hungary and the Czech Republic had the strongest innovation systems among CEECs and still they did not manage to keep companies in the local economies, one can argue that innovation system is not a strong enough factor to

lock-in multinationals following transnational strategies. This is especially true when there is a liberal trade regime, like EU membership, which removes all trade barriers. For food MNEs, the factors, which determine the level of embeddedness, seem to be the *global strategies of companies* and host country characteristics *like the size of the market*.

BIBLIOGRAPHY

- Bartlett and S. Ghoshal (1989). *Managing across borders: The transnational solution*. Boston, MA: Harvard Business School Press
- Benito *et al.* (2003). Environmental influences on MNE subsidiary roles: economic integration and the Nordic countries, *Journal of International Business Studies* 34, 443—456
- Dunning, J. H. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham, Berkshire: Addison Wesley.
- Eden, L. (2001). Regional Integration and Foreign Direct Investment: Theory and Lessons from NAFTA, in: M. Kotabe, P. Aulakh and A. Phatak (eds.) *The Challenge of International Business Research*, Edward Elgar: London, UK.
- Edquist, Charles (2002). Innovation Policy — A Systemic Approach, in: Daniele Archibugi and Bengt-Åke Lundvall (eds.) *The Globalizing Learning Economy*, Oxford: Oxford University Press.
- Estrin, Saul and Klaus Meyer, eds. (2004). *Investment Strategies in Emerging Markets*, Aldershot, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Isobe Takehiko and David B. Montgomery (1998). *Strategic Roles and Performance of Japanese Subsidiaries*, GSB Research Paper N1507.
- Ghoshal, Sumantra (1993). Horses For Courses: Organizational Forms For Multinational Corporations, *Sloan Management Review*, 34:2 (1993:Winter).
- Lall S. and Rajneesh Narula (2004). FDI and its role in economic development: Do we need a new agenda? *MERIT Research Memorandum* 2004—019.
- Lundvall Bengt-Åke (2002). Innovation Policy in the Globalizing Learning Economy in: Daniele Archibugi and Bengt-Åke Lundvall (eds.), *The Globalizing Learning Economy*, Oxford: Oxford University Press.
- Meyer, Klaus E. and Camilla Jensen (2003). Foreign Investor Strategies in view of EU Enlargement, in: H.-J. Stuting, W. Dorow, S. Blaszejewski, F. Claasen, (eds.): *Change Management in Transformation Economies: Integrating Strategy, Structure and Culture*, London: Palgrave, 2003, pp. 291—308.
- Meyer, Klaus E. and Yen Thi Thu Tran (2006). Market Penetration and Acquisition Strategies for Emerging Economies, *Long Range Planning*, 39, no. 2, in press
- Narula, R. (2005). Globalization, EU expansion and consequences of MNE location, *MERIT Research Memorandum Series*, 2005—003.
- Narula, R. and A. Marin (2003). FDI spillovers, Absorptive Capacities and Human Capital Development: Evidence from Argentina, *MERIT research memorandum* 2003—16.
- Narula, R. (2002). Innovation systems and 'inertia' in R&D location: Norwegian firms and the role of systemic lock-in, *Research Policy* 31 (2002) 795—816
- Quelch, J. A., E. Joachimsthaler and J. L. Nueno (1991). After the Wall: Marketing Guidelines for Eastern Europe, *Sloan Management Review*, 31(4), pp. 82—93.
- Rodrik, D., A. Subramanian and A. Trebbi (2002). Institutions Rule: The primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development, *NBER Working paper* 9305.

- Schuh, A., Holz Müller, H. (2003). Marketing strategies of western consumer goods firms in Central and Eastern Europe, in: Stütting, H.-J., Dorow, W., Blazejewski, C.F. (Eds), *Change Management in Transition Economies — Integrating Corporate Strategy, Structure and Culture*, Palgrave Macmillan, New York, NY, pp. 176—88.
- Schuh, A. and E. Damova (2001). Market Entry and Marketing Strategies of Western FMCG-Firms in Bulgaria, in: P. Chadraba and R. Springer (eds), *Proceedings of the 9th Annual Conference on Marketing and Business Strategies for Central and Eastern Europe*, Vienna: WU-Wien Eigenverlag, pp. 147—160.
- Shama, A. (1995). Entry Strategies for U.S. firms to the former Soviet Bloc and Eastern Europe, *California Management Review*, 37(3), pp. 90—109.
- Szanyi, M. (2001). *Policy Consequences of FDI, Linkage Promotion Opportunities in Hungary*, UNECE/EBRD, Geneva.
- Tozalini, S. (2005). The Rise of Global Enterprises in the World's Food Chain, in: Ruth Rama (ed.) *Multinational Agribusinesses*; Publ. Food Products Press, New York.
- Xu, Bin (2000). Multinational Enterprises, Technology Diffusion and Host Country Productivity Growth, *Journal of Development Economics*, Vol. 62, pp. 477—93.
- Yip, George S., Global Strategy... In a World of Nations?, *Sloan Management Review*, 31:1 (1989: Fall).

INTERVIEWS BY THE AUTHOR

- Manfred Stach, President Best Foods Europe, Unilever, October 2004, interviewed by the author, Rotterdam, the Netherlands
- Richard Oppenheim, Vice-President Best Foods Europe, Unilever, September 2004, interviewed by the author, Rotterdam, the Netherlands.
- Corporate Affairs Office interviewed by the author, November 2004, Leuven, Belgium.
- James Gallagher, Nestlé CEO for CEE region, interviewed by the author, November 2004, Vevey, Switzerland.
- Miroslav Koberna, Director, Federation of the Food and Drink Industries, interviewed by the author, April 2005, Prague, Czech Republic.
- Vít Švajcr, Director of Supplier Development Department, CzechInvest, interviewed by the author, April 2005, Prague, The Czech Republic
- Tamas Balogh, Director, Innovation Department, Ministry of Economy and Transport, Republic of Hungary, interviewed by the author, January 2006, Budapest, Hungary

INTERNET SOURCES

- CzechInvest Agency, <http://www.czechinvest.org>

МУЛТИНАЦИОНАЛНЕ КОРПОРАЦИЈЕ И СТРАНИ ИНВЕСТИТОРИ У ЦИЕ.
Западноевропске мултинационалке у агро-прехранбеној индустрији ЦИЕ:
Случајеви Nestlé, Unilever и InBev

Јорданка Чобанова

Резиме

Користећи приступ системâ иновација (SI) и литературу о међународном бизнису (IB), аутор анализира ниво укоренености мултинационалних предузећа (MNEs, МНП) у централној и источној Европи (ЦИЕ). МНП се узимају у разматрање јер она повезују привреду земље домаћина с глобалном економијом путем регионалних и глобалних мрежа. Експанзија и успешно укореневање западно-европских МНП кључ је индустријске интеграције земаља ЦИЕ у ЕУ. Нагласак у раду је на највећим прехранбеним компанијама које су инвестирале у регион; то су Nestlé, Unilever и InBev. Аутор разматра мотиве инвестирања и улазне стратегије прехранбених МНП, приказује њихов допринос локалном развоју и указује на националне актере који треба да омогуће плодотворност страних директних инвестиција (FDI). У раду се открива да чланство у ЕУ омогућава процес глобалне реорганизације Nestlé, Unilever и InBev у ЦИЕ. Сва три МНП затворила су делимично или у потпуности погоне широм ЦИЕ (али и западне Европе). Стога је, у либералном трговинском режиму веома тешко говорити о дугорочној укоренености МНП. Изгледа да су глобалне стратегије компанија и величина тржишта фактори који предодређују степен укоренености прехранбених МНП у некој привреди, а у мањој мери национални актери и институције.

Павле Миленковић

ПОДНЕ СРПСКЕ АВАНГАРДЕ

САЖЕТАК: У овом раду разматрају се уметничке и друштвеноидејне активности Љубомира Мицића, оснивача и представника зенитизма у Краљевини Југославији односно Србији, у светлу историје идеја односно социологије сазнања. Активности овога писца, као и сарадника окупљених око часописа *Зенић*, сагледане су као репрезентативне за период међуратне српске авангарде у двадесетим годинама двадесетог века. Посебна пажња посвећена је идејама балканског варварства односно барбарогенија, идеолошкој амбиваленцији Мицића и зенитиста према западњаштву, словенству и русофилству, као и њиховим виђењима балканског идентитета и односа према Европи и европским вредностима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Зенић*, зенитизам, барбарогеније, Балкан, Европа, балкански идентитет, српска авангарда.

Назив и наслов Мицићевог покрета и часописа — *Зенић* — најдиректније одсликава суштину и карактер свог европског међуратног авангардизма. Замишљен као његово подне, пуна снага и сунчева светлост, он представља спој Ничеовог (Nietzsche) новог човека и руског Црвеног октобра; одражава представу о највишој тачки у еволуцији тог натчовека, повлађујући убеђењу о европском словенству као његовој новој, свежој крви. У њему, истрошена Европа има да пронађе свога ослободиоца. У периоду између 1921. и 1926, када ова идеја настаје и свом горљивом силином обасјава југословенску и европску територију авангардизма, она збиља представља њен зенит.

Свеједно што милитантни призвук тог ослобођења, што идеални тип тог аријевског ослободиоца кроз само две деценије у средишту исте, тврдило се „ослобођене” Европе добија своју геноцидну материјализацију. Јер двадесетих и Маринети (Marinetti) и Мајаковски (Маяковский), и кубофутуристи и експресионисти, и надреалисти и конструктивисти опевали су парну машину и препевали Ајнштајнову (Einstein) теорију релативитета, отписујући старе институције старе Европе, у име Фројда (Freud), Маркса (Marx) и Лењина (Ленин) једни; у име Ничеа, „Дучеа” и „снопа прућа” други. *Зенић*, *зенићизам* збиља одражава продорност и

„примитивизам” једне нове културе, настале из идеолошког и поетског хибрида који изгледа још и данас има своју привлачност. Јер, од свих авангардних творевина међуратне Југославије, зенитизам једини још сени својом негдашњом светлошћу и једини је југословенски међуратни авангардни покрет и данас равноправан с европским авангардизмима између два светска рата.

Југословенски, српски, балкански. Сâм Мицић се колебао између експресионистичког космизма, оштре критике европејства у име једне нове Европе, и балканства у име једне снажније Србије. Физичко седиште часописа је било растргнуто између Загреба и Београда, а номинално и Париза, Прага и Берлина.¹ Зенитизам стога заслужује посебан статус у типологизацији српске авангарде. Настао у Загребу, с културноисторијским залеђем битно различитим од оног у Србији, он ће до краја излагања задржати извесну културну еклектичност. Кубофутуризам и супрематизам никада нису били део српског сензибилитета, мада је било појединачних актера авангардне сцене, као што је Растко Петровић, са слухом за кубистичко сликарство, као што трагова тог сликарства има у најбољим међуратним радовима Саве Шумановића. С друге стране, удео српских писаца у првим бројевима и првим годинама *Зениџа* био је значајан, али је њихов допринос садржан у експресионистичкој боји раног зенитизма. Има неколико, чини се довољно јаким, разлога да се зенитизам третира као српски авангардни покрет: у првој години излагања, у раној „загребачкој” фази, у њему сарађују тада најзначајнија имена српске модернистичке сцене — Бошко Токин, Станислав Винавер, Милош Црњански, Растко Петровић, тада још непознат Душан Матић. У другој, „незагребачкој” фази часопис се сели у Београд, чиме се потврђује припадност београдској и српској културној средини. Најзад, само етничко (само)одређење лидера покрета, Љубомира Мицића, пресуђује у корист тога². Разуме се да ово сврставање, у књижевноисторијској литератури

¹ На самом почетку, док је седиште *Зениџа* било у Загребу, као његови представници наведени су Бошко Токин за Београд, Растко Петровић за Париз, и Виргил Пољански за Праг. Касније, након раскида с београдским литерарним кругом и физичким пресељењем часописа у Београд, један од коуредника, и иностраних представника *Зениџа* биће Иван Грол, на линији Париз—Берлин.

² Овај последњи аргумент и није прави, али је симетричан разлогима за Мицићево искључење из хрватске међуратне авангарде, учињеном накнадно и по свему судећи донекле осветнички, чак и по цену да се тамошња авангарда осиромаша и сведе једино на оно што је етнички хрватско. „У нас се ни данас готово не смије споменути чињеница да је у Петрињској улици од 1921. до 1923. Љубомир Мицић у својој авангардистичкој фази — док је био далеко од тога да се претвори у ускогруднога српског шовиниста — издавао *Зениџ*, ревију која је у то доба могла бити тискана једино у Загребу, граду који је већ почетком 20. стољећа имао важну улогу у издавању авангардних књижевних часописа који су пратили и објављивали збивања на свјетској књижевној и ликовној сцени и утјецали на домаћу (...) Студент ни било који други знатижељник не може доћи у дотицај с Мицићем, нити с опусом брата му Бранка Ве Пољанског или дадаиста Алексића, уметника рођених у Хрватској који су к томе, барем на почецима својих каријера, дјеловали у Загребу и ту оставили значајне трагове. Зашто се Мицић не спомиње као дио хрватске повијесне авангарде, зашто су, примјериче, на мега—изложби *Надреализам и надреализми*, 1986. постављеној у венецијанском Palazzo Grassi, његови часописи и рани авангардистички напори били потписани као дио четирију националних селекција, чак и аустроугарске и чешке, али не и хрватске?” (Ž u p a n 2005).

иначе опште и без икаквог образложења, не одриче могућност да зенитизам буде сврстан и уз неки други културноисторијски и етнички корпус, као што је хрватски или немачки. Будући интернационалан, он покрива више културних и националних кругова.

Да је концепт балканства, на којем је толико инсистирао, постао политичка и културна стварност, Мицићев зенитизам остао би пре свега балкански. Његово балканство представља посебан идентитет, социјално-културни конструкт и прилог једној новој типологији. „Балкан је МОСТ између Истока и Запада. Он треба да је слободан на најисточнијој тачци за струјање и излаз преко нас на Запад, а затворен на најзападнијој против Запада” (Мицић, 1921ж: 2). Балканство је Мицић настојао, с доста страсти али недовољно теоријског смисла, да преточи у балканску цивилизацију: сâм термин добиће своју привлачност тек касније, у радовима Трајана Стојановића (Traian Stoianovich) и Марије Тодорове (Maria Todorova /Todorova, 1999/). Несумњиво је да је себе видео као оснивача једне нове балканске идеологије, засноване на снази и чистоти изузетних појединаца. „Уметност припада народима”, вели он. „То не значи да народ има икаква права, да одређује смер уметности. Не! Он мора следити пут оних који је стварају, јер колективност или публика је у том смеру ограничена — инфериорна (...) За уметнички апсолутни доживљај мора се бити — уметник (...) Јер само јака индивидуалност је стваралачка” (Мицић, 1921а: 2). На другом месту, он каже: „Песници морају и требају бити вође народа” (Мицић, 1921ж: 2).

Ексклузивистички тон ових редова, привилегованост која је дата уметнику на рачун колектива није у опреци с осећајношћу за колективне патње које је Мицић исказивао на другим местима. Биће пре да је реч о елитизму и потреби да песнику (Мицић је и сам песник, поезија квантитативно гледано представља највећи део садржаја *Зениџа*) да повлашћено место у одлучивању о најважнијим стварима заједнице, а то су, по Мицићу, ствари духа. Јер, „зенитизам је највиша манифестација духа и душе” (Мицић, 1991: 8). Погрешно би било, на основу овога, барбарогенија свести на расну чистоту, напротив: он уздиже свечовештво и универзализам, „дух зенитизма је и преображенски, и општечовечји. Не велим човечански, јер човечанство не постоји. Има само људи!” (Мицић, 1921е: 4). „Варваро-Геније” је борац за културну аутономију и чисту културу. То барбарогенијско словенство нема суптилно и поетичку нежност Растка Петровића из *Бурлеске Господина Перуна Бога Грома*, која је, упркос својој раблеовској распеваности и експресионистичкој сликовности аријевска пре и више неголи Мицићево балканско варварство. Код Растка Петровића су сви Словени плави, румени, задовољни и омамљени медовином. Код Мицића они су јадни, понижени, гладни, угњетени, али истовремено пркосни, снажни, истрајни: барбарогеније је насилан и одлучан. Мицићева самопозваност да кроз фигуру барбарогенија спроведе балканске народе до културне самосталности те интегритета — коју је он разумевао у категоријама више дужности и духовног стваралаштва — никада није попримила облик иоле развијеног теоријског приступа или концепта. Чак ни политичког програма, до пред сами

крај, када се, како ће се видети, оснивач зенитизма беспоговорно определити за вредности руског комунизма и марксизма. Барбарогеније нигде није представљен с препознатљивим антрополошко-географским одликама, нигде се не говори о његовој физичкости. Мицић говори о раси, али на њеном лицу нема јасних црта, већ само обрису, фантазије, експресионистичког заноса.

Барбарогеније је свуда једна песничка слика, неухватљива сунчана духовност, помешана с гневом против европског вишевековног културног и економског угњетавања. „**Зенитизам** хоће да послужи свима људима као **балкански тотализатор**, који треба да постане нова јака база увећана свима досад непознатим позитивним елементима наше **славенске расе и човечности**” (Мицић, 1923а)³. Барбарогениј није политичар ни војсковођа већ песник. У једном од ретких текстова који не садрже песничку еуфорију, Мицић песнику-ствараоцу додељује ту најтежу, сазнајну улогу: „Често се мора поћи и до апсурда да се види позитивно. Потреба екстремности да се ухвати одређен и јасан пут (...) Јасноћа и одређеност воље гаранција је за вредност. Вредност овиси о одређењу. И лутање треба да има смернице. Смернице требају широко поље. Широко поље пут је свију али ретких што га обрађују. Ти ретки су ствараоци” (Мицић, 1922ђ: 34).

Мицић је пре свега желео да искаже потребу времена за новим, нематеријалним и хуманим, да попут толиких других у годинама после Великог рата уздигне човечност и духовност на рачун материјализма и практичних интереса. Ту потребу исказује на свој начин, налазећи пут до обновљене духовности у уметничком стварању које, истина, не одређује ближе, осим што је очигледно да песништво има посебно место. Посебност поезије није обележена никаквом развијеном теоријом о песничком стварању, већ уздизањем фигуре песника-уметника на коме је да преобрази свет. „Ми смо нови ради богатства духа и душе. Нова уметност (футуризам, кубизам, експресионизам највише!) претеча је научне теорије релативитета. Преко десет година већ постоји уметничка теорија релативитета” (Мицић, 1921е: 3). „Ново” о којем Мицић говори ближе је аполинеровском новом уметничком духу него ничеанској „вољи за ново”. У једном општем смислу, то „ново” повезано је с општом политичком климом првих година постојања Краљевине СХС којој је политички и вредносни императив повезивање конститутивних народа нове заједнице у једну дотад, веровало се, невиђену модерну европску творевину. Оптимизам српских интелектуалаца који су се за ствар југословенства заложили политичким ангажовањем, и оптимизам српских писаца који су се за нову заједницу, нову уметност и нови идентитет заложили експресионистичким манифестима, песничким збиркама и поетским текстовима, разликују се по експлицитности језика којим говоре, али не и по енергији, још мање по утопијској фантазији о новим идентитетима као средству за бржи напредак и остварење бољег друштва.

³ Неки бројеви *Зениџа* одштампани су без пагинације, као што је случај са овим. Текст на који упућује наведени део одштампан је на првој, насловној страни часописа.

Цвијићева замисао Југословенске цивилизације” (Ргга-Јовановић, 1995: 38) није далеко од Мицићеве балканске културе/цивилизације — с тим што је из перспективе расплета „југословенског случаја” крајем прошлог века Мицићева утопија мање компромитована.

Неколико тема дакле доминира Мицићевим писањем у *Зенићу* и за зенитизам. Позната и контроверзна метафора о барбарогенију из које произлази и замисао о новој уметности, оличене, на начин узвишене синтезе и нове духовности, у зенитистичком покрету. Потом питања напретка, социјалне правде, противљења нечовештву; свест о апсурдности људских жртава, положених за будућност Европе, за коју, према Мицићу, није вредело гинути. Посебно место заузима Мицићев сензибилитет, интуиција и смисао за ликовне појаве које ће се у будућем времену тек потврдити. У сплету ових тема настала је збуњујућа, оштра, горка етика новог, јаког и самосвесног ствараоца, с призвуком десничарског призива расне чистоте, и левичарског непристајања на сиромаштво и понижавања од стране великих. Русија, као противтежа Европи, овде заузима са свим посебно место.

Чудно је Мицићево зенитистичко левичарство. „О велико пресветло сунце у ЗЕНИТУ. Кад небеса звоне велико зенитно подне, наше се очи теби подижу, наше се душе отварају ко свечани московски храм” (Мицић 1921а: 2).⁴ Овом сликом пре се сугерише словенско хришћанство, неголи руски комунизам. То није совјетска, већ свесловенска Русија. Погледа ли се садржај *Зенића*, видеће се да комунистичке идеологије има врло мало, и то у функцији раскринкавања европског империјализма. Левичарство исказано на страницама часописа *Зенић* помешано је с општим антиратним грцајем против убијања и глади, с критикама европског империјализма и позивима на солидарност с народом Русије.⁵ На неколико места може се прочитати изједначавање балканског зенитизма и руског словенства. „Ми можемо бити само пионири и деоници стварања једне **нове свечовечје културе** коју собом носи ИСТОЧНИ Човек с Урала, Кавказа и Балкана — рођен у колевци која се зове РУСИЈА. Балкан је МОСТ између Истока и Запада” (Мицић, 1921ж: 2).⁶ Ако се и по-

⁴ На сопственом примерку часописа Мицић је касније учинио, руком, „искључиво ћирилски, чак и онда кад је основни текст, изабран за интервенције, штампан латиницом” (Голубовић, Суботић 1991: 161), следећу измену: „О велико, пресветло сунце у ЗЕНИТУ. Кад небеса звоне велико зенитно подне, наше се очи теби подижу, наше се душе теби отварају, као свечани косовски храм” (Мицић 1991: 8).

⁵ На унутрашњој страни корица броја 7 за септембар 1921, објављен је апел под насловом „ЗА будућу Русију”, у којем, између осталог, стоји: „ЈУГОСЛАВИЈО — ГЛАДНЕ РУСКЕ ГУБЕРНИЈЕ И СТЕПЕ УМИРУ ОД ГЛАДИ И ВАПЕ КРИКОМ ЦРВЕНИМ. НАРОДЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИ — ПРУЖИ СВОЈУ РУКУ СЕСТРИ-МАЈЦИ РУСИЈИ И ПОМОЗИ БЕЛИМ ХЛЕБОМ ДА СЕ РОДИ ГЕНИЈЕ”. Апел је потписао Љубомир Мицић.

⁶ Занимљив је начин на који је Мицић, у годинама када је прекинуо са својим песничким и програмским деловањем за ствар зенитизма, кориговао своје текстове (и на основу којих се види да иако у дубокој изолацији никад није престао да ради за ствар зенитизма). У белешци Виде Голубовић и Ирине Суботић, приложене уз реиздање Мицићевих текстова објављеног почетком деведесетих, а према недовршеном предлошку на којем је радио до смрти, стоји следеће: „У заоставштини Љубомира Мицића, која се делом чува

играва марксистичким метафорама, то је на помало детињи начин: „Наша борба биће борба против злочина — за Човека. Пролетери свих земаља, уједините се — против убијања!” (Мицић, 1921a: 2).

С друге стране, жестина с којом је Мицић исказивао своје ставове на страницама часописа била је непријатна, како по појединце с књижевне сцене, тако и по сам поредак. Свеједно што је Маринети имао своје место на страницама *Зениџа*, каогод и Троцки (Троцкий), Мицићево провокативно пристајање уз марксистичку идеологију и комунизам представљало је крај часопису. Истина, њему је већ неко време претила забрана, која, уосталом, и није била прва. Претходне судске компликације поводом садржаја *Зениџа* су и довеле до пресељења часописа из Загреба у Београд. Но у последњем броју *Зениџа*, од децембра 1926, Мицић излази на чистину, сада већ усамљен, пошто су се присташе покрета у међувремену већ разишле. Овде се дакле каже: „Шта је зенитизам? — зенитизам је син марксизма. У жилама зенитизма тече крв марксизма. Јер она сазнања и тежње које проповеда марксизам као наука — као социологија — те исте, дословно исте проповеда, оживљује и зенитизам у својој сфери уметности. Пароле зенитизма поклапају се са паролама марксизма:

доле са данашњом тиранијом
доле подрабљивање човека човеком
доле границе земаља

} Доле
Европа!

поздрав свима пролетерима света
наша је песма револуција
живело ослобођено ново друштво
живео нови човек

} Живели
Барвари!

Али нажалост, код извесних марксиста, парола Доле Европа и Живели Варвари бивају буквално схваћене, што им даје сасвим други, немарксистички смисао.

Која је то Европа? — који су то Варвари?

Европа, то је синоним западњачког незајажљивог капитализма и империјализма (ту спада и Америка) који изазивају трулеж и смрдљиво

у Народном музеју у Београду, налази се и једна свеска чврстих корица (формата 20 x 24,5 цм) са колажираним називом ЗЕНИТИЗАМ на кружном пољу плаве и црвене боје. Име аутора није наведено ни на корицама ни на унутрашњим страницама свеске. У њој ипак препознајемо текстове Љубомира Мицића распоређене по његовом личном избору, што би се могло протумачити као његова жеља да обједини радове писане и објављиване у часопису (...) Оригинални текстови из часописа и из других зенитистичких издања исецани су и лепљени на свеску без хронолошког редоследа, са бројним исправкама, углавном лексичке природе” (Голубовић, Суботић 1991: 162).

Изгледа ипак да су исправке превазилазиле једино питања лексике, што се добро види упоређивањем малочас цитиране оригиналне верзије текста са каснијом измењеном верзијом: „Ми можемо да будемо **само претходници и учесници у стварању једне нове свечовечје културе** коју собом носи ИСТОЧНИК, Човек са Урала, са Кавказа, са Балкана, рођен у колевци која се зове Русија. Балкан је мост између Истока и Запада” (Мицић, 1991: 25).

распадање човечанства, чији задах хоће све живо да погуши — који су остварили парадокс, да убију човека у човеку, који су...

Варвари — то је цео светски пролетаријат, то су идеје пролетерске укупне снаге, која има моћ вулканске лаве у напону, то су они сирови, снажни природни елементи, још не искварени буржоаском еманципацијом — то је 'Москва против Париза' — 'Исток против Запада' (...) То је тај Мицићев Варварогеније" (М и ц и ћ, 1926а: 12—13). Ове речи запечатиле су судбину часописа. Њима је, наизглед, сам себе раскринкао, потврђујући сумње да иза жучне критике Европе и европејства од почетка стоји комунистичка завера. Мало иза тога, Мицић се сели у Париз, где ће наставити са својим књижевним активностима, као и са контактима са уметницима из зенитистичких година. Али сам покрет је практично угашен.

Мицићеве манифести и програмски текстови, иако крцати противуречјима произашлим из потребе да помири то ново словенство с новом Европом, мање су антиевропски него што се чини. Запажање да су међуратни авангардни интелектуалци и *за* и *против* Европе одрживо је једино реконструкцијом слике Европе коју су интелектуалци тога доба имали, и градили.⁷ Код Мицића, треба разлучити коју Европу критикује, и да ли том критиком негира сваку (могућу) Европу. Из горњег навода, преузетог овде графички дословно, како би се сачувала његова смисаона и ликовна експлицитност, видљиво је да је Мицић против једне сасвим одређене Европе, што он, уосталом, мало ниже и разјашњава. Европа симболизује тиранију, „подрабљивање” човека човеком, границе између земаља. Његова амбиција да Словене (Југословене, Србе, Русе) учини равноправним Европи и европској култури, имала је на другом полу за резултат негирање европске културе. Колико год била нелогична, ова негација појмовно је конзистентна: на супротном крају „варварства”, које је представљало идеални тип непатворености, људскости, отворености, духовног и стваралачког узлета, стајало је „европејство” чија је култура претворна, империјалистичка, цинична, поробљивачка. Па ипак, борба балканских народа против европског лицемерја није била ратом и крвљу. „Прошлог деценија били смо ван наших граница војници рата и убиства за 'слободу народа', а од данас хоћемо да будемо војници свечовечје Љубави, Културе и Братства (...) Наш улаз у треће десетогодиште XX века нека буде борба за човечност кроз уметност” (М и ц и ћ, 1991:6). Оштра, збуњујућа реторика којом је спроводио ову своју амбицију временом му је створила превише непријатеља, те на крају довела до забране часописа.

Исто тако, и поред Мицићевог, у последњем броју отвореног пристајања уз марксизам, садржај часописа током његовог излагања не садржи чак ни асоцијацију на Маркса — име му се ни не помиње. Мици-

⁷ Амбивалентност српске авангардне интелигенције покушала је да генерализује Бранка Прпа у тексту „Српска књижевна авангарда и антиевропски дискурси (1919—1929)” (Прпа - Јовановић, 1996). У основи тачно запажање о истовременој борби за и против Европе понавља важи за Љубомира Мицића, у мањој мери за друге писце које Бранка Прпа коментарише, понајмање за Марка Ристића.

ћев позни марксизам је чисто реторички, с тенденцијом скандала, пошто је покрету ионако већ дошао крај. Руски односно совјетски уметници доминирају страницама *Зениџа*, посебно у другој и трећој години излажења часописа. Марксистичке идеологије ту има у мери у којој је он саставни део идеологије једне нове уметности. Тешко је ипак умаћи утиску да је код Мицића нова уметност идеологија већ по себи, доста самосвојна и изнад идеологија. У првом и другом броју *Зениџа* пренет је текст Луначарског „Пролеткулт”. Основна порука овог текста је напредак човечанства путем „интернационализације културе” (Луначарски, 1921:11). Осим оптимистичких исказа о споју различитих култура, и пробијању баријера у виду „свеопште, човечанске културе”, у овом тексту Луначарског заговара се још позната идеја о пролетерској култури и уметности. „Доскора неће се говорити само о пролетерској музици, него и о бољшевичкој скулптури о мењшевичкој архитектури!” (Луначарски, 1921:11). У наредним бројевима идеја о пролетерској уметности неће бити развијана. Мицић је био склон фузији различитих праваца у форми зенитизма, једна од претензија часописа била је да ауторе чије радове преузима представи као зенитисте. Идеолошка чистота и правоверност ма којој догми није била обичај двадесетих и у том погледу Мицић није био изузетак.

Посебан значај има двоброј 17/18 за септембар-октобар 1922, с тематом „Руска нова уметност”, и отиском Ел Лисицког на насловној страни. У овом двоброју објављени су радови Велимира Хлебњикова (Велемир Хлебников), Владимира Мајаковског, програмски текст Иље Еренбурга (Илья Эренбург) и Ел Лисицког „Руска нова уметност” — који је написан посебно за часопис, поезија Бориса Пастернака (Борис Пастернак), Сергеја Јесењина (Сергей Есенин) и Иље Еренбурга, Маљевичев (Малевич) запис „Закони нове уметности”, текстови Асејева, Тамрова и Љубомира Мицића, Ивана Гола (Iwan Goll) о руском филму, и о композитору Сергеју Прокофјеву. Репродуковани су ликовни прилози Ел Лисицког, Татлина (Споменик *Трећој интернационали*), Маљевича, Родченка (Родченко). Редакција часописа *Зениџа*, на Старчевићевом тргу у Загребу, једно време је имала и функцију галерије, у којој су били изложени радови Архипенка, Лисицког, Ларионова, Тајгеа, Мохољ Нађа (Moholy-Nagy) и других авангардних уметника (S u b o t i ć, 1991: 119; *Zenit* br. 17/18 1922). Изузме ли се могућност да су, у то доба, неки од радова неких од ових уметника могли бити присутни у приватним колекцијама, налаз Ирине Суботић, да је ова збирка била „свакако прва, ако не и једина збирка авангардних дела у Југославији у то време” изгледа да стоји (S u b o t i ć, 1991: 122). Ова збирка је, након две године — обогаћена за дела која су јој у међувремену придружена — изложена на зенитистичкој изложби у Београду, априла месеца 1924, у Музичкој школи Станковић. Радове су изложили уметници из једанаест земаља, док је експоната било 110 (S u b o t i ć, 1991:126). Колекција наведених уметника којом данас располаже Народни музеј у Београду практично је произашла из те изложбе. Нажалост, један део радова неповратно је нестао, јер им се губи траг већ после затварања изложбе. Мицић је полагао велике

наде у ову изложбу, која га је коштала времена, новаца и емоција, и у коју је уложио свој утицај и везе које је имао са Европом тога доба.

Ликовни аспект часописа *Зенић* — графички дизајн, нетекстуални прилози и репродукције, текстови који третирају ликовну и пластичку естетику привукли су до сада највећу пажњу историчара уметности. Типографска решења часописа стављају га у само средиште европског авангардизма тога доба. У српској односно југословенској међуратној авангарди — изузев бројева часописа *Надреализам данас и овде* — неће бити сличног примера ликовне и графичке иновативности. Нема сумње да су Мицићев сензибилитет за тенденције у новој уметности и способност да благовремено уочи вредност заслужни за значај *Зенића* све до данас. Утолико су збуњујуће следеће његове речи: „Да ли сликарство уопште ствара културу или је оно само постулат културе интересантно је питање. Ја немам времена додуше да овде 'доказујем' једно или друго али отворено могу рећи, да је сликарство за ме тек секундарна појава стварања и културе. Његова 'стваралачка' улога готово је никаква и оно је само одраз” (Мицић, 1921и: 11). Ове ставове треба схватити као резултат поимања чина писања и једне естетике која полаже на реч. Њима је Мицић исказао своје естетско вјерују.

Можда у том поимању, које почива на помало романтичарском фаворизовању песништва међу свим осталим уметностима, лежи разлог у релативно касном обједињавању ликовних и пластичних уметности под именом зенитизма. Јер, тек на поменутој зенитистичкој изложби у Београду зенитизам се третира и као ликовни правац, раме уз раме с експресионизмом, футуризмом, кубизмом, конструктивизмом и пуризмом (Subotić, 1991:124). Симптоматичан је Мицићев исказ: „Ја немам времена”, јер га треба схватити дословно: он није био склон опсежним естетичарским концептуализацијама, али зато јесте показивао своје схватање уметности на делу, ликовном експлицитношћу часописа, организовањем две изложбе, и личном преписком са авангардним уметницима до чијих радова му је било стало. Део те преписке сада је доступан у монографији Зорана Маркуша о Мицићу и *Зенићизму* (Маркуш, 2003: 193—218).⁸

Мицићев текст с теоријским и естетичким претензијама су даскле ретки, али их ипак има. Ако је претходно и било наговештаја тотализације свих уметности под именом зенитизма, ова тотализација била је најзад и потврђена Мицићевим огледом „Нова уметност”, насталим поводом поменуте изложбе у Београду. Њиме је најзад садржај часописа, који је представљао тотализацију поезије, драме, филма, музике, радија, архитектуре, ликовних и пластичких уметности, добио своју потврду и заокружење. И поред тога, пратећи развојну линију Мицићевих естетичких погледа, видљиво је да је поезија својим високим местом присутна током читавог периода излажења часописа, док су остале умет-

⁸ Маркушово име у наводу литературе не значи да је он аутор преписке већ приређивач. Овде сам се суочио с тешкоћом код постојећег стандарда у навођењу: приређивач је Маркуш, писма су писана Мицићу, док су аутори различити и бројни. На кога насловити овај део?

ности, условно речено, „нижег ранга”. Поиесис, због своје везе с логосом, имао је ону сазнајну садржину која је Мицићу била незаменљива. Ликовни садржаји својом миметичношћу нису задовољавали његове прилично чисте и у основи класичне естетичке и сазнајне критеријуме. Стога је заговарао трансформацију ових уметности, раскид са свим претходним уметничким формама.

Помнијом анализом садржаја Мицићевих написа у *Зенићу*, може се рећи да је он прошао три фазе. Прву означава експресионизам, праћен отвореношћу за различите литерарне правце и утицаје, као што су дадаизам, кубофутуризам, конструктивизам и једно дискретно левичарство. Ова фаза поклапа се с активним учешћем београдских књижевника у часопису. Другу фазу обележава успешна интернационализација часописа, поимање значаја који часопис има и може да има у европским размерама, потпуна независности у односу на домаће књижевне и уметничке кругове, што доводи до прекида сарадње са свима који нису показали потпуну и безрезервну лојалност. Ово је вероватно најплоднија фаза, јер тада у *Зенићу* објављују и са *Зенићом* сарађују најзначајнији аутори, махом совјетски, из области конструктивизма, футуризма и супрематизма. У овој фази Мицић раскида с експресионизмом, критичан је према кубизму и футуризму. И последња, београдска фаза, у којој се прогресивно смањује интензитет међународних веза, док се покрет осипа, а Мицић еволуира у српског националисту. Међутим, све три фазе повезује идеја балканства, варварског генија словенских народа, а посебно српског, идеја негације одређене Европе оличене у одређеним вредностима. У последњем броју *Зенића*, од децембра 1926, Мицић објављује два текста: „Легенда о ’мртвом покрету’ или између зенитизма и антизенитизма”, и „Зенитизам кроз призму марксизма”. Други текст је, међутим, потписан именом др М. Расимов. Мицић никада није потврдио своје ауторство овог текста. По стилским и семантичким одликама, као и у односу на чињеницу да оба текста представљају сумирање активности и доприноса покрета, и његово поновно идеолошко позиционирање у српском и југословенском културном простору, овај текст се може третирати као Мицићев. Чак и да га фактички није потписао, чињеница да је у питању последњи број, и да је Мицић од почетка, а посебно тада, потпуно у својим рукама држао часопис, допушта да се укупан садржај посебног броја третира као Мицићево ауторство. У моменту када га припрема, Мицић дакле зна да је то последњи број *Зенића*, у истом броју практично је одштампана одлука о забрани часописа.⁹

*

Љубомир Мицић је имао неколико савезника који су одиграли значајну улогу у рођењу и популаризацији зенитизма. Од првог броја *Зени-*

⁹ У последњем броју *Зенића* објављени су прилози Љубомира Мицића, једна поезија потписана са „Власт. Т. Петковић”, већ поменути текст М. Расимова који је готово извесно написао сам Мицић, као и двојезично, српско/енглеско писмо упућено Рабиндранату Тагори, с потписом Љубомира Мицића и Бранка Ве Пољанског. Остали прилози немају литерарни значај нити ауторски карактер.

īa и у првој години његовог излагања био је то Бошко Токин. У другој години Иван Гол, немачко-француски експресионистички песник, лингвиста, тада познат и признат у европским књижевним круговима, у својству коуредника *Зениѿа* те, заједно с Мицићем и Токином, и потписник *Зениѿистичког манифестѿа*. Једини је у борби за зенитистичку ствар до краја био Љубомиров брат Бранко Мицић, алиас Бранко Ве Пољански.

Код Токина је зенитистички дух словенства експлицитније преточен у космички, док је између Токина и Мицића постојао сродан поетски нерв, иста врста духовности и „машинистичког” сензибилитета. Други број *Зениѿа* на насловној страни доноси његов текст „Млади реакционари и нови дух”, који већ у првим тактовима најављује каснију зенитистичку полемичност. „Нови се таленти — носиоци новог духа — јављају ношени сами динамизмом. Ревије и људи који су донекле пред рат били претходници тога доба као: Митриновић, Мештровић, Вихор, имали су сличну динамику, имали су мужевности, само је код њих било неког баласта и непречишћене националне динамике. Данашња је чистија, чиста: човечанска” (Токин, 1921б: 1). Токин овим практично успоставља континуитет између предратног српског експресионизма и експресионистичког модернизма у тренутку *Зениѿа*. Истичући, у наставку, Мицићево име у контексту настојања уметничког и интернационалистичког обожења човека, он не пропушта прилику да спомене прве реакције младих, „који су писали о Зениту као р е а к ц и о н а р и” (Токин, 1921б: 2).

Овим текстом практично се отвара континуирана полемичка борба за циљеве зенитизма. Ускоро ће борба бити усмерена и против самог Токина. У закључку, Токин вели да „малобројни су они који разумеју да се преко нас и кроз нас и помоћу нас врши естетизација динамике. Данас смо опет у томе стадијуму да због тога треба, прво изаћи из хаоса, па онда сређивати и организовати елементе. Дакле: борба засада” (Токин, 1921б: 2). На другом месту, Токин потврђује везу између експресионизма и Европе, и тиме, посредно, поетске и стваралачке напоре зенитизма приводи Европи. „Европејство и експресионизам везани су једно уз друго. Експресионизам је европска и козмична уметност (не само немачка). Као свака која има религијску базу. Као свака која тражи мост између човека и бога, мост између човека и простора и времена. Спиритуалистичка и н а д р е а л н а она жели да уноси душу, своју душу, свуда” (Токин, 1921а: 5). У другом броју *Зениѿа*, Токин у тексту „Позориште у ваздуху” преноси основе футуристичке естетике и препознаје тачке додира са зенитизмом. Величајући, заједно са футуристима, брзину и динамизам, он пише: „Аероплан је сложен и технички. Као техника, као машина он већ значи нешто и врло сложено и врло просто (...) Помоћу аероплана техника (‘технички век’) улази у уметност, помоћу њега могућа је синтеза материје, материјала, и фантазије и поезије” (Токин, 1921в: 12). Токин и Мицић су делили задивљеност техничким напретком новог доба, видевши у зенитизму прилику да се споје материја у техничком с поезијом у духовном. „Чудо је проналажење аероплана. Л е т е њ е”, вели Мицић. „Чудо је проналажење кинематографије. Живе слике” (Мицић, 1921в: 2).

Но док је Токин био склон да зенитизам представи у континуитету с експресионизмом и футуризмом, Мицић је одлучно раскидао са свим предратним авангардизмом, видећи зенитизам као апсолутни почетак. Већ у следећем, трећем броју Мицић прилаже текст „Путујући Експресионизам и Антикултурни мост”. „Код нас се у ствари не зна шта је то експресионизам. О њему говоре најнепозванији”, каже он (Мицић, 1921в: 9). Овим се већ на почетку *Зениџа* Мицић дистанцира од београдске лиценце на експресионизам, осигурава аутономни правац зенитизма у односу на претходне књижевне токове у Србији, раскринкава Токинов покушај успостављања континуитета с предратним српским експресионизмом. Зенитизам, како га је замислио Мицић, није могао имати порекло, он је био само свој. Али понавља констатацију о европском карактеру експресионистичког покрета, не одричући још увек везу зенитизма с њиме. „До данас нема у нас заокружене или одређене експресионистичке личности — ни једне! Има само предумета и мора да их буде, јер експресионизам несумњиво је уметност нашега доба и времена у целој Европи” (Мицић, 1921в: 9). Мицићево уредништво је, од почетка до краја, обележено искључивошћу и бескомпромисним фаворизовањем сопствене зенитистичке идеје. Равноправном савезништву с модерним на домаћој литерарној сцени није био склон. Токин је са Мицићем делио и идеју динамизма, осетио је значај технолошког напретка, имао је футуристички смисао за линију и покрет. „Полет: динамички и заносни израз психо-физиолошко-астралног састава који носи моје име. Елан — линије, скокови, заноси који изражавају моју персоналност.”¹⁰ Његов осећај за техничку страну нове уметности посебно је дошао до изражаја у филмској критици. Токин је, заправо, сачинио прве текстове у овом жанру у међуратној југословенској периодици, и у каснијим прегледима југословенске и српске кинематографије уврштен међу пионире југословенског филма. Уосталом, већ 1920. године он објављује један текст о филму у француском часопису *L'Esprit nouveau*. Појаву кинематографије Токин схвата као нови поетски жанр, као наставак једне модерне и активне поезије. „Кинематограф је као и експресионизам надреалност и надуметност”, каже он (Токин, 1921а: 6).

Непосредно пред Мицићев разлаз с београдским књижевним кругом, Бошко Токин објављује фрагменте своје прозе, написане на француском, као и на српском (ћирилицом) у петом броју *Зениџа*, важном броју који на првој страни доноси *Зениџистички манифест*, објављен на немачком, с потписом берлинског сарадника *Зениџа* и зенитисте Ивана Гола. Овим бројем се устоличује будући ликовни израз часописа, као и каснија препознатљива мултитекстуалност: прилози иностраних аутора штампани су у оригиналу, док су српски и хрватски прилози равноправ-

¹⁰ У есеју „Рим / Купола Светог Петра”, развијајући даље фигуру динамизма спојем експресионистичке чулности и футуристичке моторичности, он каже: „Два детерминизмо-мотора: Рим и ја. Њихов контакт резултат тога: нов смисао, очараност и узвишеност. Мој мотор то је оно што ја носим, садржим у себи, оно што ме креће. Моја особа, мој живот до тога дана. Детерминизмо-мотор Рима то је његов живот прошлост и садржај и мотори који га сачињавају” (Токин, 1921д: 3).

но штампани ћирилицом и латиницом. У шестом броју *Зениџа* Бошко Токин објављује кључни текст, „Сунце и геније. Човек-сунце”, спајајући најзад идеју зенитизма с ниченским новим човеком. „Гениални човек — или надчовек — јесте онај који је свестан свог сунчаног порекла: Сунца”, каже Токин. Да не буде недоумице, он не остаје само код сунчане метафоре, већ своју идеју разрађује везујући зенитизам директно за Ничеа. „Прва и права религија човечанства била је она која је обожавала сунце и ватру: религија Зендевеста. Религија првог Заратустре (...) После великог интервала од, више од три хиљаде година, ево Nietzschea, другог Заратустре. Понос. Човек. Нова епоха човечанства” (Токин, 1921ђ: 2). Токин развија ову фигуру о генију и његовом сунчаном пореклу, о неисцрпности генија која је равна сунчевој трајности, да би дошао, поново, до космичког и астралног нивоа на којем геније трајно егзистира. Ово је још један покушај разраде експресионистичког космоизма, којем је, уз Токина, био склон и Станислав Винавер. То ће, уједно, бити и последњи Токинов прилог у часопису. У броју 9. од новембра 1921, Мицић објављује напад на своје дојучерашње сараднике, у облику коментара на Црњанског и Винавера, поводом објављивања *Дневника о Чарнојевићу и Громобрана Свемира*, у библиотеци *Албајрос*. Пошто је *Зениџ* већ претходно положио тапију на експресионизам, Мицић наружује експресионизам Црњанскога, а посебно Винавера, као лажан и погрешан. Ово је раскид с београдском експресионистичком школом, са Токином, Винавером и Црњанским.

Но већ од претходног, осмог броја, Мицић се потпуно окренуо својим немачким савезницима, пре свега Ивану Голу. Једини прилог, потекао из Београда, био је фрагмент прозе Станислава Кракова. Надаље, *Зениџ* ће се декларативно сасвим удаљити од експресионизма, и теме које заузимају више места су сликарство, архитектура, скулптура, конструктивизам, супрематизам и футуризам. Број 10. од децембра 1921. потврђује тај раскид: „Они, који су били сарадници 'Зенита' јер је једно време изгледало, да се могу узети у обзир и којима је након шест бројева ради површности компилације, несавесности, шарлатанства политичких покушаја и нетактичног става против идејних интереса самог покрета а и бесомучних личних амбиција — отказана свака далња могућност сарадње” (Мицић, 1921и: 13). Једанаести број *Зениџа* потпуно је у знаку руског конструктивизма, с Татлиновим *Сјомеником Трећој интернационали* на насловној страни и текстовима Иље Еренбурга и Жана Епштајна (Jean Epstein).

Иван Гол је одиграо значајну улогу у зенитистичком покрету. Он је олакшао његову интернационализацију, помогао Мицићу у успостављању личних контаката, био коуредник часописа од октобра 1921. до априла 1922, док је своје прилоге у часопису објавио закључно с бројем 17/18, до октобра 1922. Након тога долази до раскида између Гола и Мицића, и до Головог придруживања надреалистичком покрету у Француској. У броју пет објављен је, на првој страни, његов *Зениџистички манифест*, на немачком. Занимљив је Голов прилог у броју 14, „Надреализам и алогика нове драме”, јер је у њему вероватно први пут поменуто

надреализам у афирмативном значењу, чиме је најављена Голова склоност према надреализму. „Модерни сатиричар мора дакле тражити нове подражаје. Нашао их је у надреализму и алогици. Надреализам је најјача негација реализма. Збиља привиднога бива раскринкана у прилог истине постојања” (Gol, 1922г: 26). Исте године, пошто се одвојио од зенитистичког покрета, Гол покреће у Паризу часопис *Surréalisme*, кад и Бретон објављује *Први манифест надреализма*, што је околност која до данас међу књижевним историчарима држи отвореним питање о формалном оснивачу надреалистичког покрета у Француској.

Експресионистичку поезију и прозу, у прва четири броја *Зениџа*, објављује и Станислав Винавер, песме Милош Црњански, присутан је и Драган Алексић са својим „дадаовањем” и написима о дадаизму. У броју 2 *Зениџа* (Загреб, март 1921), објављена је једна од вероватно најчуднијих песама српске поезије, Растка Петровића *Најсенџименталнију о ситостји леџенду*; исти аутор објавио је у *Зениџу* и осврт „Изложбе у Паризу”, извештавајући о актуелном париском сликарству, везама експресионизма и кубизма, посебно се осврћући на Пикаса. Својим садржајем *Зениџ* је заиста интернационална ревија, прилози су штампани на српскохрватском, немачком, француском и руском, чешком, мађарском. Српскохрватски прилози штампани су латиницом и ћирилицом.

Занимљиво је да је једино Љубомир Мицић, отприлике у исто време кад и париски надреалисти, реаговао на француску интервенцију у Мароку. Мицићу је ово прилика да искаже своју и зенитистичку антиимперијалистичку акцију, заузме лењинистичку позицију у осуди империјализма („Светска буржоазија никако неће да призна, да је једино Лењиново гледиште на светски рат било тачно и да остаје тачно” /Мицић, 1925/), али и да још једном развије идеју о угњетености и потчињености балканских народа, пре свега српског, који је крвавио у Првом рату, а који није био ништа друго него империјалистичко освајање тржишта и борба за капитал. Мицић показује како је европска борба за вредности цивилизације и цивилизованости, а усмерене против Марока, као и својевремено против „Варвара и Балканаца”, прерушена капиталистичка пљачка друштва. „Експанзија капитала неутажива је. Нагон империјализма свиреп је и без скрупула. Он је злочиначки. Капитал је оруђе, помоћу кога се колективни злочин проводи у дело. Удружени, капитализам и империјализам, дају неман ратова и људождерства. Ове две савремене немани живу од ратова. Храна капитализма је пљачка друштва и пљачка туђега рада. Храна империјализма је пљачка човечанства и пљачка туђе слободе. То је ’логична’ последица великих сила. И данас, сасвим је јасно, да су берзе једино светско мерило успеха и неуспеха појединих народа и држава. Колика трагика етатизма!” (Мицић, 1925). Очигледно је да су политички догађаји које Мицић коментарише згодан повод да поново изнесе своја убеђења која су, у години опадања зенитистичких активности, те скорог гашења часописа све радикалнија. Тако је мароканска криза повод да се поново отвори питање Балкана, које није више само културно, већ и политичко.

„На први поглед, чудна је ова асоцијација: Мароко и Балкан! Али она је била неизбежна и наметнула се је сама по себи. Чудна мешавина звукова: двогуба борба и повика 'за спас цивилизације' — борба против Варвара и Балканаца, борба против Азије и мрачног антикатоличког руског православља — у друштву Турака и Монгола.

Недалеко од нас, још и данас устрајно стоји заводљива капија европског империјализма: паролe, готово исте. И наша трагична судбина хте-ла је, да се пред десет година два европска табора покрве на нашем ај-дучком дому. Ми смо зато, наивно платили пуну меру данка у крви, данка у месу, данка у слободи. Наш ваздух био је закрчен куршумима и загушљивим гасовима — а све само зато — да европски империјалисти могу да поделе мегдан — 'за спас цивилизације'. Тако је на Балкану постојао Мароко још 1915. год., дакле, још пре овог савременог Марока из 1925. год. који мирише по црначкој Африци и рафанским лешевима. Не треба сметнути с ума, да ће Балкан у најскорије време опет постати Ма-роко — само ће се најпре звати — Албанија” (М и ц и ћ, 1925). Мициће-во пророковање, нажалост, није пуно омашило: балканска „мароканска” криза добила је своју ратну кулминацију више него једном од када су ови редови написани. Придружи ли се речи „Албанија” реч „Косово”, ето потпуне и помало језовите политичке прогнозе којој данашњи „по-литички аналитичари” тешко да би имали шта да додају.

Сазнајни допринос зенитизма је поливалентан, неједнаке густине и продорности. За разлику од осталих авангардних појава у Србији између два рата, зенитизам се није исказивао искључиво кроз часопис. Функци-је часописа су пре свега приближавање актуелне литературе и авангард-них идеја које су настајале у Европи и Русији између 1921. и 1926. годи-не, у време зенитистичких активности. Делатности које су припадници зенитистичког покрета предузимали у истом периоду ипак су биле ра-зноврсније, и подразумевале су усмену и писмену комуникацију с аван-гардним ствараоцима тога доба, учешће у пројектима као што су изло-жбе, предавања и јавна обраћања. Разуме се да су се ове активности — у оквиру рада на часопису и оне у делокругу покрета — већински покла-пале. Треба такође имати у виду да се идејна и идеолошка еволуција по-крета доста добро прати кроз написе у часопису. Ово се пре свега одно-си на експресионистичке почетке зенитизма, заокрет ка руском кон-структивизму и футуризму 1922. године, те најзад на „финале” у облику апологетике руског комунизма. Константа зенитизма, која је очигледна и увидом у садржај часописа, јесте Мицићева идеја балканског „барбаро-генија”, која ће од југословенско-руског еволуирати у великосрпског. Овим се не умањује сазнајносоциолошки те историјски значај зенитизма у будућој типологизацији српског авангардизма. Јер, од свих авангард-них „догађаја” у међуратној епохи, једино зенитизам може да придржи себи епитете покрета. Он је био довољно бројан, трајан и довољно ути-цајан, па, на крају, и довољно контраверзан да би стао у ред са осталим авангардним покретима свога времена. Шта год се данас мислило о Ми-цићевом „барбарогенију” као и о самом Мицићу, чињеница је да су у *Зенићу* објављивали, било као гости било као зенитисти, да су дакле у

својству *Collaborateurs de Zenit*, како стоји у последњем броју *Зениџа* од децембра 1926, били

COLLABORATEURS DE ZENIT 1921—1926

Archipenko — Arnauld — Asseiéff — Barbusse — Belling
— Behrens F. R. — Billerova — Birot P. A. — † Blok
Buzzi — Delaunay — Depero — Dermée — Doesburg —
Einstein C. — Epstein — Erenbourg — Eesteren — Fels
— Felchin — Gallien — Gleizes — Gorki — Gropius —
Goll I & C. — Grosz G. — Hausmann — Hoffmeister —
† Hemskeerk — † Hlebnikov — Hayricke — Yéssénine
— Jacob — Kaiser G. — Kandinsky — Kassák — Klek
Liebmann — Lissitsky — Lozowick — Loos — Louna-
tcharsky — Mayakovsky — Malevitch — Malespine — Ma-
rinetti — Mendelsohn — Meierchold — Mid — Mief —
Mitzitch — Mikatz — Moholy-Nagy — Nina-Naï — Pann-
witz — Parnach — Peeters — Picasso — Polianski —
Pocarini — Rodjenko — Seifert — Salmon — Survage
Sauvage — Seuphor — Slavensky — Schlichter — Taiřoff
Teige — Tatlin — Trotzki — Torre — Vasari —
Vandercammen — Walden — Zadkin — e t. c.

Већина текстова тих аутора објављена је на језику оригинала а већина тих оригинала на страницама *Зениџа* објављена је први пут.

Часопис *Зениџ* је једини с подручја Балкана који је окупио значајан број познатих авангардних писаца из неколико европских земаља и Русије. О њему се писало и знало у Италији, Белгији, Немачкој, Француској, Холандији, Пољској, Чешкој. Љубомир Мицић, Бранко Ве Пољански и Иван Гол били су дочекивани као заговорници зенитистичке идеје: у речи тог покрета препознавало се збиља нешто ново и упечатљиво, а у изгледу часописа садржајно и модерно, што је Теа ван Дусбурга (Theo van Doesburg) нагнало да почетком двадесетих, на страницама чувеног часописа *De Stijl* југословенски *Зениџ* уврсти у пет светских часописа „пресудних за нове оријентације једне снажне младе генерације” (Маркуш, 2003: 29). Представљање и приближавање идеја руског конструктивизма, немачког Баухауса, Маљевичевог супрематизма које је спровео часопис *Зениџ* имају посебан значај за тадашњу културну јавност у Србији и Југославији. Ирина Суботић с правом констатује да је ова ми-

сија *Зенића* „родила (је) дела која излазе из развојног тока наше уметничке продукције тога доба” (S u b o t i ć, 1990: 62). Ово презентовање је у облику репродукција цртежа, фотографија, оригиналних текстова и писама уметника, али и критичких осврта и приказа изложби.

Мицићева идеја о барбарогенију збиља садржи дозу мегаломанства и тенденциозности, претеривања у духу дадаистичких апсурдних испада. Како Радомир Константиновић вели, „његова идеологија о такозваној *балканизацији Евроје* је најфантистичнија идеолошка конструкција нове српске културе, а Барбарогеније, који је њен симболички израз, ван сваке сумње је неупоредив” (K o n s t a n t i n o v i ć, 1983: 337). Па ипак, зенитистичка идеја као да добија нову идеолошку вредност у годинама с краја двадесетог столећа, и почетком овог, двадесетипрвог.¹¹ Његова намера да наметне један нови идентитет, који неће бити ни југословенски — што је тенденција дела угледне интелигенције тога доба, нити европски, већ балкански и европски, у годинама грађанског рата, кризе југословенске заједнице и потребе поновног интегрисања балканске заједнице као посебне културноисторијске и географске творевине овог дела Источне Европе као да добија нови смисао. Питање које остаје без одговора, будући да је реч о процесу којем се још увек не могу сагледати политички исходи, јесте да ли је и у коликој мери могућа нека нова, надна интеграција балканских земаља, која би била више од пуког добросуседства. И да ли је могућ неки нови конструкт типа балканство, које би супституирало, или пак конкурисало националним идентитетима и европејству. Ово питање поново је актуелно, а са становишта *Зенића* посебно у процесима заокружења граница Европске уније, и стратегије европских земаља према окружењу.

Следом Мицићевог пројекта, колико год он био политички ирационалан и културно збуњујући, назире се две перспективе Балкана. Балкан заједница балканских народа, уједињених око идеје балканског варварства, као аутентичне интегративне вредности и идентитета, довољно јаког да се носи са европском културном доминацијом. И Балкан Србије, српски Балкан, који се као политички и културни пројект назире при крају зенитистичких активности, и који почива на све јачем осећају да југословенски пројекат нема будућност. Ниједан пројект није консеквентно развијен до краја, недостаје му политички прагматизам и идеолошки реализам. Када је у питању однос Балкана и Европе, и однос према Европи, ваља подсетити да се на страницама *Зенића* могу прочитати и оваква места: „Европа је политичка реалност и идеја културе. По-

¹¹ Да ли због почетне повезаности са експресионизмом и дадаизмом, или због недовољне обавештености — тек на сајту Универзитета у Ајови (The University of Iowa), на линку <http://www.lib.uiowa.edu/dada/dadaists.html>, прилично потпуном списку свих значајних авангардних уметника који су имали дадаистичку прошлост придружен је и Љубомир Мицић, једини с подручја Балкана. Дигитална база овог универзитета садржи опсежну колекцију дадаистичких публикација у PDF формату, чак и неколико страница *Зенића*, доступних преко линка <http://www.lib.uiowa.edu/dada/>. Логичније би било да се ту нађе Драган Алексић, али њега нема. С друге стране, стоји чињеница да је Мицић имао директних контаката с Тристаном Царом, Теом ван Дусбургом, и још по неким, као и то да се његово име и часопис појављују у европској авангардној периодици двадесетих година.

литичка реалност је ова: повратак узрока и ланац последица европскога рата може бити само онда одрезан ако се европске државе сложе у савез држава европе, такав је савез практично могућ ако се сведе анархија светског тржишта банковног и валутног зулума полагаано у један нови реално господарски систем који ће створити из европе полуазије и африке једно затворено господарско тело које ће се само опскрбљивати и које ће бити у стању да међу собом уреди продукцију и трговину” (П а н в и ц, 1921и: 8). Није ли то садашња Европска унија, заснована пре свега на јединственом тржишту и валутном систему? Доста тачна слика *садашње* Европе у овом кратком синопсису није утопија не само са становишта догађаја интеграције који су ову слику учинили стварном, већ и са становишта самог Мицићевог критичког односа према Европи, који почива на утопији модерности и интеграције. Ако Мицићев зенитизам, растерећен славјанофилског анахронизма, поетске трагике и заноса уметношћу има ишта да понуди у годинама које отварају нови век, онда би то могло бити промишљање европског и балканског идентитета, његове трагике истовременог припадања и неприпадања световима Истока и Запада. Егзистенцијална чињеница последњих балканских сукоба, хантингтоновска социолошка чињеница културних јазова, те чињеница глобализацијске неминовности да се на концу ипак негде приђе, све и да се не припада, наводи на питање о минимуму културног и цивилизацијског улога за равноправни улазак у европски политички простор. Мицићев одговор вероватно би био „барбарогенијски”: изградити афирмативни балкански идентитет и балканску културу, као својеврсну географску „колективну свест”, која ипак није само географска већ и „културна” и „расна”, и наметнути ту културу као сопствени, балкански „бренд”.

Упркос Мицићевом барбарогенијском антиевропејству, као и балканском утопизму, који је, изгледа, временом па све до данас постајао све фантастичнији и мање остварљив, *Зенић* је, својим садржајем и актуелношћу, најевропскији међуратни часопис у домаћој периодици између два рата. Мицић није био оптерећен скерлићевским наслеђем, нити позном симболистичком естетиком. Његова укорененост је у руској футуристичкој литератури, конструктивизму и експресионистичком, космичком доживљају новог човека, ничеовског натчовека. Мицић се, и поред припадности средњоевропском културном кругу, свесно опредељује за Балкан, а ово опредељивање временом ће прерасти у српство.¹² Он је, у маниру осталих авангардних кретања свога времена, претходним уметничким правцима признавао једино историјску вредност. Као што је то случај и с надреализмом, који је себе видео као последњу и

¹² Примерак последњег броја *Зенића* од децембра 1926. године, који је по свој прилици припадао самом Љубомиру Мицићу, налази се у фонду Народне библиотеке Србије. Садржи и својеручне белешке Љубомира Мицића. Занимљива је његова белешка уз његов текст „Зенитизам кроз призму марксизма”. „Шта је зенитизам? — зенитизам је син марксизма”. Уз ову реченицу, црвеним фломастером је дописана звездица, која пак упућује на звездицу у дну странице, уз коју стоји следећа напомена, написана хемијском оловком: „И као ’случајно’ неко је избацио моју напомену: — зенитизам је син пробуђеног генија српског!” Уз ову својеручну напомену стоји и Мицићев потпис (в. *Зенић*, бр. 43, децембар 1926, стр. 12).

највишу фазу у развоју људске духовности и знања, зенитизам себе види као суму и превазилажење свих претходних уметничких праваца. Естетика машинизма, позајмљена од футуризма и кубизма, допуњена је позитивистичким сциентизмом која у еволуцији људских знања зенитизам ставља на највише место. Светла, горда, дивља метафора о Балканцу и Србину, који поставља нове темеље Новој уметности и духовном животу у годинама после Другог светског рата Мицићу је могла бити само на штету. Његов живот и крај у изолацији и сиромаштву представља неправду учињену овом изузетно значајном актеру српског међуратног авангардизма и српске културе. Мицићев национализам и барбарогенијски антиевропски занос није, зачудо, нашао нови живот, па ни одјека, у грлатим, хорским годинама деведесетим, када Балкан пламти од варварства, и то читавом бившом географијом бившег зенитизма, од Љубљане до Београда. Мицић је опевао уметност, снагу и мир — „никада више рата! Никада! Никада! Никада!” — док су деведесете вратиле Балкан у атавизам ратних сукоба. Његова запостављеност била је злобна, док потпуна изолација у којој је живео, у сред Београда до смрти 1971 (последњих неколико месеци живота провео је у старачком дому у Качареву, где је и умро), као и изолација зенитистичког наслеђа које је прећуткивано, или изговарано са шапатам, учинили су да је Љубомир Мицић све до скоро неадекватно представљен. О њему су систематично писали Зоран Маркуш, Ирина Суботић, а пре свих, још крајем шездесетих, са становишта авангардистичке поетике и књижевноисторијских и класификаторских обзира и Александар Флакер.

Мицић је почео као песник, запажен, који се ослушкивао и од којег се очекивало. У првој послератној антологији југословенске поезије, његово име стоји уз Милоша Црњанског, Густава Крклеца, Мирослава Крлеже, Антуна-Бранка Шимића (Маркуш, 2003:48). Да је водећи зенитизам створио више поезије, а мање политичких противника и књижевних непријатеља, његов идеолошки и барбарогенијски егзибиционизам не би га тако лако и тако мучно отео од времена глувог за спој поезије и политике, којем је, више спонтано и нагонски, неголи свесно тежио. Љубомир Мицић није за собом оставио, макар не с намером објављивања, никакве успомене, накнадна разјашњења својих ставова и околности у којима су они настајали, поготову нема наговештаја да је еволуирао у смислу одустајања или значајног одступања од својих раних ставова, познатих из времена *Зенића*. Рукописи на којима је радио у последњим годинама живота заправо су исти они које је објавио двадесетих: унете „измене” су стилске дораве, лексичке интервенције, евентуална појачавања претходних ставова. Ово говори да Мицић не само да је остао веран својим ставовима, него је и сматрао да им додатна објашњења нису потребна, да довољно говоре сама собом.

ЛИТЕРАТУРА

- Голубовић, Вида; Ирина Суботић (1991). Предговор, у: Љубомир Мицић, *Зенићизам*, Ниш: ДОМ.
- Константиновић, Радомир (1983). *Биће и језик у искуству њесника српске културе двадесетог века*, том 5, Београд: Просвета/Рад, Нови Сад: Матица српска.
- Маркуш, Зоран (2003). *Зенићизам*, Београд: Сигнатуре.
- Мисић, Љубомир (1921а). *Čovek i Umetnost, Zenit*, број 1, фебруар 1921, Загреб.
- Мисић, Љубомир (1921б). *Putujući Ekspresionizam i Antikulturni most. Zenit*, број 3, априла 1921, Загреб.
- Мисић, Љубомир (1921в). *U atmosferi čudesa, Zenit*, број 3. априла 1921. Загреб.
- Мисић, Љубомир (1921е). *Duh Zenitizma, Zenit*, број 7. септембар 1921, Загреб.
- Мисић, Љубомир (1921ж). *Deo Zenitizma, Zenit*, број 8. октобар 1921, Загреб.
- Мисић, Љубомир (1921и). *Savremeno novo i slučeno slikarstvo, Zenit*, број 10, децембар 1921, Загреб.
- Мисић, Љубомир (192љ). *Zenit i naša književnost, Zenit*, број 10, децембар 1921, Загреб.
- Мисић, Љубомир (1922ђ). *O estetici purizma, Zenit*, број 15, јун 1922, Загреб.
- Мисић, Љубомир (1923а). *Zenitizam kao balkanski totalizator novoga života i nove umetnosti, Zenit*, број 21, фебруар 1923, Загреб.
- Мицић, Љубомир (1925). *Мароко и опет за спас цивилизације, Зенић*, број 37, новембар-децембар 1925, Београд.
- Мицић, Љубомир (1926а). *Зенитизам кроз призму марксизма, Зенић*, број 43, децембар 1926, Београд.
- Мицић, Љубомир (1926б). *Легенда о 'мртвом покрету' или између зенитизма и антизенитизма, Зенић*, број 43, децембар 1926, Београд.
- Мицић, Љубомир (1991). *Зенићизам*, Ниш: ДОМ.
- Панвиц, Рудолф (1921). *Европска идеја, Zenit*, број 10, децембар 1921, Загреб.
- Гра-Јовановић, Бранка (1995). *Jugoslavija kao moderna evropska država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918—1919*, doktorska disertacija, Beograd: univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju.
- Прпа-Јовановић, Бранка (1996). *Српска књижевна авангарда и антиевропски дискурси (1919—1929)*, у: Видосава Голубовић, Станиша Тутњевић (прир.), *Српска авангарда у периодици. Зборник радова*, Нови Сад; Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Subotić, Irina M. (1990). *Likovni krug časopisa „Zenit” (1921—1926)*, doktorska disertacija. Beograd.
- Тодорова, Марија (1999). *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Токин, Бошко (1994а). *Експресионизам југословена, у: Гојко Тешић (прир.), Авангардни њисци као кријичари: изабрани кријички радови Бошка Токина, Александра Илића, Бранка Ве Пољанског, Милана Дединца, Монија де Булија, Звездана Вујадиновића, Љубише Јоцића, Милоја Чилића, Душана Мајића, Коче Појовића, Вана Живадиновића Бора у Оскара Давича*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Токин, Бошко (1994б). *Југословенска експресионистичка школа, у: Гојко Тешић (прир.), Авангардни њисци као кријичари: изабрани кријички радови Бошка Токина, Александра Илића, Бранка Ве Пољанског, Милана Дединца, Монија де Булија, Звездана Вујадиновића, Љубише Јоцића, Милоја Чилића, Душана Мајића, Коче Појовића, Вана Живадиновића Бора у Оскара Давича*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Токин, Вошко (1921а). *Evropski pesnik Ivan Goll, Zenit* број 1, фебруар 1921. Загреб.

- Tokić, Boško (1921b). Mladi reakcionari i novi duh, *Zenit* broj 2, mart 1921, Zagreb.
 Tokić, Boško (1921в). Pozorište u vazduhu, *Zenit* broj 2, mart 1921, Zagreb.
 Tokić, Boško (1921ђ). Sunce i genije. Čovek — sunce, *Zenit* broj 6, jul 1921, Zagreb.
 Токић, Бошко (1921д). Рим / Купола Светог Петра, *Zenit* broj 5, јун 1921, Zagreb.
 Župan, Ivica (2005). Prokleta avlija, *Zarez*, br. 151, 24. 03. 2005.

THE NOON OF SERBIAN AVANT-GARDE

by

Pavle Milenković

Summary

This paper deals with artistic and social ideas of the founder and representative of zenithism in the Kingdom of Yugoslavia, i.e. Serbia, Ljubomir Micić, in the light of history of ideas, i.e. sociology of knowledge. Activities of this writer and his fellows published in the journal *Zenith* are seen as representative for the period of the 1920s for the Serbian avant-garde between the two world wars. Special attention is paid to the ideas of Balkan barbarism, i.e. barbarogenius, to ideological ambivalence of Micić and the zenithists between the western ideas and Slavic and pro-Russian ideas, and to their views on Balkan identity and its relation to Europe and European values.

Вукашин Павловић

МОЋ И СИСТЕМ ПАРСОНСОВА ФУНКЦИОНАЛИСТИЧКО-СИСТЕМСКА ТЕОРИЈА МОЋИ

САЖЕТАК. Чланак се бави критичким представљањем теорије моћи Талкота Парсонса. Према Парсонсу, моћ је уопштена способност да се обезбеди спровођење важећих обавеза саставних делова у систему колективне организације, када су обавезе легитимизоване с обзиром на њихову носивост колективних циљева и где у случају непослушности постоји претпоставка присилних негативних ситуационих санкција, без обзира на врсту стварних агената овог наметања. Ово одређење не нуди задовољавајуће одговоре о интересним конфликтима моћи, као ни о друштвеним и политичким променама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: моћ, систем, Парсонс

Као одговор на марксистичке конфликтне теорије друштва и политичке моћи, током педесетих и шездесетих година двадесетог века понуђен је и развијен теоријски приступ познат као функционализам. У оквиру интегративног, системског или структурног функционализма, који је доминирао друштвеним наукама у Сједињеним Америчким Државама, водеће име је социолог Талкот Парсонс (Talcott Parsons). Најзначајнији представник функционализма и системске теорије у политичкој науци је Дејвид Истон (David Easton).

ТЕШКОЋЕ У КОНЦЕПТУАЛНИМ ОДРЕЂЕЊИМА МОЋИ

Талкот Парсонс је понудио особену функционалистичко-системску теорију моћи. Пошао је од указивања на три највеће тешкоће у претходним концептуалним одређењима моћи.

Прво, то је тенденција, која има традицију још од Хобса, да се моћ схвата као уопштена способност да се постигну циљеви у друштвеним релацијама, независно од ангажованих и употребљених средстава, као и независно од овлашћења (*authorization*) да се доносе одлуке или успо-

стављању и намећу обавезе. То, по мишљењу Парсонса, доводи до тога да се понекад утицај (*influence*) или употреба принуде (*coersion*) у различитим облицима схвате као форме моћи.

Друго, по Парсонсу, постоји проблем односа принудног (*coercive*) и консенсуалног (*consensual*) аспекта моћи. Главна тенденција у уобичајеним схватањима је да у крајњој анализи моћ почива или на заповести подупртој принудним санкцијама или на консенсусу и слободној вољи за сарадњом (кооперацијом). У том смислу често се говори о две различите форме моћи. Парсонс најављује да ће предложити решење које задржава оба наведена аспекта као битна за одређење моћи, али не прихвата као задовољавајуће ни становиште да су то две различите форме моћи, ни оцену да међу њима постоје односи субординације.

Најзад, трећа тешкоћа у дефинисању моћи везана је с оним што се под утицајем теорије игара назива проблем нултог збира (*zero-sum*). Доминантна тенденција у једном делу литературе (ту Парсонс пре свега мисли на Ласвела и Милса) је да се на моћ гледа као на феномен нултог збира. То другим речима значи да у друштву постоји један одређени и фиксирани квантум моћи и да пораст моћи на страни А увек значи смањивање моћи која је на располагању странама Б, Ц, Д. Парсонс сматра да ово важи само у одређеним случајевима и у ограниченом контексту, али не важи за тотални систем с довољним нивоом сложености (Parsons, 1986:95).

КОМПАРАТИВНИ ПАРАЛЕЛИЗАМ ЕКОНОМСКОГ И ПОЛИТИЧКОГ ПОДСИСТЕМА

Једна од полазних Парсонсових општих претпоставки је да постоји суштински структурни паралелизам у теоријско-концептуалној шеми погодној за анализу економских и политичких аспеката друштава. Паралелизам се огледа у следећа четири аспекта.

Прво, политичка теорија, како је интерпретира Парсонс, апстрактна је аналитичка шема у истом смислу у којем је економска теорија апстрактна и аналитичка.

Друго, емпиријски систем на који се политичка теорија примењује је специфичан функционални подсистем друштва, а не особен тип колективитета. Као што је концепција економије као функционалног друштвеног подсистема релативно добро дефинисана, тако би требало дефинисати и функционални подсистем на који се односи политичка теорија. Парсонс предлаже да се тај подсистем означи као *polity* и он је еквивалентан појму *economy*. *Polity* је, по Парсонсу, ознака за политички поредак, политичку заједницу, односно политичко поље унутар кога су релевантне компоненте организоване с обзиром на фундаменталну функцију тог подсистема, а то је ефективна колективна акција у постизању циљева политичке заједнице. Постизање циљева (*goal-attainment*) у овом смислу је успостављање задовољавајућих односа између заједнице (*collectivity*) и одређених објеката у њеном окружењу (*environment*). А поли-

тички процес је процес којим се успостављају и операционализују неопходне организације, којим се дефинишу циљеви акције и мобилишу средства и ресурси за остваривање тих циљева.

Трећа компаративна линија политичке теорије с економском теоријом садржи се у паралелизму између основног типа акције у политичком и економском подсистему: оно што је колективна политичка акција у политици то је производња у привреди. Парсонс доказује тај паралелизам упоређујући три главна оперативна контекста економије и политике. Први оперативни контекст односи се на захтеве (*demands*) који у економији долазе од потрошача, а у политици од грађана. Други оперативни контекст је потреба мобилизације ресурса (*resources mobilization*): фактора производње у економији, односно колективне акције у политици. Трећи оперативни контекст је логика додатне вредности (*value added*), која се у привреди исказује као корисност резултата производње, а у политици као ефективност политичке акције.

Четврта паралела политичке анализе са економском односи се на општи медијум који има централно место у интеграцији једног и другог подсистема, и који истовремено служи и као основна мера релевантних вредности. Парсонс постулира да у подсистему политике ту улогу основног медијума има моћ, а у подсистему економије исту функционалну улогу има новац.

У Парсонсовој компарацији политичког и економског система постоји следећи низ еквивалената:

а) оно што је улога земљишта у економији то је у политици спремност на ангажовање ресурса за колективну акцију.

б) оно што је улога рада у економији то је у политици улога потреба и захтева јавности.

в) оно што је улога капитала у привреди, то је у политици улога контроле над колективним циљевима.

г) оно што је улога организације у економији то је улога овлашћења, легитимације власти да се донесу колективне одлуке.

ИНПУТ-АУТПУТ МОДЕЛ

Једна од битних одлика Парсонсове функционалистичко-системске теорије је и инпут-аутпут парадигма (*paradigm of inputs and outputs*). Њен смисао је да укаже на међусобне односе система или подсистема и његовог окружења. За функционалистичку теорију у целини, важне су не само функције и структура одређеног система, него и екстерне претпоставке (или улази), као и резултати (или исходи) деловања система.

Концепт легитимације у политичком контексту Парсонс употребљава у Веберовом смислу. Парсонс такође упозорава да ниједан од наведених инпута који долазе у политички систем (дакле, ангажовање ресурса за колективну акцију, потребе и захтеви јавности, контрола над колективним циљевима и легитимација за доношење колективних одлука) не представљају моћ нити форме моћи. Моћ је, по Парсонсу, средство за

постизање контроле над факторима ефективности саме политике. Моћ је реални исход (*real output*) политичког процеса. Исход или аутпут моћи сачињава оно што Парсонс назива „могућност за ефективност” (*opportunity for effectiveness*). Следећи нарочито важан контекст реалног исхода политичког процеса је категорија коју Парсонс означава као способност (*capacity*) да се преузме одговорност вођства. То, међутим, није категорија моћи већ припада групи реалних исхода који се могу подвести под појам утицаја (*influence*). А што се тиче политичких одлука, Парсонс их третира као факторе интеграције система, а не као исходе политичких процеса који се могу непосредно конзумирати.

Дакле, за разлику од привреде где су главни ресурси земља, рад, капитал и организација, у политичкој сфери основни ресурси су: вредност ефективности, контрола и продуктивност колективних циљева, структура захтева и потреба јавности и матрица легитимације моћи и власти. Жеље и захтеви грађана нису потрошња у економском смислу, али служе да се реши читав низ проблема: а) проблеми интереса у систему; б) проблеми компетитивности у смислу алокације; в) проблеми друштвених конфликта; г) као и проблеми уздизања опште или свеукупне ефективности система колективне организације.

Моћ је циркулирајући медијум унутар политичког система, као што је новац циркулирајући медијум унутар економског система. Мада му је првенствена функција посредовања унутар политичког система, моћ се прелива преко граница политичког поља и у друге суседне (под)системе друштва, као што су економски, интегративни, као и (под)систем одржавања структуре поретка (*pattern-maintenance system*).

ПАРАЛЕЛА ИЗМЕЂУ НОВЦА И МОЋИ

Новац је медијум размене али и мера вредности, мада сам по себи, по правилу, нема употребну вредност у примарном потрошачком смислу. Употреба новца је у том смислу специфичан начин комуникације између понуда, на једној страни да се купе, а на другој да се продају ствари од употребне вредности. Мада новац нема директну корисну или употребну вредност сам по себи, ономе ко га поседује он пружа, по Парсонсовим речима, четири важна степена слободе у укупном систему размене.

Прво, поседник новца је слободан да га потроши за било коју робу или комбинацију роба доступних на тржишту.

Друго, он је слободан да бира где ће купити жељене ствари одлучујући се међу алтернативним изворима понуде.

Треће, он сам бира време када ће куповати.

И четврто, он је слободан да размотри услове куповине које, због слободе времена и других извора којима располаже, може да прихвати или одбаци или да у посебним случајевима утиче на њих (Parsons, 1986:102).

Парсонс подсећа да је примитивни новац медијум који је и сам роба или врло близу робе (најопштији је такав случај с племенитим металима). Али у модерно време новац је „добар”, односно ради или вреди као медијум размене унутар релативно дефинисане мреже тржишних односа.

ОДРЕЂЕЊЕ МОЋИ

Фокусирајући се на проблем моћи Парсонс констатује да „концепт институционализованог система моћи представља релациони систем унутар кога се одређене категорије пристајања (*commitments*) и обавеза (*obligations*), припописане или добровољно прихваћене, на пример уговором, третирају као обавезујуће, то јест, под нормативно дефинисаним условима њихово испуњење може бити наметнуто одговарајућим агенцијама са одговарајућим улогама” (P a r s o n s, 1986:103). Шта више, у случајевима актуелног или потенцијалног отпора покоравану (*compliance*) обавезама, оне ће бити силом наметнуте претњама или актуелном примени негативних санкција. У првом случају, када је реч о претњи, говоримо о функцији застрашивања (*deterrence*), а у другом случају, када је реч о примени санкција, говоримо о функцији кажњавања (*punishment*) (P a r s o n s, 1986:103).

На основу овога Парсонс даје следећу дефиницију моћи: „Моћ је уопштена способност (*generalized capacity*) да се обезбеди спровођење важећих обавеза (*binding obligations*) саставним деловима у једном систему колективне организације, када су обавезе легитимизиране с обзиром на њихову носивост колективних циљева и где у случају непослушности постоји претпоставка присилних негативних ситуационих санкција, без обзира на врсту стварних агената овог наметања” (P a r s o n s, 1986:103).

Као што се види Парсонс сматра да поседовање и употребу моћи не треба идентификовати са употребом силе. Или како објашњава Ентони Гиденс (*Anthony Giddens*): „Према Парсонсу, сила је једно средство од више начина, унутар једног од више типова, да се обезбеди повиновање. У стабилним политичким системима сила се по правилу употребљава само као крајње средство када су друге санкције остале без ефекта” (G i d d e n s, 1980:176).

Користећи се аналогijом између новца и моћи, Парсонс подвлачи паралелу између монополске централизације државне контроле над златом и државног монопола над инструментима организоване силе у развијеним и стабилним друштвима. Уколико дође до губитка поверења у новац систем се све више ослања на златне резерве како би се одржала економска стабилност привреде. Слично је и у ситуацији када дође до опадања моћи и губитка поверења у установе власти: те установе се све више ослањају на силу да би очувале политичку интеграцију. Дакле, и у економском, као и у политичком пољу, опадање и губитак поверења доводе до регресије на примитивне стандарде интеграције: злато, у случају новца и силу у случају моћи.

Парсонс у дефинисању моћи користи, као два нужна услова, концепте генерализације и легитимације. И као што обезбеђивање поседовања неког предмета трампом за други предмет није монетарна трансакција, тако и обезбеђење покоравања путем жеље и молбе, јер постоји претња надмоћне силе (*superior force*), није примена моћи (без обзира да ли је то дефинисано као обавеза или не за неки објект). Дакле, способност да се обезбеди покоравање мора, да би се могло говорити о моћи у Парсонсовом смислу, да буде генерализована, а не појединачна функција неког посебног санкционирајућег акта који је корисник у позицији да наметне. То, другим речима, значи да употребљени медијум моћи, да би у значењу које му придаје Парсонсова теорија уопште био моћ, мора да има ширу и општу симболичку функцију.

О ОДНОСУ ДАЛОВЕ И ПАРНСОНСОВЕ КОНЦЕПЦИЈЕ МОЋИ

У овој тачки симболичке генерализације Парсонсово схватање моћи разликује се од концепције Роберта Дала (Robert Dahl), који моћ појединачног субјекта А дефинише у односу на субјект Б, Ц или Д. У тој истој тачки се Парсонсово схватање моћи појављује и као претеча симболичких теорија моћи, чији је један од најзначајнијих представника Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu).

Следећа и нужна последица симболичке функције моћи је њена повезаност с легитимношћу. Размена нечега што је интринсички вредно за колективну ефективност, наиме покоравања (*compliance*) за обавезу (*obligation*) оставља примаоце, то јест извршиоце обавеза, „ни са чим од вредности”, осим скупа очекивања. Легитимација је зато у систему моћи фактор паралелан с поверењем у међусобно прихватање и стабилност монете у монетарном систему. Критеријум генерализације и критеријум легитимности су повезани на следећи начин: што је легитимност под већим знаком питања, то се прогресивно повећава употреба присиле која је скројена за посебне мање уопштене ситуације; тиме се смањује ефекат генерализације, чиме легитимност постаје све мање важан фактор ефективности система; а на крају различити типови принуде (*coercion*) завршавају у употреби силе (*force*) као интринсички најнефектнијем присилном средству.

Видели смо, дакле, да је Парсонсова теорија моћи у извесном смислу ужа и специфичнија од Далове и свих оних теорија које моћ не дефинише критеријумом генерализације, већ допуштају да се о моћи говори и у врло посебним и личним релацијама међу различитим субјектима.

О УПОТРЕБИ МОЋИ ЕГА НАД АЛТЕРОМ

Парсонс, међутим, чини један покушај да и моћ и новац стави у контекст једне шире парадигме, унутар које могу да се успоставе и неке везе с Даловом концепцијом моћи. То је аналитичка класификација на-

чина на који у процесима социјалне интеракције, активност једне јединице у систему може, интенционално, да буде оријентисана ка успостављању промена у акцијама једне или више других јединица у систему. Референтна делујућа јединица (*acting unit of reference*), која може бити индивидуална или колективна, појављује се као *ego*, а објект на који се активност односи, појављује се као *alter*.

Алтернативне могућности које стоје на располагању за *ego* могу се изразити формулом дихотомних варијабли. С једне стране, *ego* може да постигне свој циљ у односу на алтер користећи неку форму контроле над ситуацијом унутар које је алтер смештен, стварно или потенцијално мењајући ту ситуацију на начин да се повећа вероватноћа да ће алтер деловати како то жели *ego*. С друге стране, *ego* може, не покушавајући да мења ситуацију, покушати да промени намере које има алтер, односно да манипулише симболима који имају значења битна за алтер, на такав начин да алтер „види” да оно што *ego* жели је „добра ствар” и за њега (Parsons, 1986:104). Прву варијаблу Парсонс назива *ситуационим каналом моћи*, а другу, *интенционалним каналом моћи*.

Унутар ових двеју варијабли моћи, *ego* има на располагању четири типа стратегије, по две за сваки од наведених канала.

Прва у ситуационом каналу је стратегија позитивне санкције путем мотивације (*inducement*).

Друга у ситуационом каналу је стратегија негативне санкције путем присиле (*coercion*).

Прва у интенционалном каналу је стратегија позитивне санкције путем наговарања (*persuasion*).

Друга у интенционалном каналу је стратегија негативне санкције путем активирања обавеза (*activation of commitments*).

Све четири стратегије Парсонс графички приказује следећом табелом (Parsons, 1986:105):

Тип санкција	Канал		Ситуациони	
	Интенционални			
позитивна	наговарање	3	1	мотивација
негативна	активирање обавеза	4	2	прсила

Ову Парсонсову табелу Гиденс представља на следећи начин. Он каже да Парсонс разликује два главна „канала” акције (канал ситуације и канал намере) којима једна страна може настојати да управља поступцима друге стране и два главна „типа” такве контроле (позитивна и негативна санкција), тако да се добија четворочлана типологија:

1. Канал ситуације, позитивна санкција: понуда позитивних предности *алтер*-у уколико се приклони жељама *ега* (*стављање у изглед*, на пример понуде новца).

2. Канал ситуације, негативна санкција: претња nanoшењем штете уколико се *алтер* не повинује (употреба *моћи*: у крајњем случају употреба силе).

3. Канал намере, позитивна санкција: давање „добрих разлога” из којих *алтер* треба да се повинује (употреба *ушлицаја*).

4. Канал намере, негативна санкција: претња да би било „морално неисправно” да се *алтер* не повинује (позивање на *савесћ* или неке друге моралне обавезе) (Giddens, 1980:175).

Парсон указује на постојање базичне асиметрије између позитивних и негативних санкција. Тако у случају позитивних санкција (мотивације и наговарања), потчињавајући се, алтер очекује да его испуни своја обећања на која се обавезао. У случају негативних санкција, потчињавање алтера везује ега да не примењује присилу у ситуационом каналу, а у интенционалном каналу его задржава право да се не одрекне могућности активирања обавезе уколико алтер буде крив за њихово нарушавање. Оно што је, међутим, најзначајнији закључак овог дела Парсонсове анализе је оцена да систем моћи у коме постоји само негативна санкција претње употребе силе (*force*) је карактеристика примитивних система моћи који не могу успешно функционисати у посредовању између сложених подсистема модерних друштава.

МОЋ И ВЛАСТ (AUTHORITY)

Један од централних услова за интеграцију система моћи је да он може бити ефикасан унутар одређене територијалне области, а за узврат, битан услов ефективности система моћи је монопол контроле највеће силе (*paramount force*) унутар те области. Слично је и с новцем као медијумом, који може ефикасно да функционише на тржишту унутар јединственог монетарног система.

Моћ А над Б, у својој легитимизованој форми појављује се као „право” А, као јединице одлучивања укључене у колективни процес, да донесе одлуке које имају приоритет над одлукама које доноси Б, а све то у интересу ефективности колективних акција и операција у целини. Право употребе моћи или негативних санкција, да би се присилно успоставио приоритет одлука над другима, Парсонс назива ауторитет, односно власт, или на енглеском *authority* (Parsons, 1986:112).

Власт (*authority*) је у суштини институционални код унутар кога је употреба моћи као медијума организована и легитимизирана (Parsons, 1986:113). Сликовито речено, власт се односи према моћи, као институција својине према новцу.

Из претходног се види да је у Парсонској концепцији моћ директно изведена из ауторитета власти (*authority*): ауторитет власти је институционализована легитимизација на којој почива моћ и дефинише се као институционализација права „вођа” да очекују подршку припадника колектива. „Говорећи о ’важећим обавезама’ Парсонс намерно уводи ле-

гитимност у саму дефиницију моћи, тако да за њега не може постојати 'нелегитимна моћ' ” (Giddens, 1980:174).

Друга одлика власти (*authority*) је да је то статус у систему друштвене организације који има колективни аспект, на основу својства официјелног носиоца или дужносника (*incumbent*) да може легитимно да доноси одлуке које обавезују не само њега него и колектив у целини.

Ако се власт (*authority*) може посматрати као институционални еквивалент моћи, главна разлика лежи у чињеници да власт није циркулирајући медијум као што је то моћ. Неко, вели Парсонс, може да се одрекне права својине над нечим, али тиме не укида институцију својине над тим чега се одрекао. Слично је и са институцијом власти — дужносник (*incumbent*) може поднети оставку на свој службени положај у власти, али тиме не укида власт (*authority*) тог положаја (*office*).

За разлику од власти моћи је, у Парсонсовом моделу, циркулирајући медијум који се активно креће унутар граница политичке заједнице (*polity*). Политичко одлучивање (*policy decision*) представља употребу моћи као медијума, то јест процес којим се мењају приоритети на начин да нова матрица успоставља обавезу над колективитетом (Parsons, 1986: 115). Политичке одлуке представљају одговор на интересне захтеве (*interest-demands*) на политичком тржишту.

О ИМПЕРАТИВУ ХИЈЕРАРХИЈЕ И ИЗЈЕДНАЧАВАЊУ МОЋИ

Парсонс указује на *императив хијерархије* у пољу практичне политике (*policy*). Моћ одлучивања у пољу одређене практичне политике, као и у одговарајућем одлучивању између различитих практичних политика, мора бити хијерархијски организована у поредак у оквиру приоритетног система, с обзиром на то да те одлуке имају обавезујући карактер за колективитет и његове конститутивне јединице. Други разлог за хијерархијску структуру моћи лежи у раније поменутој потреби и услову ефикасности (*opportunity for effectiveness*).

За разлику од тога на осталим деловима политичког тржишта, а посебно у најшире схваћеним односима политичког вођства и политичке подршке, не може се, по Парсонсовом мишљењу, применити императив хијерархије. Напротив, у високо диференцираним савременим друштвима елеменат моћи се систематски уједначава путем изборног права гласа, које је универзално уведено у западне демократије (Parsons, 1986:118).

Видимо дакле, да хијерархијска структура моћи може под одређеним условима да буде модификована у егалитарном правцу. Поред егалитарне функције гласачког права, Парсонс указује и на начело равноправних могућности или једнакости прилика (*equality of opportunity*). Једнакост гласачког права представља по Парсонсовој оцени контролу диференциране моћи одозго (*from above*), док једнакост прилика представља контролу одоздо (*from below*).

МОЋ И ПОЛИТИЧКА ОБЛИГАЦИЈА

Моћ је особен општи медијум функционисања друштвених односа у комплексном, диференцираном систему социјалне интеракције. Медијум моћи је нарочито повезан с политичком облигацијом, то јест с обавезама понашања унутар широког круга околности које могу произаћи у променљивим околностима. У том смислу Парсонс схвата моћ као општи медијум за мобилисање опредељења или обавеза за ефикасну акцију.

У односу на моћ, власт (*authority*) је, по Парсонсу, институционализовани код унутар кога „језик моћи” добија значење и зато може бити прихваћен у заједници колективне акције (Parsons, 1986:124, 125). Гледано тако, претња или употреба принудних мера без легитимације или оправдања, уистину, вели Парсонс, не би могла да се уопште назове употребом моћи. Такве ситуације су гранични случајеви где моћ губи свој симболички карактер.

ОДБАЦИВАЊЕ СХВАТАЊА МОЋИ КАО МОДЕЛА НУЛТОГ ЗБИРА

Као што је на почетку речено, Парсонс не прихвата концепцију моћи тзв. нултог збира (*zero-sum*) као општу и генералну теорију моћи применљиву на политички систем у целини. Концепција нултог збира, популарно названа по теорији игара, постулира константну количину моћи у друштву, тако да повећање моћи једног субјекта аутоматски изазива смањење моћи свих осталих. У референтној теоријској литератури најпознатији заступници ове концепције у америчкој политичкој науци били су, као што је напред поменуто, Харолд Ласвел (Harold Laswell) и Рајт Милс (Wright Mills). Парсонс прихвата да теорија моћи као нултог збира има важност само у ограниченем броју случајева, али не важи за тотални систем довољног нивоа сложености.

И овде, као и у читавом моделу, Парсонс прави паралелу са економијом, овога пута с банкарским системом. Он каже како читав банкарски систем почива на уверењу у сигурност (*confidence*) и поверењу (*trust*) клијената који су депонирани новац. Тај новац у банкарском систему има двојну улогу — он је у власништву онога ко га је уложио (депозитара), али и на располагању банкара да може да га ангажује и пласира. Дакле, можда појединачна банка и може да буде солвентна у сваком тренутку, што нимало није лако, али банкарски систем као целина би се урушио уколико се изгуби поверење у њега па сви који су уложили новац желе истовремено да га повуку.

Слично је и са системом моћи, јер и он, по Парсонсовом мишљењу, почива на поверењу. Важности релације између обавезности и поверења одговара паралела између принуде и консенсуса у односима моћи. Како је ефективност најважнија политичка функција моћи, најбољи расположиви критеријум за мерење моћи је успех у постизању колективних циљева. Политичко вођство добија на изборима дозволу и политичку подршку, својеврсни депозит моћи, који, као и новац у банкарском си-

стему, има двоструку функцију. Он је на располагању политичком вођству, али и изборној бази (*constituency*), па може да буде и повучен, у најмању руку на наредним изборима.

Колективно вођство успостављено кроз изборе добија мандат да у оквиру конституционалних граница делује и влада у јавном интересу. Политичко вођство, каже Парсонс, има улогу банкара или брокера који мобилише и увећава колективну важећу обавезу и посвећеност, како би се повећала ефикасност у постизању постављених циљева.

КРИТИЧКА ОЦЕНА ПАРНСОНСОВЕ ТЕОРИЈЕ МОЋИ

Парсонсова теорија у целини, па и његова теорија политичке моћи, имала је велики утицај не само у социологији, него и у осталим друштвеним наукама. Но поред многих следбеника било је и много критика, које су нарочито долазиле из поља тзв. конфликтне теорије, нарочито заступљене код европских социолога, где је утицај разних грана марксизма увек био много већи него у америчкој друштвеној теорији.

Једна од најснажнијих критика Парсонсове теорије моћи дошла је из пера британског социолога Ентони Гиденса. Гиденс указује да се главна окосница спора између функционалистичко-интеграционистичке и конфликтно-принудне теорије тиче природе и извора моћи у друштву.

Као што смо видели, Парсонс одбацује становиште да свако коришћење моћи служи неким посебним интересима и тврди да су односи моћи такви да обе стране (и она која има моћ и она над којом се моћ врши) могу извући корист из тог односа. Гиденс, међутим, замера Парсонсу што готово потпуно губи из вида чињеницу да се моћ увек користи *над* неким. И додаје: „Парсон практично занемарује, сасвим свесно и смишљено, нужно хијерархијски карактер моћи и интересне поделе које су за њега често везане” (Giddens, 1980:180).

Исти критички аргумент на рачун Парсонса употребљава и Стивен Љукс (Steven Lukes) у својој књизи *Моћ: једно радикално схваћање* (1974). Он показује да све теорије, укључујући и Парсонсову, које занемарују конфликтну димензију моћи, јер своде моћ на способност или средство, а не на однос, не увиђају чињеницу да се моћ користи над људима. Тако за Парсонса моћ коју има А над Б постаје право првенства приликом доношења одлука.

На другој страни, Гиденс критички примећује да може бити тачно што Парсонс каже да моћ почива на сагласности да се неко повинује ауторитету власти (што се може употребити за ефикасније постизање колективних циљева), али је исто тако тачно „да се интереси носилаца моћи и њима потчињених често сукобљавају” (Giddens, 1980:180). И још додаје: „Ако, као што истиче Парсонс, употреба моћи почива на 'поверењу' или 'веровању', ништа је мање тачно да она често почива на обмани и дволичности” (Giddens, 1980:180—181).

Због тога Гиденс закључује да свака социолошка теорија која наведене појаве схвата као случајне или секундарне и изведене, очигледно је неадекватна. „Имати моћ значи имати потенцијалног приступа цењеним

оскудним средствима, а тако и *сама* моћ постаје оскудно средство. Мада везе између моћи и експлоатације нису једноставне и директне, њихово постојање тешко би се могло оспорити” (Giddens, 1980:181).

По Гиденсовој оцени Парсон избегава да се суочи са овим проблемима првенствено тако што, служећи се дефиницијским триком, узима да је моћ само употреба одлука ауторитета власти за унапређење колективних циљева. „Две очигледне чињенице, да ауторитативне одлуке веома често служе посебним интересима, и да најоштрији сукоби у друштву извиру из борби за моћ, по дефиницији се искључују из разматрања — бар као појаве везане за моћ. Концептуализација моћи коју даје Парсонс омогућава му да читаво тежиште своје анализе пренесе са моћи као односа између појединаца или група, на моћ као искључиво системско својство” (Giddens, 1980:181).

У Парсонсовој концепцији моћи постоји још један озбиљан проблем. Он наине нема јасан одговор на проблем друштвених промена. То је иначе генерални проблем системске теорије. Сем појма опадања моћи, нема ничег што би указивало на друштвену динамику. Али, Парсонс не даје никакав уверљив одговор на питање зашто долази до опадања моћи. Процес опадања моћи замишља се искључиво као психолошки губитак поверења у постојећи систем. И као што нема јасних индикација због чега долази до губитка поверења у систем и опадања моћи, тако нема ни објашњења који фактори доводе до повећања моћи. „Дефинишући моћ као активирање легитимних обавеза, Парсонс избегава питање процеса којима се успостављају и одржавају легитимност а тиме и ауторитет и моћ. Сагласност је претпостављена, а узима се да моћ следи из ње; детерминанте консенуалне основе моћи сматрају се непроблематичним” (Giddens, 1980:185).

Ту леже разлози што се не само на рачун Парсонса, него и читаве системско-функционалистичке теорије, упућују основане примедбе о апологетском ставу према власти и постојећем политичком систему, који се неупитно увек и под свим условима прихватају као легитимни. Зато што дефинише моћ као активирање легитимних обавеза Парсонс не може да доведе у питање легитимност моћи.

А што се тиче Парсонсовог става о кључној улози вредности и норми у друштвеним процесима, ту идеју нису никад губили из вида ни представници конфликтних или принудних теорија моћи, па ни сам Маркс. Као што се зна, интеграциону ефекти заједничких нормативних вредности и идеја у марксистичкој терминологији се подводе под термин идеологија. У том смислу Гиденс констатује: „Морамо рећи да моћ сеже исто толико дубоко у корене друштвеног живота колико и вредности или норме; ако сви друштвени односи садрже нормативне елементе, ништа је мање тачно да сви друштвени односи садрже и разлике у моћи. Општа теорија друштвених система мора поћи од међузависности норми и моћи” (Giddens, 1980:187).

Из претходних увида може се закључити да се главне теоријске разлике које деле интеграциону и конфликтну теорију моћи не тичу теоријског значаја 'заједничких вредносних система'. Те разлике су пре свега везане с процесима који рађају одређене системе вредности и друштвене

механизме којима се системи вредности и идеја повезују са осталим битним структурама у друштву. Због тога се прави проблеми и разлике тичу питања како је посредовано деловање легитимизације у системима моћи. Док конфликтна теорија тврди да је вредносна сагласност одређена првенствено механизмима принуде и идеолошке манипулације, интеграциона теорија сматра да сагласност потиче из природне идентичности интереса којима служи одређена врста сарадње. Другим речима, „фундаментална питања која деле две теорије тичу се тога како групе стичу моћ, којим се стратегијама служе да би је освојиле или задржале и колико су те стратегије сагласне с идеолошком основом њихове моћи” (Giddens, 1980:189). Овоме треба додати и питање услова под којима чланови потчињених група почињу да доводе у питање легитимност носилаца моћи и канала којима прибегавају, тежећи променама у систему моћи.

ЛИТЕРАТУРА

- Dahl, Robert (1957). The Concept of Power, *Behavioral Science*, Vol. 2, No. 3.
- Dahl, Robert (1968). Power, *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 12.
- Giddens, Anthony (1980). „Моћ” у новим радовима Talcotta Parsonsa, *Marksizam u svetu*, br. 8.
- Lukes, Steven (1974). *Power: A Radical View*, London: Macmillan.
- Parsons, Talcott (1969). *Politics and Social Structure*, New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott (1963). On the Concept of Influence, *Public Opinion Quarterly*, 27.
- Parsons, Talcott (1963) On the Concept of Political Power, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 107.
- Parsons, Talcott, Power and the Social System, u: *Power*, 1986, ed. by S. Lukes, New York, New York University Press.
- Parsons, Talcott (1967). *Sociological Theory and Modern Society*, New York: The Free Press.
- Weber, Maks (1976). *Privreda i društvo*, I, Beograd: Prosveta.

TALCOTT PARSONS: POWER AND SYSTEM

by

Vukašin Pavlović

Summary

The author critically presents Talcott Parsons' theory of power. According to Parsons, power is a generalized capacity to secure the performance of binding obligations by units in a system of collective organization when the obligations are legitimized with reference to their bearing on collective goals and where in case of recalcitrance there is a presumption of enforcement by negative situational sanctions — whatever the actual agency of that enforcement. This definition of power does not offer enough satisfying answers to the issues of interest and power conflicts as well as of social and political change.

Радован Појовић

ОЗНАЧИТЕЉ И ОЗНАЧЕНИ У *DE SIGNATURA RERUM* ЈАКОБА БЕМЕА

Omnis mundi creatura
Quasi liber et pictura
Nobis est in speculum

Alanus ab Insulis

САЖЕТАК: Циљ овог рада је покушај да се на једном ограниченом материјалу из области историје идеја покаже плаузибилност неколико методолошких приступа савремених аутора постструктуралистичке провенијенције. Синтетичност овог покушаја огледа се у комбиновању: 1. Фукоовог схватања о духовноповесном дисконтинуитету, с *еписџем*-ом као најмањом историјском целином; 2. Бартове теорије конотативне семиотике; 3. Деридиног схватања означитеља као трага и 4. Сосировог концепта односа синтагматске и парадигматске осе означања и његовог одређења фонеме.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Беме (Jakob Böhme), Ренесанса, аналогија, вестигијална структура, означитељ, синтагма/парадигма, бинарност.

Мишел Фуко (у својим делима *Речи и ствари* и *Археологија знања*) полази од тезе да историја не представља континуалну линеарну прогресију у којој се непрекидно еволутивно усавшавају њени садржаји, већ да се она састоји од јасно диференцираних и суштински различитих периода, које он назива епистемама. Епистеме се разликују по карактеру језика, економији и схватању природе (филозофије природе) који у њима преовлађују. Ова три елемента чине морфолошки основ целокупне историје човечанства, а исто тако и аналитички инструмент преко кога је учињен покушај да се избегне како редукционизам доминантног фактора, тако и историјски дескриптивизам, лишен претензије за теоријским уопштавањем. Слојевитост која се експлицира у језику обликује начин мишљења и делања једне епохе. У погледу њихове структурноповесне датости (дијахроно), у њиховом троструком регистру, сви модалитети (језик, економија, схватање природе) су заступљени, али у погледу комуникације у конкретно-историјском простору (синхроно) промене се

обично реализују само у једној равни анализе, док се у другима задржавају карактеристике претходне епистеме, а то је оно што чини историјску динамику и њене иманентне противречности. Овај приступ не припада ни историји ни филозофији историје већ археологији хуманистичких наука. Он не објашњава промене у дискурсима трансцендентним принципима нити прибегава несистематском прикупљању података у њиховим произвољним класификацијама. Циљ и сврха овог приступа историји јесте да, независно од актуелних теоријских предубеђења, увидом у изворни материјал (списи и друго), утврди стање за сваку епоху на основу синхроног пресека у три поменуте области. Оно што овом приступу даје универзалну применљивост је присуство три домена анализе у свим познатим људским друштвима, независно од њихових локалних специфичности. Друга предност је његов атеоријски статус тј. приступ епохи у областима у којима накнадне теоријске конструкције и филозофско-теоријска образлагања *post factum* не играју никакву улогу, јер се сматра да већ и сама примена методологије различите од оне која је важећа у датој епохи (епистеме, хтео то неко или не, уноси другачија, хетеродоксна схватања) онемогућава правилно и аутентично разумевање доба. Суштина једног карактеристичног периода, једног синхронизованог одсека (епохе, епистеме), састоји се управо у непоновљивости и јединствености њеног схватања три константе — природе, производње и језика.¹

Фукоово схватање карактера језичког означавања у Ренесанси је оно што је за овај рад првенствено значајно. У вези с тим, Фуко наводи да су се науке и мишљење уопште у XVI веку заснивали на принципу сличности (аналогije). „Тражити смисао”, каже Фуко, „значи обелоданити оно што личи. Тражити закон знакова значи открити ствари које су сличне. Граматика бића је њихова егзегеза. А језик којим они говоре не садржи ништа друго осим синтаксе којом су везана бића.”²

Фуко у првом поглављу *Речи и ствари* дефинише четири врсте аналошког схватања света у доба Ренесансе:

¹ Као скуп правила неке дискурзивне праксе, систем образовања није стран времену. Све оно што се може појавити у неком вековном низу исказа не пребива у некој почетној тачки која би у исти мах била почетак, порекло, темељ, систем аксиома и почев од које би се перипетије стварне историје само одвијале на сасвим нужан начин. Оно што он оцртава јесте систем правила који би морао бити стављен у погон да би се преобразио неки објект, да би се појавио неки нови исказ, да би се елаборирао неки појам, био он преобращен или однекуд уведен, да би се изменила нека стратегија, не престајући да припада том истом дискурсу. Он исто тако оцртава систем правила који је морао бити стављен у погон да би нека промена у другим дискурсима (у другим праксама, установама, друштвеним односима, економским процесима) могла да се исказе унутар давог дискурса, образујући тако неки нови објект, побуђујући неку нову стратегију, стварајући простор за нове исказе или нове појмове. Једна дискурзивна творевина не игра, дакле, улогу лика који зауставља време и замрзава га за деценије или векове; она одређује једну правилност, својствену временским процесима, поставља начело артикулације између једног низа дискурзивних догађаја и других низова догадаја, преображаја, мутација и процеса. Она није безвремени облик него схема кореспонденције између више временских низова. Мишел Фуко (1998). *Археологија знања*, Београд: Плато, ИК Зорана Стојановића, стр. 81—82.

² Мишел Фуко (1971). *Рјечи и ствари*, Београд: Нолит, стр. 96

1. *convenientia*, која означава сличност у погледу просторних међу-односа, узимајући као пример однос између душе и тела;

2. други облик сличности је *aemulation*, тј. надметање којим се успоставља аналогија између просторно и временски удаљених ствари (на пример, успостављање односа сличности између људског лица и неба);

3. *analogia* (у ужем смислу) обједињује сличности типа *convenientia* и *aemulatio* и односи се више на функционалну него на морфолошку сличност (на пример, људско тело и поредак космоса) и

4. четврта врста сличности је *симџаиџа/анџиџаиџа*, којом се успоставља однос сличности путем трансформисања и асимилације (на пример, ватра која се креће вертикално ка сфери ваздуха, али тако поприма карактеристике супротне својој суштини).

Читава стварност раскрива се као систем знакова који исказују једно јединствено значење, чиме се свет одређује као онто-логички тоталитет. Тумачењем поменутог система знакова бави се херменеутика односно семиологија. „Назовимо херменеутиком збир знања и техника помоћу којих се открива говор знакова и утврђује његов смисао; назовимо семиологијом збир сазнања и техника који омогућавају да се разазнају знакови, да се дефинише оно што их конституише као знакове, да се утврде њихове везе и законитости њихових склопова: XVI век је везао семиологију и херменеутику по облику њихове сличности.”³ Између речи и ствари, између језика и бића, постоји сличност структуре. Једно се у другој одражава: „Искуство језика припада истој археолошкој мрежи као и сазнање о стварима природе.”⁴

Приступ овом раду заснива се на јединствености епохалног раздобља Ренесансе, као и на ставу да су у Бемеовом делу *De Signatura Rerum* присутне трећа и четврта врста принципа аналошког мишљења.

Теоријска схватања Ролана Барта у области семиологије такође одређују значајан аспект анализе Бемеовог списка. Полазећи, посебно у *Елементима семиологије*, од достигнућа Фердинанда де Сосира, али их истовремено коригујући и проширујући на трагу Јакобсона, Барт учача велику експланаторну компетенцију Сосирових бинарних опозиција у екстра- или металингвистичким областима. За сврхе овог рада значајне су управо ове врсте примене у вањезичким анализама.

Када језик затичемо као нешто обавезујуће, као моћ располагања стварношћу, онда је реч о ономе што Барт назива лого-техникама.⁵ С обзиром на то да је у вањезичким системима значења могућност означавања сужена на неколико варијација у којима је означитељ обавезно везан за означено, лого-технике постоје и функционишу само у тзв. изо-

³ *Ibidem*, loc. cit.

⁴ *Ibidem*, стр. 107.

⁵ Свако учествује, дакле, у изграђивању система; језик као друштвена појава непрекидно бива одређиван појединачним употребама, али истовремено и одређује те употребе. Сасвим је другачије са случајевима као што су мода, кола, покућство, итд., кад групе које имају моћ одлучивања стварају језик, који Барт онда крсти лого-техникама, у границама које намећу потребе и идеологије, при чему они који се користе тим лого-техникама немају никаквог утицаја — Луј Жан Калве (1976). *Ролан Барт*, Београд: БИГЗ, стр. 94.

лошким системима, системима у којима се означитељ увек реферира на објект-означено.

Следећи битан момент јесу односи денотације и конотације. Заснивајући своја схватања о прогресивности означавања на Хјелмслевљевој конотативној семиотици, Барт анализира два система значења, полазећи од разлике места заснивања конотације: први систем је онај чији план израза и сам представља један систем значења (основа конотације је означитељ), а други — то су метајезици — онај чији је план садржаја један систем значења (основ конотације је означено).⁶

Од Жака Дерида преузето је схватање знака као трага. *Траг* означава разлику по себи, оно не-идентично што отвара могућност достизања смисла. Одбацујући традиционалне логичке принципе идентитета и не-противречности и уводећи разлику између присутности (*la présence*) и разлике (коју Дерида назива *la différance*), оно одсутно-указујуће постаје конститутиван момент бивствујућег. По узору на овај кључни појам Деридине граматологије, у анализи Бемеовог схватања хијерархијске структуре стварности, користи се појам *вештидијална (траговна) структура*, јер код Бемеа појединачне ствари нису ни знакови ни симболи трансцендентнога већ његови трагови који су, међутим, хијерархијски устројени.

Фердинанд де Сосир је, поред осталих доприноса лингвистици, заслужан за формулисање теорије фонеме као аналитичког принципа у језику, као и за утврђивање координатног система синтагматско-парадигматских (асоцијативних) односа. Фонема је, по Сосиру, апстрактан дистинктиван момент којим се утврђују најмање гласовне разлике између речи, те је тако језик једини систем значења који садржи елементе без сопственог значења. Одсуство самосталности значења фонеме указује на то да су значења речи *немоћивисана*, тј. да нису нужно везана за оно што означавају.⁷ Фонематско устројство језика не одређује његов конкретан садржај, већ само пружа празан диспозитив за комбинаторне поступке у складу с фонолошким правилима. Фонема утврђује минималну специфичну разлику у значењу, које потом може да се мења или проширује у различитим правцима.⁸ Међутим, Сосир није био у праву када је тврдио да фонема као аналитички инструмент може да се примени

⁶ Cf. Ролан Барт (1971). *Елементи семиологије*, IV гл; у: *Књижевност, митологија, семиологија*; Београд: Нолит. Први систем значења обухвата књижевност, а управо се семиологија настанка анализираним Бемеовом делу заснива на схватању стварности као књижевног текста који је, с датим комбинаторним елементима и варијантама читања, отворен за непрекидну интерпретативну делатност.

⁷ „Пошто нема гласовне слике која би одговарала више од неке друге онеме што она треба да каже, очигледно је, чак и а приори, да никада један фрагмент језика не би могао бити заснован, у крајњој анализи, на чему другом осим на својој некоинциденцији с остатком. Произвољност и диференцијалност су два корелативна квалитета.” Фердинанд де Сосир (1996). *Курс ојште лингвистике*, Сремски Карловци — Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, стр. 123.

⁸ Оно чиме се оне (фонеме — прим Р. П.) одликују није, како би се могло помислити, њихов сопствени и позитивни квалитет, већ је то проста чињеница да се оне међусобно не мешају. Фонеме су, пре свега, опозитни ентитети, релативни и негативни — *Ibidem*, стр. 124.

само у области језика у ужем смислу. Фонема је, о томе ће касније бити речи, изванредно употребљива у анализи појма бога у једном филозофско-мистичком систему какав је онај Јакоба Бемеа.

Синтагматско-парадигматски односи представљају заправо Сосиров модел синтактичке анализе. Исказ (реченица) у синтагматској (хоризонталној) равни увек се састоји од најмање две јединице различитог значења које, у том контрапунктском односу, формирају једно јединствено значење. С друге стране, свака јединица, свака поједина реч, има своју парадигматску (вертикалну) осу, по којој се нижу различити изведени облици дате речи. То су „групе које се формирају на основу менталне асоцијације”,⁹ па се овај низ назива и асоцијативним. У разматрању Бемеовог списка биће очигледан овај аналитички образац, а у погледу парадигматских низова биће указано и на диверзитет асоцијација о коме Сосир такође говори.¹⁰

На основу претходно реченога, може се извести и коначна теза овог рада: дело Јакоба Бемеа припада специфичном духовноповесном раздобљу, које се разликује од оних која му претходе и оних која му следе по схватању стварности на принципима аналогije структуре и функција, које полази од појма бога као онтолошке фонеме, тј. дискреционог принципа структурисања стварности, а саму стварност одређује као сталну прогресију траговних означитеља, који могу да се читавају било по синтагматској (значење), било по парадигматској (значај) оси.

Излагање које следи настоји да докаже ову полазну тезу.

Јакоб Беме је рођен 1575. године у Алтзајденбергу, селу у близини Герлица. Добио је оскудно образовање, а литература на коју се ослањао састојала се од Библије и, вероватно, Парацелзусових списа. Беме се мисаоно формирао у шлеској духовној традицији коју су обележили протестантски теолози Каспар фон Швенкфелд и Валентин Вајгл, а њихова схватања су у Бемеовим делима у великој мери присутна. Иако је Беме водио у свему прозаичан спољашњи живот сеоског обућара који никуд није путовао (свакако не даље од Герлица у коме је и умро), његов биограф, Абрахам фон Франкенберг, наводи да је Беме био необична особа у својој средини, те да је повремено имао и визије које су га, по правилу, затицале на неком незгодном месту или у незгодном тренутку. Управо то га је и довело до сукоба с представницима црквених власти у Герлицу, па га градско веће, по пријави жупника Георга Рихтера, упозорава да се одрекне својих теозофских спекулација. Беме је, ипак, наставио да пише и, вођен својом *енџузијастичком вером*, оставио је за собом већи број дела, од којих се најзначајнијим сматра *Аурора или јушарње руменило на истоку*. Беме је умро 1624. године.

С обзиром на то да је био слабо образован, а уз то и далеко од свих тадашњих универзитетских и интелектуалних центара у Европи, необично је да је Беме успео да створи једну, додуше фрагментарну и местимично опскурну, филозофско-теолошку концепцију, која богатством за-

⁹ *Ibidem*, стр. 129.

¹⁰ *Ibidem*, loc. cit.

мисли и дубином увида далеко превазилази услове свог настанка. Може се, ипак, са сигурношћу тврдити да је био под непосредним утицајем библијских текстова, посебно *Посћања*, затим под утицајем Парацелзусовог панвитализма и, најзад, под утицајем протестантског мистичког интуитивизма у сазнању бога, чији су најзначајнији представници били поменути фон Швенкфелд и Вајгл. Међутим, оно што је посебно значајно је Бемеово основно схватање о суштинском јединству стварности која се разликује, у многобројним својим нивоима, само у степену али не и у форми постојања. По Бемеу, стварност је структурисана као деградантан низ сукцесивних нивоа одражавања, у коме се оно што је на једном нивоу присутно у виду одраза, на другом, нижем, нивоу налази као мање јасно, слабије одређено и изражено и вредносно инфериорније. Тако схваћена стварност, мутна и конфузна, на први поглед не пружа поуздано сазнање о свом значењу. Да бисмо до тог значења дошли, треба најпре да схватимо да основни елементи стварности репрезентују, означавају, садржај који им није инхерентан, а затим да пронађемо одговарајући начин тумачења знакова (да откријемо хијерархијске модификације једног знака у различитим нивоима стварности), као и начин њиховог читања у датом облику постојања (правило структурисања *исказа светиа*). Да би се стварност схватила у својој истини, треба превазићи њен непосредан састав који се раскрива у непрегледном мноштву сваковрсних значења и утврдити правилности настајања тих значења — треба, другим речима, конципирати *граматику* стварности, открити којим то *језиком* стварност говори. Овим својим разматрањима Беме је извршио значајан утицај на припаднике тзв. Розенкројцерског покрета, који су те његове теорије проширили по Европи.¹¹ Бемеово схватање о граматичности света ипак потиче из још једног извора, а то је *Збирка херметичких списа (Corpus Hermeticum)*. Овај утицај највероватније није непосредан, он у Бемеовом делу није експлицитно присутан, али је сличност у космолошким схватањима код Бемеа и у тим списима велика. Херметички списи почињу да остварују утицај у Европи од 1460. године када их је један монах из Македоније донео на двор Козима I де Медичија у Фиренци. Козимо I поверио је превођење списа на латински језик чувеном ерудити Марсилију Фичину. Фичино је утврдио да је њихов садржај у сагласности с библијским *Посћањем*, као и то да они садрже пророчанства о Христовом доласку (списи су настали у хеленистичком раздобљу, али се веровало да су знатно старији).¹² Полазећи од херметичар-

¹¹ „Розенкројцери су извели свој појам магијског језика из теорије знакова Јакоба Бемеа... а Беме је полазио од Парацелзусовог убеђења да сваки природни елемент носи знак који указује на његове специфичне скривене моћи, што се опет заснива на физиогномијској традицији: моћи су означене или обележене на облицима или ликовима свих материјалних ствари на исти начин на који су карактерне особине човека присутне у форми његовог лица. Природа није створила ништа што не манифестује унутрашње карактеристике путем спољашњих знакова, зато што су спољашње форме предмета, такорећи, ништа друго до резултат деловања тих истих унутрашњих карактеристика”. — Umberto Eco (1997). *The Search for the Perfect Language*, London: Fontana press, p. 182.

¹² Опширније о херметизму в у: Michel Blay, Robert Halleux (1998). *La science classique, XVIe—XVIIIe siecle Dictionnaire critique*, Paris: Flammarion, s.v. Hermetisme, pp. 543—550.

ских схватања, фирентински филозоф Ђовани Пико дела Мирандола, написао је коментар *Посићања* који је, по основним схватањима, сагласан с Бемеовим коментаром истог библијског текста с насловом *Mysterium magnum*. Херметизам, који је у Италији извесно време био доминантан начин филозофско-теолошког схватања света, вероватно је доспео северно од Алпа захваљујући кругу хуманиста на двору цара Максимилијана I, посредством њиховог интересовања за египатске хијероглифе.¹³ Херметизам је, као уосталом и већина семитских, блискоисточних религијских и филозофских система, заступао онтолошки монизам, по коме свет произилази из божанства нужно, а не захваљујући вољи и стваралачком чину тог божанства, као и схватање да, пошто стварност репродукује обележја божанства, мишљење једино путем поређења хијерархијских нивоа стварности, утврђивањем суштинских сличности међу њима, дакле, аналошким разматрањем, може да се уздигне до истине. Овакво схватање стварности и сазнајних поступака у оштрој је супротности с Аристотеловим и, уопште, индоевропским начином мишљења, које се заснива на релацији појмовних одредаба, а не на њиховој супстанци. Јакоб Беме, читавим својим мисаоним ставом, припада овом, аналошком, начину мишљења који је, паралелно с основним током западноевропске мисли, трајао у реторичкој традицији Исократа и Цицерона, ренесансном херметизму и мнемотехничким теоријама, бар до краја XVIII века.¹⁴ Симболичко представљање реторичких исказа и фигура, који у антици нису спадали у логику него у топику (тзв. *ars inventiendi*), од помоћног техничког средства уздигло се, посебно код Бемеа, до форме у којој је енкодирано значење постојања.

У блиској вези са овим схватањима налази се и кабализам, утицајан правац јеврејског мистицизма, који се заснивао на централној улози речи у чину стварања света, развијајући праву логолатрију, у уверењу да различити начини уметања самогласника између сугласника (основни гласови у јеврејском језику) и силабичке комбинације изазивају различите последице у ономе што је одређеним речима означено.¹⁵ Извесно је

¹³ Cf. Rudolf Wittkower (2002). Hieroglyphen in der Frührenaissance; in *Allegorie und Wandel der Symbole in der Frührenaissance*, Köln: DuMont, pp. 218—245.

¹⁴ „Човек Средњег века могао је да користи своју слабу способност имагинације како би формирао телесне аналогije да би побољшао памћење. То је било дозвољено због његове слабости. Ренесансни херметичар верује да поседује божанске моћи. Он може да формира магијско памћење помоћу кога може да схвати свет, одражавајући божански макрокосмос у микрокосмосу свог божанског духа. Магија небеске пропорционалности извире из његовог памћења света и протиче кроз магијске речи његовог говорништва и песништва, уливајући се у савршене сразмере његове уметности и архитектуре” — Frances A. Yates (2001). *The Art of Memory*, London: Pimlico, pp. 173—174.

¹⁵ „...да су се основни елементи, име JHWH, друга Божја имена и називници или кинџим, пермутацијама и комбинацијама сугласника изменили према формулама које су талмудисти дали за такве процесе, да су се затим ова измењена имена, са своје стране, подвргла даљим таквим процесима комбинација, све док се на крају нису појавила у облику хебрејских реченица Торе, онаквима какве их данас читамо. Упућени, они који су ове принципе пермутација и комбинација упознали и схватили, могу да пођу обрнутим путем, од текста, и да тако реконструишу изворно ткиво Имена. Све ове метаморфозе Имена имају двоструку функцију. С једне стране, служе томе да Тора добије онај аспект под којим се појављује као саопштење, порука Божја човеку, који су и њему и његовом разумевању

да Беме није био упућен у ову јеврејску традицију, али његов појам алхемије, који се често помиње у *De Signatura Rerum*, садржи управо морфолошке принципе којима се утиче на промену значења у свим областима постојања.

С обзиром на то да је у претходном излагању дат општи оквир разматрања, сада ће бити речи о самом Бемеовом делу *De Signatura Rerum*, у коме сви утицаји на Бемеа и све карактеристике његове космологије као продукције значења долазе до најјаснијег изражаја.

Појам бога који је Јакоб Беме формулисао потиче из тзв. апофатичке (негативне) теологије, која се заснива на сазнајном ставу да је бог принципијелно недоступан сазнању па се може одредити само помоћу негативних термина. Беме каже: „О Богу се не може ништа рећи, да је ово или оно, зао или добар, да поседује разлику у себи, јер он је у самом себи неприродан, као и без афекта и створених ствари. Он нема склоност ни према чему, јер пре њега не постоји ништа чему би могао да тежи, ни зло ни добро. Он је у самом себи незаснован (*der Ungrund*), као једно вечно ништавило”.¹⁶ Појам бога код Бемеа није одређен есенцијалистички већ волунтаристички, зато што је ту бог једна јединствена воља, активна сила, која није унапред опредељена и усмерена, него она опредељује и усмерава све модалитете постојања.¹⁷ Утолико је бог једна чиста могућност, која отвара поље могућих делања. Тај супстанцијални идентитет битка и ничега у чину стварања (да би изразио тај чин Беме користи реч *Gebärung*, која значи *рађање*) распоређује се у два основна исходишта или, тачније, у основне опозитне парове: „Суштина сваке суштине је само једна једина суштина, али она се у свом рађању дели на двоструке принципе, као што су светлост и тама, радост и жалост, зло и добро, љубав и мржња, ватра и светлост...”¹⁸ Ако се вратимо на Сосирову дефиницију фонеме као негативног, опозитивног и релативног ентитета, који нема сопствено значење али који диференцира значење свих осталих граматичких категорија, уочићемо изразиту подударност с горе наведеним Бемеовим појмом бога. Позивајући се на сличност Бемеовог појма бога и Сосировог појма фонеме не може се, ипак, дати задовољавајуће и целовито објашњење. Ако, по Бемеу, бог потенцијално садржи онтолошке опозитне парове који су основне диференцијалне јединице стварности, а фонема је код Сосира последња и најмања диференцијал-

доступни. С друге стране, ови процеси указују на тајно деловање божанске моћи која је уочљива само на тканини изатканој од светих имена, када у делу Стварања служе извесним сврхама” — Гершом Шолем (2001). *Кабала и њена симболика*, Београд: Плави круг — Невен, стр. 58—59.

¹⁶ Jakob Böhme (1923). *Von der Gnadenwahl oder dem Willen Gottes über die Menschen*; in: *Schriften Jakob Böhm*, p. 355; ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel Verlag, Leipzig.

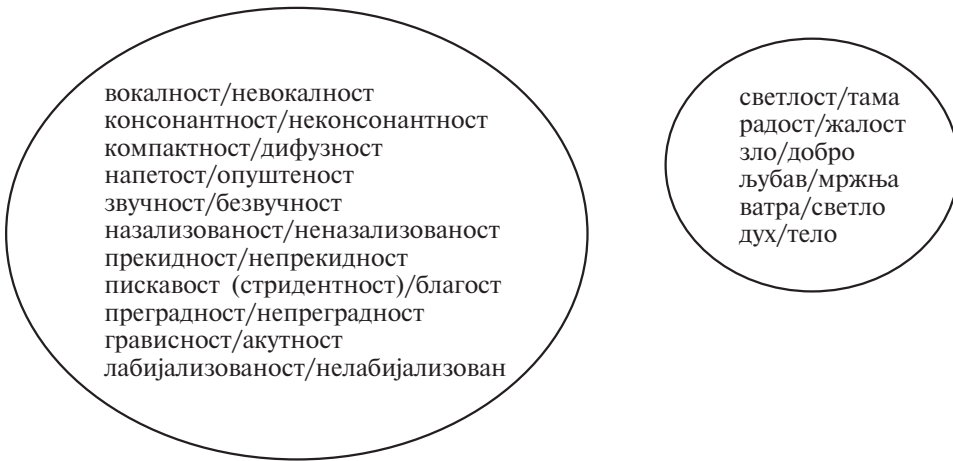
¹⁷ Та незаснована, несхватљива, неприродна и нетварна воља, која је само једна и испред које и иза које нема ничега, која је јединствена у самој себи, која је и ништа и све, назива се Богом... — *Ibidem*, loc. cit.

¹⁸ Jakob Böhme (1923). *De Signatura Rerum oder von der Geburt und Bezeichnung aller Wesen*; in: *Schriften Jakob Böhm*, p. 354; ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel-Verlag, Leipzig.

на јединица, сличност између та два појма остаје само површна. Зато овде треба скренути пажњу на Јакобсонову корекцију Сосировог појма фонеме. Јакобсон сматра да је фонема сложена целина која виртуелно садржи бинарне опозиције које се у говорном чину реализују у складу с правилима фонологије. Јакобсон идентификује дванаест таквих опозиција и дели их на обележја сонорности и обележја тоналности.¹⁹

Следећи графички приказ требало би да допринесе лакшем разумевању појма фонеме и појма бога код Бемеа.

ФОНЕМА БОГ

Пошто је бог схваћен као недиференцирано јединство свих могућих одредаба које у њему постоје потенцијално и свих њихових, дозвољених и недозвољених, комбинација, стварање света представља диференцијацију и смисаоно структурисање опозитних одређења. Тај расцеп у божанству и поништавање његове првобитне јединствености Беме назива патњом (*Qual*). Патња је напор сређивања, структурисања мишљења на путу ка исказу. Исказ-бога-у-свет, библијско *fiat* јесте један илокуциони чин, чин манифестовања садржаја божанског мишљења у сређеном, правилном и заокруженом облику. Иманентна правилност структурисања стварности једини је пут којим се може доспети до исходишта и основног обрасца тог стварања.²⁰ Чин стварања заправо је чин енкоди-

¹⁹ „Кад слушалац прими поруку на језику који зна, он је повезује с кодом који му је при руци. Овај код укључује: сва дистинктивна обележја с којима треба манипулисати, све њихове допустиве међусобне комбинације које бивају реализоване у виду оног јединственог скупа обележја чији је назив Фонема и сва правила за уланчавањем фонеме у секвенце — укратко, сва дистинктивна средства која првенствено служе међусобном разликовању морфема и целих речи.” — Роман Ј а к о б с о н (1966). Фонологија и фонетика; у: *Лингвистика и њојџика*, Београд: Нолит, стр. 220.

²⁰ Све што се о Богу пише, говори или учи — каже Беме — без познавања означитеља (*Signatur*) немо је и неразумно — Jakob B ö h m e (1923). *Von der Gnadenwahl oder*

рања изворне истине, он је потпуно неусловљен и представља израз божанске слободе. Та слобода је слобода постављања правила исказа: „Суштина остаје у отиску (Impression) и материјализује се, тј. није више Бог већ злато или неки други метал...”²¹ Стварност се структурише као низ кореспонденција које произлазе из могућих комбинација божанских карактеристика: постоји седам планета којима одговара седам метала, седам боја, седам органа у људском организму и седам карактерних особина. *Сунцу* је симболички кореспондентно злато, у људском организму му одговара срце, а од карактерних особина самилост. *Сатурн* је планета која одговара олову, у људском телу мозгу, а од особина суровости. *Месецу* стоји у односу симболичке кореспонденције са сребром и с разборитошћу као карактерном особином. *Марсу* одговара гвожђе, у организму жуч, а од особина храброст. *Меркур* одговара живи међу металима, од особина добронамерности, а од органа бешици. *Венери* је кореспондентан бакар међу металима, благодот (кроткост) међу карактерним особинама, а од органа бубрези.

Хијерархијска стратификација ових аспеката стварности произилази из слободног чина стварања и указује на схватање стварања као пада у материју (грех), као сукцесивно удаљавање од основног значења. Говорни чин стварања уписује се и дисперзује у тексту стварности који пружа наговештаје, који функционише као привидно хаотична целина, као означитељски галиматијас. Низање сигнатура у постепеном удаљавању од првобитног означеног одлаже његово достизање тако што нам пружа негативе које без познавања оговарајућих правила не можемо да протумачимо. Управо то, што постоји бесконачна могућност тумачења, резултат је запалости у неслободу, а не могућност за отварање нових, неоткривених путева ка слободи. Утолико текст света има структуру која избегава рационално тумачење. Тај склоп елемената стварности, који симболички репрезентује одсуство означеног назваћемо *весийдијалном (шрађовном) сиркуијором*.²²

Схватање света као књиге у којој је записана велика тајна Творца, као што смо видели када је било речи о јеврејској кабалистичкој традицији, преко библијских текстова, пренело се у Европу и тамо је, у периоду Средњег века, као метафора за свеукупност постојећег, доживело тренутке највеће афирмације.²³ *Књига природе* била је једна од значајних

dem Willen Gottes über die Menschen; in *Schriften Jakob Böhmes*, r. 331: ausgewählt und hrsg. von. Hans Kayser, Insel Verlag, Leipzig.

²¹ *Ibidem*, p. 333.

²² Ако, као што пише Сосир „...сваки фрагмент језика може почивати само на свом неподударану с осталим фрагментима и ни на чем другом, ако постоје само разлике, онда структура језика као таква, у својој целокупности, може бити само структура једног механизма генерисања нечег путем упућивања на нешто друго, пошто је једини облик присуства појединог елемента траг (на који се и своди) свих осталих елемената у којима није присутан.” — Освалд Дикро и Цветан Тодоров (1987). *Енциклопедијски речник наука о језику II*; Београд: Просвета, стр. 312.

²³ „Где и када је књига важила као нешто свето? Морали бисмо да се преко светих књига хришћанства, ислама, јудаизма, вратимо на стари Оријент — предњу Азију и Египат. Ту области писања и књиге већ миленијумима пре наше ере имају сакрални карактер, налазе се у рукама једне касте свештеника и постају носилац религиозних представа. Ту

тема код филозофа и мистичара као што су, на пример, Хуго из Сен Виктор, Бернард Силвестер, Ален из Лила и други. Посебно је значајно да се поменути мислиоци, као и каснији ренесансни логичари (Петрус Рамус) и филозофи (Ђордано Бруно) ослањају на нехеленску или барем на преплатонску традицију логлатрије.²⁴ Нема сумње да управо овој традицији припада Јакоб Беме. Према томе, није случајно то што Бемеово прогресивно структурисање стварности може да се анализира помоћу Бартове конотативне семиотике где се, да подсетимо, план израза (означитељ) перманентно диференцира као самосталан систем значења. Барт наводи књижевност као привилеговано подручје овакве врсте семиозе. Међутим, код Бемеа, прогресија означитеља није дисперзивна већ хијерархијска, а самим тим она представља низ коначних, довршених нивоа значења, којима се приступа посредством универзалне интерпретативне матрице. Помоћу те интерпретативне матрице, неке врсте *морфологије свешта*, долази се до изворног значења, до божанског означеног. Тако Беме каже да је бог „све ствари обухватио својом речју и изразио их у једној форми”,²⁵ односно, садржај целокупне стварности (означено) исказује се у себи примереној форми (означитељ). Беме затим наставља: „Изражено је паслика (ein Model) онога ко говори (das Sprechenden) и у себи опет садржи говор...”²⁶ Изражено (*das Ausgesprochene*), као јединство садржаја и форме (означеног и означитеља) јесте паслика (копија) изворног значења као недиференцираног јединства форме и садржаја у божанском мишљењу. Изражено у себи садржи говор. Говор је динамички потенцијал означавања, неисцрпност генерисања значења. А „...тај исти говор је основа (семе, *ein Seme*) за следећу паслику по узору на прву”.²⁷ Сваки претходни исказ латентно садржи основ оног следећег који се у првом налази, по Бемеовом метафоричком изразу, у виду семена. Семе је оно што својом привидном довршеношћу сакрива обиље рудиментираних садржаја, оно се у својој суштини одређује као укинутост сопствене суштине, као оно још-не неког будућег облика. Управо тако можемо да схватимо и свако значење — као оно што се одређује упућивањем на неко мета-значење. И оно што говори (означено) и оно што изражава тј. исказује (означитељ) *делују и као означено и као означитељ*.²⁸

срећемо небеске, свете, култне књиге. Само писање осећа се као неки мистериј и писару се придаје посебно достојанство. Бога писара и писма Египат је поседовао у лику Тота (Toth), кога су каснији Грци спојили с Хермесом. Вавилонци су звезде називали писмом неба — Ернст Робер Курцијус (1996). *Евројска књижевност и латински средњи век*, Београд: СКЗ, стр. 496—497.

²⁴ Говорећи о разлици између мнемотехничких система Петруса Рамуса и Ђордана Бруна, Франсис Јејтс каже: „Површна сличност је у томе што обојица тврде да полазе од древне мудрости — Рамус од преаристотеловске Сократове мудрости, а Бруно од пре-грчке египћанске и херметичке мудрости. И један и други су оштро антиаристотеловски настрајени из различитих разлога и обојица користе вештину памћења као средство реформе.” — Frances A. Yates (2005). *The Art of Memory*, London: Pimlico, p. 237.

²⁵ Jakob Bohme (1923). *De Signatura Rerum*; u: *Schriften Jakob Böhm*, p. 352; ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel-Verlag, Leipzig.

²⁶ *Ibidem*, loc. cit.

²⁷ *Ibidem*, loc. cit.

²⁸ *Ibidem*, loc. cit.

Свака ствар, дакле, може да се одреди као оно-што-већ-није-зато-што-није. Сам Беме то веома јасно и сликовито објашњава: „Елемент у самом себи није ни врућ ни хладан, ни сув ни влажан, већ је он једна жудња, као нека пожудна воља којом божанска мудрост даје боју разликама...”²⁹ У основи генерисања значења лежи воља за означавањем као последње одређење које негира значење као непроменљиву суштину овог или оног облика стварности. Извесност тумачења постаје тако једина извесност, а то је вероватно и најзначајнији мисаони домет целокупног Бемеовог мистериозофског схватања света. За Бемеа, као и за Барта, све је једна игра означитеља — стварања, разгранавана и поништавања значења.³⁰ Разлика је само у томе што код Бемеа ово слободно поигравање значењима има једну хармонизаторску тенденцију, жељу за коначним успостављањем равнотеже и смирењем, док оно код Барта има карактер вечног самопревазилажења.

Фонематско устројство божанства структурише се у илокуционом чину који успоставља текстуалност света као хијерархијски низ трагова (вестигијалну структуру). Тумачење трагова није произвољно, јер они су форма одсутности означеног, али дефинитивна, непроменљива форма. Једини суштински слободан чин је чин првобитног успостављања односа означеног и означитеља, чин исказивања Творца, док се прогресивно генерисање означитеља као сигнатуре ствари заснива на обавезујућем сазнајном механизму.³¹ *Пад у њисмо*, затварање исказа у његове графичке границе, представља управо онај грешни чин затварања духа у материју, душе у тело, еквивалент источног греха. Када Дерида говори о Сосировим схватањима, о *насиљу слова*, онда изгледа као да, начином изражавања и стручном терминологијом лингвисте, говори мистериозоф XVI века, Јакоб Беме: „Ово је насиље у основи владавина тијела над душом, жеља је пасивност и болест душе, морална је исквареност патолошка. Повратно дјеловање писма на ријеч је мањкаво, каже Сосир, то је управо патолошка чињеница. Обрат природних односа тако би проузроковао изопачен култ слова-сlike: гријех идолатрије, празновјерје спрам слова, каже Сосир у *Anagrammes*, у којима се труди доказати постојање фонема који претходи сваком писму. Изопачење умјешности ствара чудовишта. Као сви вјештачки језици, писмо које би се хтјело утврдити и подредити

²⁹ *Ibidem*, loc. cit.

³⁰ „Стварање или настајање је по себи једна игра, као образац или инструмент вечног духа, којим се он игра.” — *Ibidem*, стр. 354.

³¹ „Представа се заплиће у оно што она представља. Тако да се говори онако како се пише, да се мисли као да је представљено тек сјена или одраз оног што представља. Опасна збрка, несретна сурадња двојнику одраза и одраженог која се даде нарцисоидно завести. У овој игри представљања, точка изворишта постаје непојмљивом. Постоје предмети, воде и слике, бесконачно упућивање једних другима, али више извора. Нема више једноставног почетка. Јер оно што је одражено у себи самом се подваја, а и не само као додавање његове слике себи. Одраз, слика, двојник подваја оно што он удвостручује. Почетак спекулације постаје разликом. Оно што се може проматрати није једно, и закон додавања поријекла његовој представи, предмета његовој слици, јест да су један и један барем три. Повијесно присвајање и теоријска необичност који слику смјештају у правила стварности одређени су дакле, као заборав једноставног почетка.” — Jacques Derrida (1976). *O gramatologiji*, Сарајево: Веселин Маслеша, стр. 50—51.

живој повијести природног језика, учествује у чудовишном.”³² Неповерење према графематском изражавању смисла код Сосира је вероватно рефлекс субјективности која се супротставља свакој крутој правилности и догматској коначности, док је код Бемеа реч о схватању означавања као дезинтеграције примарног јединства човека и Бога.

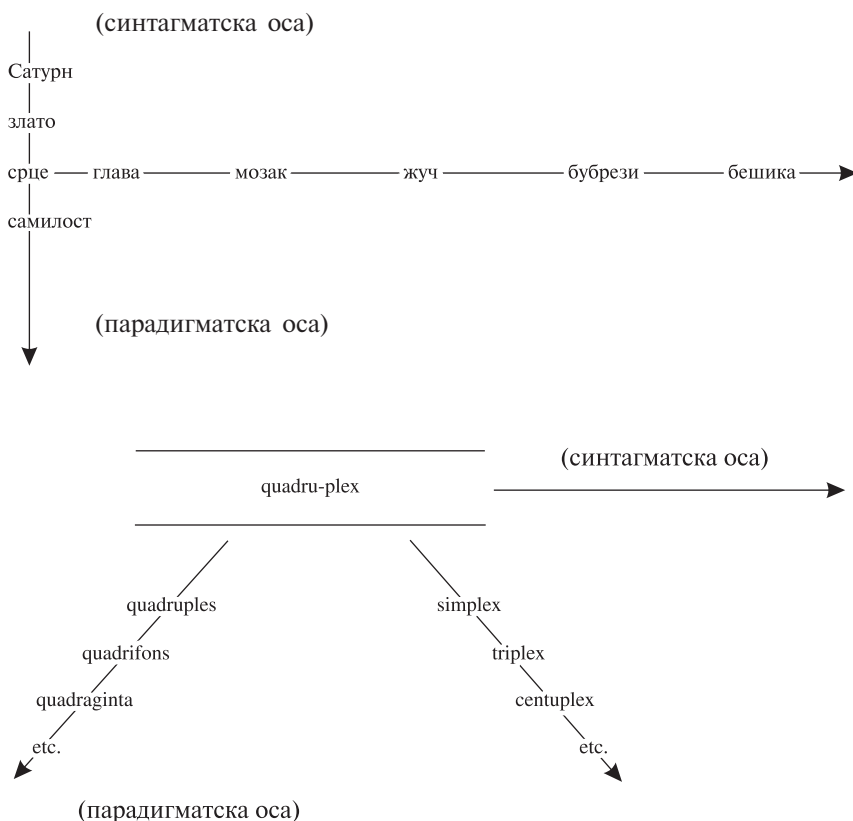
Управо на Бемеевој вестигијалној структури стварности један познат Сосиров експликативни образац показује сву своју употребљивост. Као што је у претходном излагању показано, нивои стварности успостављају се у виду међусобно кореспондентних вертикалних низова, који код Бемеа имају и хијерархијско-вредносни карактер. Сваки поједини елемент једног низа одређује се својом улогом у оквиру поретка коме у историјско-онтолошком смислу припада, као део шире целине сачињене од еквивалентних елемената других низова са којима ступа у различите односе, али он такође заузима и положај у вредносној хијерархији, као њена структурна компонента. Бемееве речи, када говори о двоструком одређењу сваке ствари, вреди навести *in extenso*: „У највишем животу зачеле су се највише ствари и даље се кретале од највише до најниже. У свакој спољашњој ствари постоје две карактеристике, једна која потиче из времена и друга која потиче из вечности. Прва, временска, карактеристика је очигледна, а друга је скривена, али она ипак по себи успоставља аналогију са сваком ствари.”³³ Оно што Беме овде скицира јесте синтагматско-парадигматски модел на равни космолошке спекулације. У табели кореспонденција на страни 102 приказани су међусобни односи различитих компоненти стварности и ту се јасно може видети да се модалитети једног аспекта стварности распоређују по вертикалној оси, док сваки од њих са осталим елементима истог ранга, конституише манифестни, тј. исказни или временски низ, распоређују по хоризонталној оси. Стварност као оно непосредно присутно структурише се у исказу који је привремен, флукутантан, који настаје различитим комбиновањем елемената који га сачињавају. Само тај начин присутности неког елемента доступан је сазнању. Могу се сазнати улога и положај неког елемента у склопу датог исказа, док је њихов положај у хијерархијском, парадигматском низу принципијелно несазнатљив. Хијерархијски низ је латентна основа сваког смисаоног уланчавања исказаних елемената. У области језичких истраживања, Фердинанд де Сосир је дошао до истоветног схватања, искључујући вредносно-хијерархијске односе елемената парадигматског низа.³⁴ Поред тога, принцип формирања парадигматских низова код Сосира заснива се на психолошком механизму асоцијације и елементи (речи) могу да се групишу по различитим својим карактеристикама у различите низове. Односи у овим низовима нису ни вредносно одређени нити се елементи нужно асоцирају по неком јединстве-

³² *Ibidem*, стр. 52—53.

³³ Jakob Böhme (1923). *De Signatura Rerum*; in: *Schriften Jakob Böhm*, p. 336; ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel-Verlag, Leipzig.

³⁴ „Синтагматски односи одређују комбинаторне могућности — односе између елемената чијим би се комбиновањем могао добити неки низ. Парадигматски односи су опозиције између елемената који се могу међусобно замењивати.” — Донатан Келер (1980). *Сосир — оснивач модерне лингвистике*, Београд: БИГЗ, стр. 57.

ном, непроменљивом правилу. Код Бемеа то није случај — његови низови су хијерархијски диференциране групе које произлазе из једног јединственог онтолошког принципа таксономије. Не треба, ипак, губити из вида да су ове разлике споредне, јер није циљ то да се спроведе упоредна анализа Бемеове космологије и Сосирове лингвистичке теорије, што би представљало један ненаучан приступ, већ то да се Сосиров — образац језичког система искористи као аналитичко средство у објашњењу Бемеових схватања. Једини основ за примену поменутог аналитичког средства јесте структура самог синтагматско-парадигматског обрасца, разлика између две врсте односа језичких елемената у њему, коју Сосир сажето излаже: „Синтагматски однос је *in presentia*; он се заснива на два или више термина који су присутни у једном оствареном низу. Супротно, асоцијативни однос уједињује термине *in absentia* у виртуелно запамћеном низу.”³⁵ Следећи приказ требало би да допринесе јаснијем сагледавању основних структурних сличности два модела:

(преузето из: Фердинанд де Сосир (1996). *Курс ошће лингвистике*, Сремски Карловци — Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, стр. 128.

³⁵ Фердинанд де Сосир (1996). *Курс ошће лингвистике*, Сремски Карловци — Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, стр. 128.

Сазнање стварности заснива се на синтагматским односима и као такво је једнострано и оскудно у свом линеаризму без дубине. Једино истинито сазнање почива на равноправном статусу теоријске контемплације и најширег познавања емпиријских појединости, из чега произилази свеобухватно искуство света, искуство некритичко и оптерећено мистериозофском фантастиком и атавистичким предрасудама, али ипак искуство које је представљало плодно тло за настанак модерне науке. Да би се такво искуство стекло, Беме је сматрао да је потребно познавати не само синтаксу него и семантику стварности. Свака ствар носи своја семантичка обележја у виду сигнатуре, штавише, ствар и није ништа друго до скуп семантичких обележја које представља и утолико се може рећи да је она означитељ који се повукао, да би био присутан само као траг једног вишег присуства, оно што је утиснуто у простор и време, као тачка која их сажима и ствара просторност и временитост. Зато је овај распоред трагова и назван вестигијалном (траговном) структуром — он указује преко себе, његова улога се састоји у самопревазилажењу, а не у сопственом значењу, па чак ни у сопственом симболизму, већ у упућивању на следећи ниво означавајућих.³⁶ У Бемеовом спису који се овде анализира непрекидно се понавља назив једне паранаучне дисциплине, која је у Бемеово време била изузетно цењена. Реч је о алхемији. Ова реч се појављује у посебно сложеним и најтеже разумљивим деловима текста, а тога је изгледа и сам Беме био свестан. На једном месту он чак каже: „Ако све ово не разумеш, значи да ниси упућен у највише знање, у алхемију.”³⁷ Циљ алхемије био је, по традицији, двострук: у нижој области делања требало је трансмутацијом метала добити злато које се потенцијално налази у сваком металу, а у вишој области требало је у духовно-моралном смислу преобразити човека, тако да му се врати лик небеског човека, Адама Кадмона, који је падом у грех и материју деградиран до непрепознатиљивости. Другим речима, да бисмо превазишли начин линеарног (синтагматског) сазнања и утврдили његову скривену основу, његов вредносно-хијерархијски лик, треба да упознамо и други

³⁶ „Па ипак, оно што вам даје да мислимо с ону страну оградe, не може бити једноставно одсутно. Одсутно, оно нам не би дало ништа да мислимо или би, пак, било још увек изван негативни модус присутности. Потребно је да знак тог премашивања буде у потпуности сувишан с гледишта сваке могуће присутности — одсутно, сваког произвођења или нестанка неког бивствујућег уопште, а да, ипак, на некакав начин, још себе означава: на некакав начин које се не да формулисати метафизиком као таквом. Да се метафизика премаша потребно је да изван траг буде уписан у метафизички текст, указујући не према другом неком присуству или неком другом облику присуства, већ према сасвим другом тексту. Такав траг не може бити мишљен *more metaphysico*. Ниједан филозофем није удешен да га савлада. А он (јесте) баш оно што треба да умакне таквом савладавању. Савлађује се само присуство.

Начин уписа таквог трага у метафизички текст је тако незамислив да га ваља описати као брисање самог трага. Ту се траг јавља као своје властито брисање. А самом трагу припада да себе сама брише, да сам одузме оно што би га могло одржати у присуству. Траг нити је приметан ни неприметан.” — Жак Дериде (1979). *Ousia u grammé*; у: *Пану Хајдеггер*, прир. Данило Баста и Драган Стојановић, Београд: Вук Караџић, стр. 221—222.

³⁷ B ö h m e (1923). *De Signatura Rerum*; in: *Schriften Jakob Böhmes*, p. 338; ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel-Verlag, Leipzig.

аспект граматике света — његову морфологију. Морфологија се уобичајено дефинише као грана граматике која проучава структуру облика речи, првенствено помоћу поделе на морфеме.³⁸ Испитујући врсте флексије и начине деривације, морфемска анализа утврђује парадигматске варијетете речи и тако чини други значајан аспект језичких проучавања поред синтаксе која се бави синтагматским односима спајања речи у реченице. Највише што, по Бемеу, можемо да сазнамо нашим уобичајеним сазнајним путевима јесте начин хоризонтално-временског *sc.* синтагматског повезивања карактеристика једног нивоа стварности. За утврђивање вертикално-непроменљивих *sc.* парадигматских односа једне хијерархије стварности потребно је познавати законитости произилажења (деривације) једног хијерархијског облика из другог. Трансмутација метала је процес у коме се металима додају или одузимају извесна својства, како би се уздигли на хијерархијској лествици. Додавање или одузимање својстава која мењају значење речи управо и чини део морфемске анализе која проучава афиксе и модалитете значења који се добијају њиховом применом на основе речи. Беме заступа схватање да ови процеси преображаја важе и за људско биће у области етичко-сазнајног усавршавања.³⁹ Код Бемеа ови алхемијско-морфолошки процеси имају и анагошки смисао — они треба да допринесу моралном очишћењу човека и преображају материјалне природе на путу повратка у првобитно *златно доба*. Уколико познајемо законитости трансмутације можемо да покренемо иначе реверзибилне процесе произлажења (деривације), како бисмо постигли жељени циљ. Наравно да не треба заборавити ни чисто утилитарне мотиве преображаја различитих метала у злато. Све је то међутим, од споредног значаја за суштину појма алхемије код Бемеа: алхемија је процес морфолошког преображаја структуре стварности.

Место и значај Јакоба Бемеа у историји западноевропске филозофије одређени су у првој половини XIX века, када је Хегел извукао из заборава и афирмисао учења овог *Philosophus Theutonicus*-а као варварског претходника његовог сопственог панлогизма, као протестантског мислиоца који је увео дијалектичку негацију у појам бога, који наивним метафорама и алхемичарским симболизмом заводи читаоце на странпутицу погрешног разумевања његове основне интенције. Оно што је у овом раду требало показати јесте да је Беме био можда и нешто више од онога што је Хегел у њему видео. У анализираном Бемеовом делу, упоредо с тешко схватљивим процесима преображаја метала, изложених специфичном алхемичарском терминологијом, налазе се и параграфи у којима наилазимо на једну (привидно) савремену мисао. Међутим, колико год да на погрешан пут наводе Бемеове наивности, још је опасније схватање по коме бисмо Бемеа ставили у ред савремених мислилаца. Беме је био, ма колико то прозаично звучало, човек свог времена у нај-

³⁸ Дејвид Кристал (1999). *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, с.в. морфологија, Београд: Нолит, стр. 215.

³⁹ Оно што се у човеку догађа, такође представља трансмутацију метала — Jakob Böhme (1923). *De Signatura Rerum*; in: *Schriften Jakob Böhmes*, p. 344; ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel-Verlag, Leipzig.

дубљем смислу те речи. Штавише, он је човек своје духовноповесне парадигме и било какво поређење његових схватања са савременим филозофским и лингвистичким теоријама био би озбиљан научни промашај. Као што је у уводном делу рада напоменуто, једини оправдан покушај био би да се формира методолошки приступ у који би, као аналитичка средства, ушли појмови и теоријски постулати Фукоа, Барта, Сосира, Дерида и можда још неких савремених теоретичара. Оно што би такав приступ требало да пружи није коначно објашњење ове или оне теорије или дела неког појединачног мислиоца прошлости, већ аналитичка компетенција, која би оправдала такав метод, не само у објашњавању периода високе Ренесансе (периода у који хронолошки спада и Јакоб Беме) већ и у откривању и експлицирању филозофско-теоријских обележја било ког другог периода европске историје. Тај метод не би требало да тежи објашњењу свих историјских садржаја помоћу једног јединственог принципа, већ да разноврсности историјског материјала супротстави диференциран и уравнотежен приступ.

Бемеов спис *De Signatura Rerum* одабран је као материјал за анализу зато што *in nuce* садржи све битне одреднице Бемеових теорија, иначе расуте по његовим бројним делима. Утолико овај рад нема претензију на целовито и коначно објашњење свих Бемеових теоријских концепата. Међутим, анализа текста у крајњој линији доказује употребљивост методолошког приступа скицираног у уводном делу, а као резултат тог приступа може се издвојити следеће: Јакоб Беме је типичан представник аналошког облика мишљења, што га лоцира у традицију херметичарско-кабалистичке струје мишљења којој он, иако тога сам није био свестан, у потпуности припада;

Бемеов појам бога одређен је као неутралан диспозитив који обухвата само изванредан број бинарних опозиција основних онтолошких одређења;

Стварање је једини слободан чин тог бога, који исказује своје садржаје у форми динамичке хијерархијско-вредносне прогресије означавајућих, који *уписују* своје карактеристике у текст света који се, према томе, реализује у *сигнашури* која постаје читљива само уколико познајемо *граматику* стварности;

У том тексту, модалитети једног значења структуришу се вертикално-парадигматски, а модалитети различитих значења једног нивоа стварности хоризонтално-синтагматски;

Обичном, како здраворазумском тако и научном сазнању, позната је само синтакса, којом се откривају односи у хоризонталној равни. Интуитивним сазнањем, које се ослања на познавање тајни алхемије — која није ништа друго до морфологија стварности — постиже се коначно и целовито сазнање сваке области и сваке појединачне ствари, јер те ствари су заправо тачка пресека синтагматске и парадигматске осе значења.

Разуме се да је у погледу готово свих својих теза Беме имао и многобројне узоре и претходнике, што се пре свега односи на њему савремене италијанске мислиоце Марсилија Фичина и Франческа Ђорђија. Све оно што представља Бемеов предмет разматрања код њих већ по-

стоји и то садржајно и стилски богатије и елегантније изложено. Бемеу је свакако недостајала хуманистичка ерудиција и универзитетско образовање уопште. Па ипак, снага наслућивања и продорност мисли уздигли су оно што је Беме написао изнад типичних и просечних списа те врсте и подарили му значај који његова маргиналност у интелектуалним круговима његовог доба није могла да му одузме.

ЛИТЕРАТУРА

- Барт, Ролан (1971). *Књижевност, митологија, семиологија*, Београд: Нолит.
- Blau, Michel — Halleux, Robert (1998). *La science classique, XVIe—XVIIIe siècle — Dictionnaire critique*; Paris: Flammarion.
- Böhme, Jakob (1923). *Schriften Jakob Böhm's*, ausgewählt und hrsg. von Hans Kayser, Insel Verlag, Leipzig.
- Derrida, Jacques (1976). *О драматологији*; Сарајево: ИП Веселин Маслеша.
- Дикро, Освалд и Цветан Годоров (1987). *Енциклопедијски речник наука о језику II*; Београд: Просвета.
- Есо, Umberto (1997). *The Search for the Perfect Language*, London: Fontana Press.
- Фуко, Мишел (1971). *Рјечи и ствари*; Београд: Нолит.
- Фуко, Мишел (1998). *Археологија знања*; Београд: Плато — Издавачка књижеварица Зорана Стојановића.
- Јакобсон, Роман (1966). *Лингвистика и ѿеѿика*; Београд: Нолит.
- Калер, Џонатан (1980). *Сосир — оснивач модерне лингвистике*; Београд: БИГЗ
- Калве, Луј Жан (1976). *Ролан Барѿ*; Београд: БИГЗ.
- Кристал, Дејвид (1999). *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*; Београд: Нолит.
- Курцијус, Ернст Роберт (1996). *Евројска књижевност и латински средњи век*; Београд: СКЗ.
- Рани Хајдегер* (1979). прир. Данило Баста и Драган Стојановић; Београд: Вук Караѿић.
- Сосир, Фердинанд де (1996). *Курс оѿије лингвистике*; Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижеварица Зорана Стојановића.
- Шолем, Гершом (2001). *Кабала и ѿена симболика*, Београд: Плави круг — Невен.
- Wittkower, Rudolf (2002). *Allegorie und Wandel der Symbole in Antike und Renaissance*; Köln: DuMont.
- Yates, Frances A. (2005). *The Art of Memory*; London: Pimlico.

BÖHMES DE SIGNATURA RERUM

von

Radovan Popović

Zusammenfassung

Das Grundanliegen dieses Aufsatzes ist, aus einer Synthese mehrerer theoretischer Auffassungen verschiedenen von ausgehend Autoren, die Grundlage für einen analytischen Zutritt zum Werk Jakob Böhm's zu schaffen. Durch die Kontextualisierung der

Böhmes Auffassungen im geistesgeschichtlichen Zeitraum, für den das analogische Denken eigentümlich ist — im Unterschied zum diskursiven Denken — Böhmes Begriff der Schöpfung ist wie ein unaufhörlicher Prozess der Konnotationsherstellung bestimmt. Wie auch jeder Bereich des Seienden nur deutet auf das wirklich Seiende hin, es wird in diesem Text für Böhmes ontologische Hierarchie das Syntagma *vestigiale (Spur-) Struktur* benützt, das von dem Spurbegriff in der Jacques Derridas Theorie herührt. Die gesamte Wirklichkeit im Böhmes Werk formiert sich in zwei Gestalten: in vertikal-hierarchischer (die Stufen der Wirklichkeit) und horizontal-funktioneller (konkrete Zusammenhänge, in denen sich die Momente der Vertikalstratifikation äussern). Auf Böhmes Gottesbegriff wird Jakobsons analytische Formel von Fonem angewendet, die aus differentiellen Einheiten aufgrund des Prinzips der Binaropposition konstruiert wird. Die Schöpfung ist eigentlich ein freier ilokutorischer Akt, durch den sich der Gott im obengenannten Konzept der Wirklichkeit ausdrückt. Insofern repräsentiert die Wirklichkeit nach Böhme eine strukturierte Aussage Gottes in der Welt.

Böhmes Schrift *De signatura rerum* ist zur Analyse gewählt, weil sie für die analogische Denkart repräsentativ ist, also kurzgefasst enthält sie alle wichtige Aspekte Böhmes Kosmologie.

Der Autor dieses Aufsatzes findet, dass der hier angewendete Zutritt, obgleich noch unvollkommen entwickelt und etwas inkohärent, legitim auf andere Autoren, die dem Renaissance geistesgeschichtlichen Paradigma angehören, angewendet werden kann.

Саша Недељковић

СРБИ КАТОЛИЦИ У ДУБРОВНИКУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

САЖЕТАК: Дубровник је био културни, а Примасија Српска у Бару верски центар Срба католика. Лист *Дубровник* био је гласник Срба католика. Власник, издавач и уредник био је стари национални борац Кристо П. Доминковић, а главни сарадници били су Божо Хопе и Јован Перовић. Лист је истицао да следи Доситеја Обрадовића у ставу да су етничко порекло и језик важнији од верске припадности. Лука Боне, Божо Хопе и др. М. Грацић из Дубровника су у име Срба католика упутили 15. јуна 1939. барском арцибискупу и примасу српском др Николи Добречићу представку о потреби отварања Српске католичке богословије у Бару. Истицали су да је богословија потребна како српском народу на Приморју, тако и католицима предратне Србије, Црне Горе и Војводине. Залагањем др Николе Добречића 20. јуна 1935. отворено је Арцибискупско сјемениште Примасије Српске у Бару. Споразумом Цветковић-Мачек 26. августа 1939. Дубровник је одвојен од Зетске бановине и додељен новоствореној Бановини Хрватској. Почео је прогон Срба, Југословена и сокола у Дубровнику и околини. Преврат 27. марта 1941. изазвао је одушевљење у Дубровнику. Све што се догађало у Дубровнику и околини у Бановини Хрватској било је увод у све оно што се дешавало у Независној Држави Хрватској. Они који су бежали од хрватских усташа склањали су се у Боку Которску.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дубровник, Срби католици, Примасија Српска, Матица Српска у Дубровнику, Јадранска Стража, соколи

Дубровник је био културни, а Примасија Српска у Бару верски центар Срба католика. Срби католици сматрали су да је уједињењем са Србијом и стварањем југословенске државе решено њихово национално питање. Бококоторски бискуп др Франо Ућелини Тица изјавио је: „Највећа срећа коју сам у животу могао доживети и дочекати је остварење идеала толиких наших поколења, а тај је идеал: једна и недељива Југославија”.¹ У чланку „Успомени Меда Пуцића дубровачког властелина о

¹ Др Петар Јовић (1937). Умро је бискуп Соко, *Око Соколово*, Београд, бр. 7, од 19, 21, 22. јуна 1937, стр. 168.

55-годишњици његове смрти” објављеном у листу *Дубровник* истиче се значај Меда Пуцића за дубровачке Србе католике: „Тај препород у српском духу, коме је Медо Пуцић био зачетником, ... убрзо је био захватио готово сву властелу и цвијет дубровачке интелигенције и грађанства. ... Католичко Српство, које је цијелу ову борбу изводило, цијенило је након рата борбу завршеном и да ће оно мирно без борбе и без запрека моћи, у јединству и слободи, наставити и довршити велике замисли свог великог учитеља Меда на спас и напредак заједничке домовине ...”²

После Уједињења Савез српских привредних задруга на Приморју са седиштем у Дубровнику ујединио се са Савезом српских задруга у Београду, и носио је наслов, Подсавез са седиштем у Книну и Котору. У Дубровнику 1920. окупило се око 700 добровољаца из Америке, који су, испунивши своју дужност, чекали да се врате предратним пословима у Америку. Дубровник се 23. фебруара 1920, у име југословенске отаџбине, опростио с јунацима на најсвечанији начин, уз пуно учешће војске, општине и грађанства. Добровољачка поворка окупила се испред Царинарнице (Спонзе), у којој се на првом спрату налазила Соколана. Свечана поворка школске омладине, сокола, корпорација са својим заставама, с музиком на челу, уз свирку и урнебесно клицање, допратила је борце за част и слободу до грушке луке, до пароброда. Исте 1920. године извршена је посвета соколског барјака у Јањини, на Пељешцу. На Видовданском соколском сабору одржаном 1919. у Новом Саду сви соколски савези ујединили су се у Соколски Савез СХС. Соколска друштва Српске соколске жупе на Приморју из Дубровника и Боке Которске ушла су у Соколску жупу Мостар „Алекса Шантић” основану 1920. године. Жупа је добила име по песнику и оснивачу Српског гимнастичког друштва „Обилић” 1903. у Мостару. Старешина жупе био је Чедо Милић, истакнути национални и соколски прегалац. Први окружни слет Боке Которске одржан је 17. јула 1921. у Тивту. На слету су учествовала соколска друштва бокешког округа, а присуствовале су старешине жупе Мостар. Истакнути члан соколског друштва у Дубровнику био је др Васо В. Пипер, службеник царинарнице у Гржу.³ Српска народна странка је по ослобођењу ушла у Народну Радикалну странку. Првак радикала на Приморју био је Љуба Јовановић. Када је питање постављања београдског надбискупа постало актуелно крајем 1923, влада Николе Пашића истакла је као своје кандидате арцибискупа барског др Николу Добречића и которског бискупа др Франу Ућелинија.⁴ Југословенски академски клуб у Дубровнику поставио је 1923. спомен-плочу дубровачким омладинцима, палим у борби за ослобођење и уједињење. На јавном збору грађана Дубровника 1922. изабран је Одбор за подизање споменика Ослобођења у Дубровнику. Збор је поверио израду споменика и његово

² Успомени Меда Пуцића дубровачког властелина о 55-огодишњици његове смрти, *Дубровник* [Дубровник], бр. 23, 3. јули 1937, стр. 1.

³ Мила Стојнић (1994). *Руско-српска књижевна њрејлићања*, Београд: Завет, стр. 173.

⁴ Љубодраг Димић, Никола Жутић (1992). *Римокаћолички клерикализам у краљевини Југославији 1918—1941*, Београд, стр. 126.

постављање Ивану Мештровићу. На дан Уједињења, 1. децембра 1924. откривен је Споменик краља Петра I Ослободиоца (велики барелеф) узидан у бедемима града, над унутрашњим вратима од Пила. Откривању споменика присуствовале су све школе, све корпорације са заставама, две музике, Конављани, соколи, добровољци, орјунаши и градска братства. Само откривање споменика пратила је топовска паљба, почасни плотуни и звоњава звона са свих цркава. Извештач листа *Време* свој извештај из Дубровника завршио је констатацијом: „Одавно већ Дубровник, славан са свога родољубља, није видео лепше националне свечаности, нити је тако спонтано манифестовао своју љубав према јединству, краљу и држави”.⁵ Споменик је представљао краља Петра I огрнутог пелерином, на коњу са соколом у руци. Над спомеником, у једној малој удубини, постављен је кип Св. Влаха, заштитника Дубровника, такође дело Мештровића. У књижици *Дубровник илустрирани вођ кроз дубровачку прошлост и садашњост* коју је 1929. издао Обласни Одбор Јадранске Страже Дубровник истакао је историчар Јорјо Тадић: „И тако су Дубровчани над улазним вратима свога града поставили два своја симбола и идеала: Св. Влаха, представника старог Дубровника, и Краља Петра, представника не само опћенародних него и њихових националних настојања и коначних побједа.”⁶ Краљ Александар и краљица Марија посетили су 1925. Црну Гору и Приморје. На Приморју посетили су Бар, Улцињ, Спич, Свети Стефан, Будву, Грбаљ, Тиват, Котор, Херцег Нови, Баошић, Рисан, Пераст, Дубровник и Цавтат. У Бару је краљ Александар посетио архиепископа др Николу Добречића у Примасији Српској, а у Котору бискупа др Франу Ућелинија Тицу. На ручку у Бару 23. септембра 1925. краљ Александар дигао је чашу и наздравио: „У Бару на овом првом кораку слободног српског мора дижем чашу за ваше благостање”. Др Никола Добречић поздравио је краља у име Српског приморја.⁷ Краљ Александар прегледао је у Тивту поморски арсенал, а затим у Ђеновићу морнаричке команде међу којима и хидроавионску станицу. Краљевски пар посетио је манастир Савину код Херцег Новог и положио венац на Савински споменик, подигнут 1924. године стрељаним Бокељима.⁸ Пре свог путовања на разарачу „Дубровник” из Зеленике у Марсеј октобра 1934, краљ Александар посетио је манастир Савину, где је запалио свећу, помолио се Богу и уписао у књигу посетилаца. То је био његов последњи потпис и последња свећа коју је запалио.⁹ Краљев-

⁵ Угљеша Рајчевић (2001). *Заширано и зашито*, Нови Сад, стр. 151.

⁶ Јорјо Тадић (1929). *Дубровник илустрирани вођ кроз дубровачку прошлост и садашњост*, Издање „Јадранске Страже”, Обл. Одбор Дубровник, Штампарија „Јадран”, Дубровник, стр. 29—31.

⁷ Станислав Краков (1926). Преко Високих Дечана и Ловћена у Приморје, *Алманах Јадранске Страже за 1926 годину*, Издаје Јадранска Стража Главни Одбор Београд 1926, стр. 82, 111; *Јадранска Стража* [Сплит], бр. 11, 1925; Растводер Шербо и Јасмина (1991). *Др Никола Добречић, архиепископ барски и примас српски*, Будва 1991, стр. 90.

⁸ Даница-Каћа Чоловић, Срђан Чоловић (2001). *Марија Карађорђевић краљица мајка*, Архив Србије, Београд, стр. 59; М, Краљ Ујединитељ и морнарица, *Јадранска Стража*, Новембар 1934, бр. 11, Год. XII, стр. 486—487.

⁹ А. И. Љ. (1935). Херцеговци — башта на Јадрану, *Недељне Илустрације*, Београд, бр. 19, Год. XI, 12. маја 1935, стр. 18.

ски пар је 27. септембра 1925. ушао у Дубровник кроз врата од Пила, окружен почасном стражом Жупљана, у њиховим богатим народним ношњама. „Док су краљ и краљица пролазили преко Страдуна, са свих прозора је као киша падало на њих цвеће, ... Дубровачке госпе са прозора палача махале су марамицама...” Краљевски пар присуствовао је ревији трупа на Пилама. У старом двору краљ је примио депутације. Увече на свечаном банкету краљ Александар поздравио је Дубровник здравицом: „...Обистинило се оно што се привиђало Гундулићу у чежњивој визији. Дубровник је сад у својој великој земљи, у којој га чека достојна улога, ... Дубровник, кроз столећа представник наше просвећености, нека и од сад не прекида ту нит, ... нека осветла образ и себи и нама, одржавши високо своја сјајна предања. Дижем чашу у славу Дубровника”.¹⁰ Дубровник је административном деобом државе постао седиште обласне самоуправе и великог жупана, те Управног Суда и Грађевинске Дирекције за сву Далмацију и Црну Гору. У Дубровнику је било средиште поморства Југославије, јер су 2/3 укупне југословенске тонаже припадале дубровачким паробродарским друштвима.¹¹ Поморска војна академија отворена је 1924. у Гружу. Пред заветном црквом Светог Влаха у Дубровнику, 13. новембра 1928. развијена је застава добровољаца. Застави је кумовао краљ Александар I. Среска организација Савеза добровољаца у Дубровнику извршила је посвету своје заставе коју су даровале госпође града Дубровника. Застава је била државна тробојка облика и величине војничке заставе. С једне стране био је натпис: „Вјером у Бога, за Краља и Отаџбину”, а с друге стране: „Савез добровољаца — Дубровник”. Истог дана Одбор у Дубровнику открио је спомен-плочу, на спомен 10-годишњице уласка српске војске у Дубровник, а у непосредној близини споменика краља Петра.¹² Дубровачка Јадранска Стража предала је подморници „Смели” почасну заставу 21. јуна 1931. на свечаности у луци Дубровник 2 (Груж). Исте године подигнут је Дом Јадранске Страже у Тивту. Део немачко-југословенског филма „Фантом Дурмитора” сниман је 1932. у Дубровнику.

Крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. века живео је у Боки Которској Драгутин Инкиостри Медењак, пионир српске примене уметности. На његовој алегоријској слици „Уједињење” рађеној око 1920. приказана је панорама Дубровника, града симбола слободе. За свог пријатеља Шпира Јанковића радио је декорацију хотела у Игалу. За време боравка у Херцег Новом 1932. Инкиостри је осликао Народни дом у Рисну. На позорници народног дома осликао је завесу, која је приказивала Ловћен. Поред Ловћена били су приказани соколи у војничкој опреми као стража Јадрана. На горњем делу завесе била је убележена 1389, а на доњем делу завесе 1918. година. Народни дом отворен је 6. септембра 1932. На првом спрату биле су просторије за општину а на

¹⁰ Станислав Краков, *Истио*.

¹¹ Јорјо Тадић, *Истио*, стр. 25.

¹² Предраг С. Јеринић (2006). Организације Савеза ратних добровољаца у Краљевини Југославији, *Добровољачки гласник*, бр. 27, Год. XVI, Јун 2006, стр. 51.

другом за Соколско друштво, Рисанско пјевачко друштво и Коло српских сестара.¹³

Посланица католичког епископата против Сокола 8. јануара 1933. није читана у црквама барске арцибискупије и которске бискупије. Дон Иво Котник, викар Барске арцибискупије, пријавио се за члана соколског друштва у Бару изјавивши: „Понос ће ми бити када на хаље свештеничке, пригрлим витешки знак соколски. Уз завет Богу и вери, полажем и завет Краљу и Отаџбини”.¹⁴ Кад је дубровачки бискуп Царевић одбио да благослови осам застава сеоских соколских чета из дубровачке околине, благословио их је на которском вјежбалишту, уз огромно учешће народа, 4. јуна 1933. бискуп др Франо Ућелини Тица. Том приликом бискуп је у свом говору истакао: „Нијесам потписао Посланицу јер су у њој биле очите клевете ...”¹⁵ О свом чланству у соколу: „Члан сам југословенског Сокола, био сам и остајем. Не видим грех у томе”.¹⁶ Др Франо Ућелини Тице родио се 2. августа 1847. на острву Лопуд код Дубровника. Основну школу завршио је у Лопуду, гимназију у Дубровнику, а богословију у Централном богословском заводу у Задру. Био је професор а 1893. ректор богословије у Задру. За которског бискупа постављен је 12. јануара 1895. Национални рад донео му је кроз живот доста неугодних часова, али га ништа није могло поколебати. Краљ Александар одликовао га је орденом Светог Саве првог реда. Бискупов сарадник био је истакнути национални радник дон Нико Луковић. Каноник дон Нико Луковић био је ученик професора Бернарда Лазариа рођеног у Прчњу, директора дубровачке гимназије и члана Извршног одбора Народног универзитета Боке Которске. Кад је бискуп навршио 89 година живота и када су многобројни соколи из Дубровника и околине дошли у Лопуд да га поздраве, он их је благословио и рекао: „Бог вас благословио соколска моја браћо! С вама сам до смрти”.¹⁷ Умро је у свом родном Лопуду 1. јуна 1937. Сахрани бискуповој на Лопуду присуствовало је око 5.000 грађана из Дубровника, Боке, Црне Горе, Мостара те из Лопуда. На вест о смрти сва национална друштва у Дубровнику извесила су у знак жалости црне заставе. Проглас националних друштава потписали су: Народна Одбрана, Дубровачко Радничко Друштво, Дубровачко Српско Пјевачко Друштво „Слога”, Матица Српска, Соколско Друштво, Јадранска Стража, Друштво „Књегиња Зорка”, Нова Југославија, Дубровачка Грађанска Музика и Савез Добровољаца. Почасну стражу држали су Соколи и Бокелска морнарица. Поворку су предводили соколи из Дубровника, Цетиња, Мостара са својим заставама и соколском музиком из Дубровника. Соколске чете носиле су своје барјаке које је благословио

¹³ Соња Вулешевић (1998). *Драгућин Инкиосџри Медењак*, Београд, стр. 36, 37, 76, 77, 78; Лазар Ј. Дробњаковић (2003). *Рисан и сџаре рисанске породице*, Београд, стр. 186.

¹⁴ Никола Жутић (1991). *Соколи*, Београд стр. 93.

¹⁵ Др Франо Ућелини-Тице бискуп бококоторски, *Дубровник*, бр. 19, 8. 6. 1937, стр. 2.

¹⁶ Никола Жутић, *Исџо*, стр. 93, 168.

¹⁷ Др Петар Јовић (1937). Умро је бискуп Соко, *Око Соколово*, бр. 7, 19, 21, 22 јуна 1937, стр. 169.

бискуп. Од соколских старешина били су Гавро Милошевић, старешина соколске жупе Цетиње и Чедо Милић, старешина соколске жупе Мостар. У поворци су били представници Зетске бановине, национални прегаоци Миша Вакети, Андро Свилокос, капетан Иво Хаџија, др Балдо Гради, др Мато Грацић, др Ђорђо Марић и др Мелко Чингрија. Православно свештенство Боке заступао је протојереј-ставрофор Јован Бућин. На самом гробу опростили су се с покојником: Никола Мишић у име сеоских соколских чета, Нино Шутић у име дубровачког Соколства и капетан Иво Хаџија у име националног Дубровника.¹⁸ У управи Соколског друштва Дубровник уз старешину Нина Шутића били су: начелник Иван Ковач; начелница Милена Груборова; тајник Бранко Хопе; прочелник просветног одбора Михо Кусијановић. Друштво је 1929. имало 313, а 1931. године 480 чланова. На подручју Соколског друштва — Дубровник било је 1937. године 17 сеоских соколских чета са преко 1.000 чланова. Соколска чета у Луци шипанској прославила је 14. августа 1938. отварање свог Соколског дома. Међу гостима били су чланови чете Бабинпоље и народ из других места на отоку Мљету; затим чете из Сланого, Мравинца, друштво из Стона с музиком, чета из Орашца са музиком и чета из Мокошице. Са два пароброда стигло је матично друштво из Дубровника с делегатима друштва у Требињу и чета из Жупе дубровачке. Из листа *Дубровник*: „Хиљаде народа у живописним народним ношњама прекрило је пространу плацу на Луци. ...” Старешина матичног друштва Дубровник Нико Шутић нагласио је у свом говору да се на све стране граде соколски домови што је најбољи доказ озбиљног и стваралачког рада соколства. Најугледнији Шипањанин Марко Мурат, осим новчане помоћи, даровао је „најлепши урес новог Соколског Дома,” двије слике краља Александра и краљице Марије.¹⁹ Приликом прославе Дана Уједињења 1936. Савез Сокола краљевине Југославије објавио је програм соколског рада за наредних пет година. Програм је према краљу Петру II назван Петрова петогодишњица. Тежило се јачању соколског рада на селу и економском и културном уздизању села оснивањем књижница, исушивањем бара, пошумљавањем, копањем бунара, грађењем цистерни, водовода ... Од 1936. до 1938. изграђено је 110 соколских домова. У оквиру Соколске Петрове петолетке, од 1936. до 1941, у Југославији су изграђена 143 вежбалишта, подигнуто девет споменика као и девет спомен-плоча, подигнуте три школе, засађено 95 „Петрових гајева”, уређено шест паркова ...

Почетком тридесетих година 20. века основано је национално-васпитно и просветно друштво Омладинска Национална Организација „Нова Југославија”. Удружење је основала национална омладина Дубровника. Чланови управе 1938. били су: председник кап. Нико Папа, потпредседник Миливој Ђурлица, секретар Душан Павићевић, благајник Драгиша Јелић, одборник Благоје Вукичевић. У надзорном одбору били су

¹⁸ Сахрана, *Дубровник*, бр. 19, 8. 6. 1937, стр. 2.

¹⁹ Главна годишња скупштина Соколског друштва — Дубровник, *Дубровник*, бр. 5, 6. марта 1937, стр. 3; Велико Соколско славље, *Дубровник*, бр. 32, 20. августа 1938, стр. 3.

Перо Лаптало, Иван Шарић и Перо Сршен. „Нова Југославија” је 8. и 9. јануара 1938. развила свој барјак: „У суботу вечер, ...извршена је ... бакљада, која је обишла дубровачким улицама предвођена Дубр. Грађанском и Соколском Музиком. ... У недељу у јутро стигла је из нашег дичног националног Цавтата делегација са Цавтатском Музиком, ... извршено је у Соколани свечано развијање барјака. ... Велике просторије Сокола биле су дупком пуне омладине и грађанства. Развијању барјака кумовали су: гђа Марија Мариновић, кћер поштов. Госпара Лука Боне и госп. кап. Иво Хаџија. ... Потом су прочитани поздравни телеграми и писмо нашег националног ветерана и уваженог умјетника г. Марка Мурата ...Ово писмо гласи: ...**Нова Југославија** наставља дело Дубровника у новој Слободи цјелокупног Народа. Она чува **понос Дубровника**, ...да угледа радосно „крепки дубровачки *renaissance* у крилу уједињеног народа” онако као што је наговијестио историчар политичар честити Љуба Јовановић из Котора. ...Предвођени са три музике и заставом „Нове Југославије” из Соколане се је формирала једна управ импозантна поворка омладине, њој се је придружило и неколико наших националних ветерана ... вратише се да се поклоне споменику краља Петра ... и спомен-плочи наших дубровачких омладинаца, који су свој млади живот жртвовали за слободну Југославију. ... изрекла је диван говор, у коме је и ово речено: „... Долазимо и пред плочу која нас подсећа на наше предратне другове, који су се жртвовали и који нам служе за примјер како се ради и ствара, чува и трпи за најсветије циљеве Народа и Отаџбине”.²⁰

Лист *Дубровник* био је гласник Срба католика. Власник, издавач и уредник био је стари национални борац Кристо П. Доминковић, а главни сарадници били су Божо Хопа и Јован Перовић, стари борац и емигрант. Силом прилика лист *Дубровник* штампан је у Дубровнику или у Бокешкој штампарији у Котору. Штампан је чланке латиницом и ћирилицом. Лист је сматрао да је етничко порекло и језик важније од верске припадности. У полемици с хрватском штампом која је негирала постојање Срба католика лист је истицао да представља све Србе католике који живе у Југославији: „Прије свега *Обзор* треба да зна да ми претстављамо све Србе-католике који живе не само на некадашњем територију дубровачке републике, него гдјегод их има у нашој држави, ...Непризнавање Срба католика од стране *Обзора* ... не може нас никако склонити да промјенимо наше увјерење да смо Срби, па били католици, или православни. Можемо само пожалити да данас има још људи, који се питају апсурдом који понизује сваког паметног човјека, да се народи дијеле по вјери, док имају све друге атрибуте који их чине **једним** народом”.²¹ Лист је истицао да су дубровачки Срби католици били први у нашем народу који су узели за свој програм гесла „брат је мио, које вјере био” и „башка вјера, а башка народност”. Такође је истицао да је то исто пропове-

²⁰ Наша омладина, *Дубровник*, бр. 43, 20. новембра 1937, стр. 2; Свечаност развијања барјака Нове Југославије, *Дубровник*, бр. 2, 15. јануара 1938; стр. 3–4, О. Н. О. „Нова Југославија”, *Дубровник*, бр. 4, 29. јануара 1938, стр. 4.

²¹ О нашем листу *Дубровник*, бр. 43, 20. новембра 1937, стр. 3; Онима којима сметамо, *Дубровник*, бр. 2, 15. јануара 1938, стр. 1.

дао у својим списима још у задњој четврти 18. века Доситеј Обрадовић, који је поставио српску народну мисао на модерну основу.²² Писао је за загребачки *Обзор*: „Обзор и његови држе се политике: оно што је моје, моје је; а оно што је твоје, да буде и моје и твоје, док те не истиснемо.”²³ Лист је разматрао развој хрватске националне свести код Срба католика: „Освајачи, да би покорене народе што лакше и што дуже држали у ропству, убијали су им осјећај заједнице с осталом једнокрвном браћом, а уцијепили територијални патриотизам. Тако се развио и Кроатизам као територијална припадност. То нам лијепо илустрира Имбро Штавић у свом чланку: „Хрватска свијест и политичка зрелост” (*Хрватски дневник*, Загреб, 23. маја 1937): „Прије доласка браће Радића мален дио нашега народа истицао се својим Хрватством. Знам то добро из дјетинства, као код нас у доњој Хрватској или Славонији, особито старијем човјеку никако није ишло у главу, да је Хрват, него је рађе говорио за себе, да је: католик, шокац, Славонац, Граничар. Дакле мјесто имена Хрват могли смо прије чути у разним нашим крајевима ова имена: Загорац, Славонац, Сријемац, Граничар, Приморац, Личанин, Босанац, Херцеговац, Истринин, Међумурац, Шокац и Буњевац ...”²⁴ О утицају Срба католика из Дубровника: „Босанске власти, са министром ... пл. Калајем на челу нијесу тако пуштале на миру ни наш Дубровник. Католичко Српство дубровачко било им је тешки трун у оку, јер оно није било локалног карактера, но је имало голем уплив и значај и на остали католички дио нашег народа: на старом дубровачком територију, Боци Которској, а што је за босанске власти било најтеже; и на католике Босне и Херцеговине”.²⁵ У чланку „Дубровачке масе и хрватско име” од Александра Мартиновића разматрала се подршка католичке цркве хрватској пропаганди: „... У службу Старчевићеве великохрватске идеје била се ставила и католичка црква. Она је проповиједала да је припадник хрватског народа сваки онај католик који говори српским језиком. ... Те отада и поједини Дубровчани почињу се називати Хрватима, идентификујући народност и вјеру, наине мислећи да је једно исто: хрватство и католичанство, а српство и православље, не знајући да има и Срба, католика, што признаје и сама Света Столица, и то још од давнина, још 1067, када је основана српска католичка арцибискупија. ... Према томе, хрватство Дубровчана није плод њихове националне свијести, већ одјек великохрватске политичке пропаганде, а то није ни хрватство српског католичког становништва у Босни, Далмацији, Лици, Сријему, Славонији и Бачкој.”²⁶ Као пример те подршке: „...у Ђакову одемо походити самостан фратара босанских. Причекавши нас туте старешина самостана (огроман

²² Срби католици и Доситеј *Дубровник*, бр. 47, 18. децембра 1937, стр. 1.

²³ Non bis in idem, *Дубровник*, бр. 33, 20. августа 1938, стр. 1.

²⁴ Туђински утицај код Хрвата, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 2, 11. јануара 1941, стр. 2.

²⁵ 60-годишњица окупације Босне и Херцеговине, *Дубровник*, бр. 39, 1. октобар 1938, стр. 3.

²⁶ Александар Мартиновић (1941). Дубровачке масе и хрватско име, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 8, 22. фебруар 1941, стр. 2.

неки фратар босански), и причевши њему Др. Рачки нешто навијати на Хрватство босанско, изадрије се тај босански фратар, — ни пет ни шест — већ овако: „Ај бога ти махните се ви тога Хрватства. Ви ћете с тим вашим хрватством упропастити и Србе и Хрвате! **Та ми знамо да нијесмо Хрвати него Срби, ама не смијемо од Рима звати се Србима.**”²⁷ Сваког 3. фебруара прославља се у Котору најсвечаније, кроз столећа дан Светог Трипуна. Тада је град пун народа који се скупља да присуствује тој стародревној свечаности. Надбискуп др Степинац посетио је почетком фебруара 1941. Котор и пред црквом Светог Трипуна одржао говор. Реагујући на изјаву др Степинца о хрватском карактеру Боке Которске лист *Дубровник* штампао је чланак свог сарадника из Котора „Шта доказује камење Боке Которске” у коме се наводи да у Боки има 836 српских братстава од којих су 137 старинци зетског типа већином католици, 325 братстава из Црне Горе и 288 братстава из Херцеговине. Доноси и допис из Тивта: „Јадран, наима плаче и Српске обале. Напримјер: Дубровник и Боку Которску, у којој се, на вјероватно велику жалост г. Перушине, три четвртине народа осјећа и признаје Србима. Овај народ, свијестан свога права и своје снаге, може мирно да пређе преко декламација и немоћног бијеса г. Перушине и њему сличних.”²⁸

За редовне чланове Српске краљевске академије наука изабрани су фебруара 1940. др Милан Решетар и сликар Марко Мурат. На честитке Матице Српске у Дубровнику др Милану Решетару приликом његовог избора за редовног члана Краљевске српске академије наука, госпар Милан је одговорио: „... Најтоплије захваљујем Матици Српској мојега незаборавнога роднога Дубровника, што се је сјетила мене врло старога Дубровчанина, ...али се веселим, вјерујте ми, ради нашега Дубровника више него ли ради себе, а особито ми је мило што је та иста почаст дата г. Марку Мурату — још једном Дубровчанину из броја **старих бораца Срба католика, ...**”²⁹ Срби католици из Дубровника били су пример буњевачким прегаоцима. Алба М. Кунтић, Први секретар Буњевачке просветне Матице у Суботици и Мара Ђорђевић Малагурска су у својим књигама *Буњевац — Буњевцима и о Буњевцима* и *Буњевка о Буњевцима* наводи речи дум Ива Стојановића из 1898.: „Било би најбоље кад би смо нашли једно заједничко име; на пр. Словинци, Југословени ... Ја бих то име ончас примио. **Али ако ми неко хоће наметати име хрватско онда сам ја Срб, јер нећу лажи ни насиља од никога.**”³⁰ У чланку „Далматински Срби католици” у књизи Маре Ђорђевић Малагурске *Буњевка о Буњевцима* приказана је укратко повест Далмације, узроци сукоба Срба и Хр-

²⁷ Др. Паштровићу врху Србствохрватства Грубковић, (4), *Дубровник*, бр. 12, 26. марта 1938, стр. 3.

²⁸ Јадрански (1941). Шта доказује камење Боке Которске, *Дубровник*, бр. 9, 1. март 1941 стр. 2; Ј, Наши дописи, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 8, 22. фебруар 1941, стр. 3—4.

²⁹ Захвала Госпара др Милана Решетара, *Дубровник*, бр. 10, 9. марта 1940, Југословенска Штампариија, Дубровник, стр. 4.

³⁰ Алба М. Кунтић (1930). Први секретар Буњевачке проев. Матице у Суботици, *Буњевац — Буњевцима и о Буњевцима*, Суботица 1930, стр. 47; Мара Ђорђевић Малагурска (1941). *Буњевка о Буњевцима*, Градска штампариија 1941, Суботица, стр. 31.

вата и значај арцибискупа барског и примаса српског за Србе католике.³¹ Лука Боне, Божо Хопа и др М. Грацић из Дубровника у име Срба католика упутили су 15. јуна 1939. барском арцибискупу и „Примасу свега краљевства српског” др Николи Добречићу представку о потреби отварања Српске католичке богословије у Бару. Истицали су да је богословија потребна како српском народу на Приморју, тако и католицима предратне Србије, Црне Горе и Војводине. У одговору на ову представку једном од њених аутора, др Грацићу 23. јуна 1939. др Никола Добречић наводи да би „прије Богословије овде требали отворити једно сјемениште са потпуном класичном гимназијом за све српске крајеве”. Примасија Српска била је средиште културног живота у Бару.³² Музичко-пјевачко и Позоришно друштво Братимство, наступало је у арцибискупској палати изграђеној 1927. Приређивало је вокалне концерте у Бару и Улцињу и изводило опере. Имали су мешовити хор и мали оркестар. Братимство је наступало самостално као градска музика и као секција соколског друштва у соколској униформи. По правилнику чланови су се звали соколаши и били су дужни да раде на учвршћивању заједнице грађана југословенске државе.³³ Помагао их је арцибискуп барски и примас српски др Никола Добречић који је такође помагао и друга национална и просветна друштва (Народна Одбрана, Јадранска стража, Добровољци, Женско добротворно, ...).³⁴ Др Никола Добречић трудио се да унапреди Приморје културно и економски. Правио је паралелу између изграђеног модерног „хрватског Приморја” и потпуно „запуштеног Српског Приморја” („град и село, рај и пакао”). Залагањем др Николе Добречића 20. јуна 1935. отворено је Арцибискупско сјемениште Примасије Српске у Бару. Југословенска влада га је 6. децембра 1936. одликовала за заслуге орденом Бијелог Орла првог реда. Др Никола Добречић имао је два доктората (из филозофије и теологије). Осим српског знао је још осам језика. На Добречићевој задужбинској цркви било је ћирилицом исписано његово арцибискупско гесло „За Бога и за свој Народ”. Његова сестра Роза живела је у Дубровнику. Председник владе Милан Стојадиновић поклатио је соколску заставу Соколском друштву у Бару. Септембра 1936. одржана је велика свечаност сокола на којој је било преко 5000 учесника. Из Улциња, Тивта, Зеленике, Ђеновића, Котора, Моринђа, Рисна, Херцег Новог, Будве, Цетиња и Бара дошли су представници соколских друштава на вежбалиште у Бару. Овој свечаности присуствовао је бан Зетске бановине, Петар Иванишевић и многи други гости.³⁵

На изборима у Цавтату 19. децембра 1937. већину је добила национална листа Ника Враголова. У чланку „Из Цавтата” штампаном у листу *Дубровник* истиче се да се Цавтањани осјећају 70% као Срби, а 95%

³¹ Србин католик, Далматински Срби католици, у: Мара Ђорђевић Малагурска (1941). *Буњевка о Буњевцима*, Суботица: Градска штампарија, стр. 101–102.

³² Растводер Шербо и Јасмина (1991). *Др Никола Добречић арцибискупи барски и примас српски*, Будва, стр. 112–115.

³³ Правила омладинског друштва „Братимство” у Ст. Бару, у: Јасмина Растводер (1998). *Од Братимства до Јединства*, Бар, стр. 97.

³⁴ Јасмина Растводер, *Исто*, стр. 23.

³⁵ Растводер Шербо, Јасмина, *Исто*, стр. 63, 94, 112–115, 137, 142.

су југословенски опредељени. ХСС је против њих водио кампању и како каже писац чланка: „да нас у нашем дому вријеђају и да **показују своју снагу власима Цавтаћанима**”.³⁶ Два пароброда Дубровачке пловидбе превезла су првог маја 1938. у Цавтат дубровачка културна и национална друштва с њиховим члановима, на челу с Матицом Српском у Дубровнику да походе и положи венце на гроб и споменик Валтазара Богишића. Дубровачка друштва и установе дочекали су грађани Цавтата. У Одбору за комеморацију 30-е годишњице смрти др Валтазара Богишића били су: Светозар С. Барбић, председник Матице Српске; Душан Башић, председник Јадранске Страже у Дубровнику; Луко маркиз Бона, председник Дубровачке грађанске музике; др Ђуро Орлић, председник Дубровачког Српског пјевачког друштва „Слога”; Даница Радовић, председница „Кнегиње Зорке” у Дубровнику; Нико кап. Папа, председник „Нове Југославије”; Иво Шуберт, председник Дубровачког радничког друштва; Нико А. Шутић, старешина Соколског друштва у Дубровнику; ... Истог дана увече у дворани „Слоге” одржано је комеморативно вече гдје је говорио др Лујо Бакотић. Одбор је 1938. издао Споменицу дра Валтазара Богишића.³⁷ Матица Српска у Дубровнику своје свечане седнице и предавања приређивала је у просторијама Дубровачког Српског Пјевачког друштва „Слога”. На дан 300-те годишњице смрти Ђива Франа Гундулића 8. децембра 1938. приредила је свечану седницу. Предавање о Гундулићу одржао је проф. С. Бурина. У свечаној дворани „Слоге” Матица је одржала предавања о Руђеру Бошковићу, Вуку Караџићу ... У просторијама Српског културног клуба у Београду 27. фебруара 1938. одржан је састанак српских културних друштава и установа из Југославије. Матицу Српску из Дубровника заступао је др Владимир Ђоровић. На састанку је основан Савез српских културних друштава. Двдесетогодишњица Уједињења 1938. у Дубровнику обележена је постављањем спомен-плоче соколским борцима стрељаним у Боки Которској 1914/15: Филипу кап. Хаџији, Васи Милишићу и Милану Срзентићу. После свечаног дефилеа војске, морнарице, многобројних чланова „Нове Југославије” и соколских чета са заставама а чете Орашац и са својом музиком откривена је свечано спомен-плоча соколима, палим за част и величину отаџбине, међу градским вратима од Пила, на месту одређеном за спомен-плоче.³⁸ Југословенска Државна Железница планирала је да на Видовдан 1938. пусти у саобраћај први моторни воз на прузи Београд—Зеленика (Бока Которска). Лист је забележио: „дочекан од великог броја грађанства, стигао је у Груж први моторни воз”.³⁹ Због брзине од 90 км/ч био је познат у јавности као Луди Сарајлија.

Група од 10—15 младића, из редова Мачекове партије напала је средином новембра 1938. нешто пре 11 сати ноћу Криста Доминковића, уредника *Дубровника* оборивши га на земљу. Навалили су са поклицима:

³⁶ Из Цавтата, *Дубровник*, бр. 30, 21. август 1937, стр. 2; *Дубровник*, бр. 1, 6 јануара 1938, стр. 3.

³⁷ Дубровачке вијести, *Дубровник*, бр. 17, 30. април 1938, стр. 3.

³⁸ Дубровачке вјести, *Дубровник*, бр. 47, 26. новембра 1938 стр. 4; *Дубровник*, бр. 48, 3. децембра 1938, стр. 3.

³⁹ Долазак првог моторног воза, *Дубровник*, 23. јула 1938, стр. 3, бр. 20.

„доље Јереза!, доље *Дубровник*, доље влада!” и слично. Група нападача била је састављена од студената и радника од 20—24 године. Неки од њих имали су посла с полицијом због свог агресивног држања. У чланку „Разбојнички нападај на нашег уредника” истиче се: „Ово је тај елемент ког Дубровачки репортери извјесних новина у Сплиту, Загребу и Сарајеву називљу „одлични хрватски омладинци”.⁴⁰ Соколско друштво Дубровник упутило је 28. јула 1938. представку М. Стојадиновићу: „Да би омели напредак соколства у срезу Дубровник, које је бројало 26 соколских чета, са олтара се проповедало против соколства и претило пакленим мукама онима, који ступе, или остану у соколској организацији. Чак, штавише, претило се и животом и имовином. Неки су наши чланови били заиста тучени, а неким је упропашћена имовина. У години 1936. паљени су стогови сена и ишчупано на стотине чокота лозе наших члановима, потпаљена је соколана у Орашцу. Године 1937. запаљен је соколски дом соколске чете Поповићи (Конавле). Исте године је руља сепаратиста полупала излоге на дућанима наших чланова, а пре неколико дана, под кућу у којој се налази соколска чета у Пострењу, подметнут је динамит.” Услед оваквих притисака соколске чете у Мрцинама, Виталјини, Плочицама, Комолцу и Осојнику сасвим су престале с радом.⁴¹ Поводом почетка преговора између Драгише Цветковића и Влатка Мачека Соколи града Дубровника и околине упутили су представку 24. маја 1939. у којој се истиче: „Дубровник са својим херцеговачким залеђем чини једну нераздвојну географску, економску па и стратешку цјелину. Отцјељење Дубровника од његовог природног залеђа и припајање ма каквој интересној сфери, значило би економску смрт овог поноса Југославије”.⁴²

Споразумом Цветковић-Мачек 26. августа 1939. Дубровник је одвојен од Зетске бановине и додељен новоствореној Бановини Хрватској. Одмах је почео прогон Срба, Југословена и сокола у Дубровнику и околини. О свему што се дешавало соколи су обавештавали *Соколски гласник*, лист Савеза Сокола Краљевине Југославије. У чланку „Има ли прогона у Бановини Хрватској” у *Соколском гласнику* наводи се: „Прошних дана је Министарство пошта отказало службу, ... свима уговорним поштарима у срезу Дубровачком, који су чланови Сокола. Отказана је служба поштарима у селима Марановићи, Лука Шипањска, Колочеп, Тополо и Орашац, а изгледа да ће бити отказано и ономе у Затону. Сви ти поштари су најсавесније вршили своју дужност, али господин министар пошта им отказује само зато што су Соколи, и што тако траже локални партијски совјети.” (присталице ХСС) „Да је то тачно, најбоље доказује чињеница, што су ти локални совјети били обавештени о отказу пре но што је односним поштарима стигао званични акт, а што су они

⁴⁰ Разбојнички нападај на нашег уредника (1938). *Дубровник*, бр. 46, 19. новембра 1938, стр. 3.

⁴¹ Никола Жут и ћ, *Истио*, стр. 127.

⁴² Никола Жут и ћ (1998). *Крајишки соколи, Соколи Српске Крајине 1903—1941—1991*, Београд, стр. 112.

тријумфално разгласили по целом срезу, као 'победу'."⁴³ У чланку Казне и денунцијације: „Пишу нам из Цавтата: Среско начелништво у Дубровнику је, 6 марта, казнило са по 120 динара чланове овдашњег соколског друштва: Миљана Влатка, Матића Франу, Кушеља Перу, Кваранто Ива и Леле Антуна, зато што су, на празник Првог децембра, кад им је била забрањена прослава Дана уједињења, излазећи из соколане певали песме 'Југославија', 'Полети сиви Соколе' и 'Хеј трубачу'. То певање је у одлуци квалификовано, као „изазивање и нарушавање ноћног мира”, а денунцирани су били од стране чланова 'Хрватске заштите'. На денунцијацију са те исте стране извршен је, 11 марта, претрес у 28 станова југословенских националиста, од којих су већина чланова овдашњег соколског друштва. Представници власти су изјавили да се преметачина врши зато, што је пријављено да се у тим кућама скрива оружје. Али ни у једној од њих није нађен ни најмањи траг о том оружју! Није без интереса нагласити, да је још године 1914, у бившој Аустрији, код већине тих истих људи вршена преметачина, и то због истих денунцијација, а добрим делом и због истих денунцијаната ...” На истој страни у чланку Пишу нам из Дубровника: „Након многобројних отпуштања соколских чланова и Југословена из дубровачке општине, 13. марта су дошле на ред нове жртве, па су из службе градског поглаварства отпуштени инжињер Јозо Дражић, стални чиновник са 9 и по година службе; Миливој Чурлица, стални чиновник, са исто толико година службе; Иво Премић, стројар водовода, са 8 година службе; и Иво Лабаш, чувар болнице, са 5 година службе. Једини разлог њиховог отпуштања је, што су чланови Сокола. Отпуштен је такођер и Андро Жиле, чиновник благајне, са 8 година службе, зато што је Југословен. — Читава трезвена и честита јавност је огорчена због ових срамотних прогонстава”.⁴⁴

Лист *Дубровник* замерао је у чланку „Прилике у нашој општини” због тога што само половина чланова општинске управе коју је поставила Банска управа била родом из Дубровника. Критиковао је намеру нове управе да мења називе улица и да отпушта преостале општинске чиновнике, југословенски оријентисане.⁴⁵ У чланку „Брисање српских општина” коментарише се прикључење општине Цавтат конавоској општини са седиштем у Грудџи: „Јер, не постоји никаквих разлога, да се опћина Цавтат, која је показала способност свог самоуправљања, брише просто с тога, што тиме хоће да се утврди, како код нас не постоји српских опћина, и према томе ни Срба, и ако смо о свему и по свему српски расни тип”.⁴⁶ Лист је пренео изјаву једнога из вођства ХСС изречену на седници у Дубровнику: „Ми добро знамо да је то за Цавтат пропаст, али нека пропада, исто није наш!”⁴⁷ У чланку Доктору Крњевићу на знање

⁴³ Има ли прогона у Бановини Хрватској?, *Соколски гласник*, Београд, бр. 15, 12. април 1940, стр. 4.

⁴⁴ Казне и денунцијације, Пишу нам из Дубровника, *Соколски гласник*, бр. 12, Год. XI, 22. март 1940, стр. 5.

⁴⁵ Прилике у нашој општини, *Дубровник*, бр. 21, 25. маја 1940, стр. 2.

⁴⁶ Брисање српских општина, *Дубровник*, бр. 20, 18. маја 1940, стр. 4.

⁴⁷ Цавтајске прилике, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 6, 8. фебруара 1941, стр. 2—3.

лист *Дубровник* реаговао је на изјаву представника ХСС о четири случаја прогона одговоривши да: „у самоме Дубровнику и то код само једног надлештва, Градског Поглаварства од споразума до данас отпуштено, управ на улици бачено, тачно 70 (седамдесет) лица, која су стално била намјештена дуги низ година ... Ово је само, г. др Крњевићу, у Дубровнику, и то само једног надлештва. Шта мислите г. Крњевићу, колико је сличних прогона кроз данашњу бановину Хрватску”. Следећи број донео је списак од 96 отпуштених. Новинари листа *Дубровник* израчунали су да је заједно с породицама отпуштањима погођено 300 лица, а претходни списак отпуштених допунили су у броју 6 с још 9 лица с породицама.⁴⁸ У чланку Бачени на улици разматрао се положај отпуштених чиновника у Дубровнику: „до сада изгубило намјештење близу стотину разних намјештеника, ... Многи од ових бачених на улици, запали у прави очај, и само што нијесу и подузели неки очајни корак ...”⁴⁹ У чланку Како се располаже са зимском помоћи код нас, лист је критиковао начин доделе зимске помоћи: „Али она није добила зимске помоћи, јер није у листи, а није у листи с тога, како нам кажу, јер њезин муж није гласовао за Мачека.” Лист је пренео извештај дописника *Југословенске Пошће* из Сарајева: „Познавајући расположење оних који су са овом помоћи располагали, наш елеменат уопће, а православни поготово, није се усудио пријавити. Од оних који су кроз ову годину бачени из службе на улици нико није добио ни једну пару, али је зато неколицини препоручених потпора достављена на кућу у затвореним кувертама”.⁵⁰ Два отпуштена радника који су покушали да се врате на посао изјавили су новинару *Дубровника*: „Ми смо такође били враћени, али су нас шефови у радионици одмах формално избацили и саопћили Градском Поглаварству да је тако — ’закључила организација’.” У истом чланку се наводи да је на Соколском дому са Шипана разбијено све што се разбити могло. Староста шипанског сокола изјавио је „да га тај злочин нимало не изненађује”.⁵¹ У Бановини Хрватској паљени су соколски домови, а „...сам ултра-хрватски *Хрвајтски народ* објавио је тријумфалну вест о палежу дома у Бетини, као пад Бастиље...”⁵² Лист *Дубровник* је 15. јуна 1940. коментаришао отпуштање 5 сталних чиновника међу којима је био и Нико Шутић. Нешто касније 20. јула 1940. лист је у рубрици „Дубровачке вијести” без коментара објавио да је Нино Шутић, староста (старешина) соколског друштва у Дубровнику с фамилијом отпутовао у Београд „да тамо ради —————”. У истој рубрици лист је пренео опроштај Нина Шутића са свим својим пријатељима и познаницима.⁵³ Чланови „Грађанске Заштите”, међу којима је било чланова Хрватског радничког са-

⁴⁸ Доктору Крњевићу на знање, *Дубровник*, бр. 3, 20. јануар 1940, стр. 3; *Дубровник*, бр.4, 27. јануара 1940, стр. 3, и бр. 6, 10. фебруара 1940, стр. 2.

⁴⁹ Бачени на улици, *Дубровник*, бр. 1, 6. јануара 1940 стр. 4, Југославенска Штампарија, Дубровник.

⁵⁰ Како се располаже зимском помоћи код нас, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 1, Год XXVII, 4 јануара 1940, Бокешка штампарија (Д. Ј. Челановић), стр. 4.

⁵¹ *Civis Ragusinus*, Тодоре, Тодоре ..., *Дубровник*, бр. 5, 3. фебруара 1940, стр. 2—3.

⁵² Бездушна хајка на соколство, *Соколски гласник*, бр. 2, 12. јануар 1940, стр. 3.

⁵³ Шта раде са исправним људима!, *Дубровник*, бр. 24, 15. јуна 1940, стр. 4; Одлазак, Опроштај *Дубровник*, бр. 28, 20. јула 1940, стр. 4.

веза уз асистенцију полиције вршили су рације по Дубровнику. Радници који нису били чланови Хрватског радничког савеза били су доведени ноћу у полицију уз велико **осигурање** Заштите и полиције. Лист је коментарисао да су рације: „доказ како се од стране неких индивидуа настоји увести најгори терор, који би погађао најсиромашније радничке слојеве и то оне који тим индивидуима нијесу поћудни”.⁵⁴ Без коментара лист је у броју 29 пренео вест да је одлуком бана др И. Шубашића стављено на располагање министру просвјете неколико професора из учитељске школе и гимназије у Дубровнику. У броју 31 лист је констатовао за професоре стављене на расположење: „Сва четири наставника су Срби.”⁵⁵ У чланку Поводом догађаја на нашој гимназији коментар листа о стању у гимназији био је: „Том диктату улице пала је жртвом и наша гимназија. Три четвртине професорског кадра, који је био националан, који је ђаке учио о братској љубави, о узајамној трпељивости, о слози, о оданости према ... и Југославији, морао је да се сели из Дубровника и да препусти мјесто новим, млађим, ...тако да је од некада познатог одличног професорског збора дубровачке гимназије, сада је углавном састављен од још неискусних млађих сила, већином партијски превећ загрижених, што утјече лоше и на саме ђаке”. Отишли су професори „који нијесу, готово на силу, кроатизирали свакога ко је католик, ...”⁵⁶ У чланку Оно што има везе са Дубровником, лист је коментарисао скидање табле „Трг цара Душана” и плоче „пут XIII новембра”: „Према наређењу опћинском почело је да се уклања са улица све оно што **није никада имало везе са Дубровником**”. Уместо плоче „пут XIII новембра” опћина је решила да постави „пут 30. фебруара”, „као успомену на дан кад су славом овјенчани и непобедиви „Тренкови пандури”, донијели дубровчанима слободу”. Загребачки лист *Обзор* пренео је вест *Дубровника* да се из Дубровника иселило преко 1.000 „нашег православног елемента”, „али *Обзор* није употпунио ту нашу тврдњу, није навео узрок зашто су се ти људи иселили, па ако наша тврдња не одговара истини, да нас прекори, а ако је тачна, да осуди оне који су виновници овога несносног стања у Дубровнику.”⁵⁷ Упркос прогонима Савјет дубровачких културних и националних установа (Дубровачка Грађанска музика, Дубровачко Радничко друштво, ДСПД „Слога”, Матица Српска, Народна Одбрана, ОНО „Нова Југославија”, Пододбор друштва Књегинја Зорка и Соколско Друштво) прославио је годишњицу ослобођења свог града 13. новембар 1940. Лист је констатовао да док су српска и југословенска друштва истакла државне заставе „као преставници истинског и правог Дубровника — Опћина и хрватска удружења тог дана давали су изглед потпуно једнак свим XIII новембра у бившој Аустрији.” Такође лист је пренео упозорење власти да се у случају инсултирања **не смије реагирати**:

⁵⁴ Дубровник у новој бановини, *Дубровник*, бр. 16, 20. априла 1940, стр. 4.

⁵⁵ Професори на расположењу, *Дубровник*, бр. 29, 27. јула 1940, стр. 4; Стављени на расположење, *Дубровник*, бр. 31, 17. августа 1940, стр. 4.

⁵⁶ Поводом догађаја на нашој гимназији, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 7, 15. фебруара 1941, стр. 2.

⁵⁷ Оно што има везе са Дубровником, Једно објашњење, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 40, 12. октобра 1940, стр. 3, 4.

„Дакле, свакоме олошу је слободно инсултирати, јер друга страна не смије реагирати!”⁵⁸ Поводом прославе Дана уједињења лист је писао: „забрањује им се да положи вијенац на споменик нашег Ослободитеља, ...Краља Петра; забрањује се да положи вијенац на спомен-плоче узидане на част палих бораца за слободу из Дубровника”. Скромна прослава у Дубровнику, ограничена је на свечаност приређену у Соколани. У броју 49 лист је писао о прослави: „Друштвима која би се усудила да не послушају ... г. шеф полиције запретио је употребом силе и хапшењем чланова управе. ... Пред вратима свих зграда у којима се налазе национална друштва стајало је на дан Уједињења по два и три полицајца у униформи или без ње. ... Посебну пажњу привлачила је силуета једног бившег ц. к. полицијског агента који је под сводовима Спонзе бројио и контролисао учеснике на свечаној сједници Соколског Друштва, таман онако и са оног мјеста, са којег нас је контролисао 1912. године, ... Двадесет корачаја од бившег ц. к. агента у служби данашње полиције — видјели смо три млада човјека; ... На лицу и у очима могао си им јасно прочитати, да врше онај исти посао, којег је тога часа вршио бив. ц. к. полицијски агент, те са различитом дужности, да о ономе што су видјели реферишу неком другому, који води рачуна о онима које страх и персекуције још нијесу извукле из Соколане и круга националног Дубровника.”⁵⁹ О методама притиска доноси: „Баш на Госпу Канделору, испред тераци куће једне угледне дубровачке обитељи на Пилама, појави се један стражар. На тераци се случајно налазила госпођица те обитељи, те ју стражар поздрави на начин, са којим се нешто жели. На упит госпођице што тражи, он јој одговори, да опажа да су на њеној тераци извјештене двије југославенске заставе и да то не смије бити, већ да мора уметнути и једну хрватску. На упит госпођице, по чијем се то налогу тражи, стражар је одговорио да му је тако наређено, али никако није хтио да каже ко. Госпођица је одмах разумјела да је то диктат наше познате улице, те му казала да његову жељу неће испунити, јер нека зна да су њеног оца аустријске власти шиканирале због југословенства, а њен брат да се на солунском фронту борио заједно са баном др Ивом Шубашићем, за Југославију. Стражар се покуњи и оде ...”⁶⁰ У чланку „Поново оскрнављење споменика Краља Петра I”, лист је писао о активностима екстремних елемената на које власт није реаговала: „већ просто као излијев расположења оних маса, које, немајући смјелости да се отворено покажу као франковци, павелићевци, и други екстремни елеменат, заштићује се плаштом хрватског имена а као чланови ХСС...Прозвани не само што „не могу” да пронађу злочинце, него **могу** врло брзо да нађу и пронађу онога ко реагира на ове злочиначке испаде. Најновији злочин ових елемената јесте оскрнављење споменика Краља Петра I Ослободио-

⁵⁸ Кроз град и предграђе, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 45, 16. новембра 1940, стр. 3—4.

⁵⁹ Прослава Дана Уједињења у Дубровнику, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 48, 7. децембра 1940, стр. 4; Мозаик данашњице, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 49, 14. децембра 1940, стр. 3—4.

⁶⁰ Кад улица господари, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 7, 15. фебруара 1941, стр. 4.

ца у вратима од Пила.”⁶¹ У чланку Падобранци, лист је разматрао историјски развој антисрпства у Дубровнику: „Тим се средством служила у своје вријеме Аустрија, у мирно доба, кад јој је требало да изврши неки пренос људи свога повјерења из једног мјеста у друго, непримјетно, не у великом броју, али постепено, да се нађу у згодно вријеме на одређеном мјесту, а да то никоме не ствара неког подозрења. Она је на тај врло практичан начин хтјела да у неком мјесту које јој није много мирисало лојалношћу и оданост, паралише грађанство које је одисало либерализмом и мржњом против ње својим повјерљивим људима, доушницима, који ће јој сваком приликом бити на услузи и с временом измијенити лице мјеста у ком ће живјети, и које ће тако постати жртва њених смјелих предузећа и амбиција. ...То је Аустрија урадила са Дубровником.”⁶² Лист је сматрао да је задатак Срба Дубровчана да буду живи мост између славне прошлости и будућности Дубровника: „Ови постепено и систематски копаше и ископаше јаз између старих времена и нових, између старог и новог наметнутог и неприродног духа, ...На нама је дакле Србима дубровачким остало све оно што је било, што јест ... Ми једини, као живи мост, вежемо преко дубоког јаза и неславне садашњице, славну и узвишену прошлост Дубровника с његовом будућношћу ...”⁶³ Описујући одушевљење које је изазвао преврат 27. марта 1941. у чланку „Дубровник је срећан” наводи се: „честитања једно другом и извјешавањем народних застава, којима се је читав град окитио. ...Једном нашем суграђанину, раднику, великом комунисти, слушајући вијести радија о преузимању државне власти од стране наше узданице, нашег младог Краља, потекоше му сузе. На упит, како то да он, комуниста, и тако осјећа, одговори: истински осјећај је јачи од накалемљеног. И Дубровник уједно са народом читаве Југославије, осјећа срећу коју му је донио 27. марта 1941. године.” У истом последњем броју *Дубровника* штампан је поздрав који су упутили Соколи Дубровника и околине младом Краљу: „и најсветији завјет да ћемо са пјесмом на уснама хрлити у бој за част **младога Краља а за слободу, величину и независност Југославијске Отаџбине.**”⁶⁴ После Априлског рата Италија је окупирала Приморје. Рут Мичел је у својој књизи *Срби су изабрали рај* описала свој боравак у окупираном Дубровнику. Између осталог писала је и о рушењу споменика краља Петра I: „Гледала сам како га руше, заједно са другим записима и успоменама на Југославију, која је сада нестала”.⁶⁵ Све што се догађало у Дубровнику и околини у Бановини Хрватској било је увод у све оно што се дешавало у НДХ. Међу првим жртвама усташког терора били су чиновници Српске банке у Дубровнику. Они који су бежали од хрватских усташа склањали су се у Боку Которску.

⁶¹ Поново оскрнављење споменика Краља Петра I, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 10, 8. марта 1941, стр. 3.

⁶² Падобранци, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 37, 21. септембра 1940, стр. 1.

⁶³ На Мртвих дан, *Дубровник*, Котор—Дубровник, бр. 43, 2. новембар 1940, стр. 1.

⁶⁴ Дубровник је срећан, Телеграфски поздрав Сокола, *Дубровник*, бр. 12, 29. марта 1941, Југословенска Штампарија, стр. 2.

⁶⁵ Ruth Mitchell (2007). *Срби су изабрали рај*, Београд, стр. 95.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Иван Мештровић (1969). *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб: Матица хрватска.
- Емил Кријешторац, Dr Frano Uscellini — Tice (1994). *Монархија* [Котор], бр. 8, Петровдански број, стр. 26—27.
- Југословенски Соколски Календар* (ур. Е. Гангл), XII Годиште, 1931, Наклада Југословенске соколске матице у Љубљани 1930.
- др Сенка Бабовић - Распоповић (2002). *Културна политика у Зетској бањовини 1929—1941*, Подгорица.
- Никола Жутвић (1991). *Соколи*, Београд.
- Више о Српском Соколу на интернету <http://www.srpskisoko.com> или Српском Соколу Херцег Нови <http://www.dracevica.org>.

SERBS CATHOLICS IN DUBROVNIK BETWEEN TWO WORLD WARS

by

Saša Nedeljković

Summary

Dubrovnik was a cultural and the Serbian Primacy in Bar the religious centre of the Serbs catholics. The newspaper *Dubrovnik* expressed the views of the Serbs catholics. The owner, publisher and the editor was an old national activist Kristo P. Dominović, and main collaborators were Božo Hope and Jovan Perović. The newspaper underlined that it followed Dositej Obradović in his opinion that the ethnic origin and language were more important than religious affiliation. On June 15, 1939, on behalf of the Serbs catholics, Luka Bone, Božo Hope and dr M. Gracić from Dubrovnik sent to the archbishop in Bar and the Serbian primate, dr Nikola Dobrečić, a letter about the need to create the Serbian catholic theological school in Bar. They pointed out that the theological school was necessary both to the Serbian nation at the Coast and to the catholics of the prewar Serbia, Montenegro and Vojvodina. Due to dr Nikola Dobrečić's endeavour, on June 20, 1935 the Archbishopric Seminary of the Serbian Primate in Bar was opened. In the Cvetković-Maček agreement from August 26, 1939, Dubrovnik was separated from the Zeta District (banovina) and allocated to the newly-created Banovina of Croatia. There began the persecution of the Serbs, the Yugoslavs and Yugoslav-oriented persons in Dubrovnik and its vicinity. The coup on March 27, 1941 caused great enthusiasm in Dubrovnik. Everything that happened in Dubrovnik and its vicinity, in Banovina of Croatia, was an introduction to everything that happened in The Independent State of Croatia. Those who ran away from the Croatian Usthas took refuge in Boka Kotorska.

Драžo Њеžован

ЈЕДНА БИБЛИОГРАФИЈА ПЕРИОДИКЕ „НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ” (1941—1945)

САЖЕТАК: Аутор доноси *Библиографију ѱериодике „НДХ” 1941—1945*, која је израђена у бившем Архиву за историју радничког покрета у Загребу, а чији се један примерак чува у Музеју Срема у Сремској Митровици (Историјско одељење, Збирка докумената, инв. бр. 1615/62). Творци библиографије су посебно напоменули да је реч о „свим периодичним листовима и публикацијама изашлим на територији НДХ”, те да је материјал „само за интерну употребу”. Већина наведених периодичних публикација чува се у Свеучилишној књижници у Загребу (237), а преостале (44) у различитим библиотекама у Републици Хрватској и Босни и Херцеговини. Већина ових публикација је на хрватском језику, а мањи број на немачком и италијанском. Једна публикација је штампана на мађарском језику. Све публикације су штампане латиницом и нема ниједне која је штампана на ћириличном писму, иако су Срби, чије је то примарно писмо, у почетку чинили половину становништва Независне Државе Хрватске. У усташкој НДХ ћирилица је била забрањена, а Срби изложени геноциду. О томе сведочи и ова библиографија у којој нема ниједне публикације с придевом „српски”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Независна Држава Хрватска (1941—1945), периодика, библиографија.

После Другог светског рата у Загребу је у бившем Архиву за историју радничког покрета израђена *Библиографија ѱериодике „НДХ” 1941—1945*. Библиографија обухвата 281 наслов. Један примерак ове библиографије доспео је у Музеј Срема у Сремској Митровици и заведен је у Збирци докумената Историјског одељења овог музеја под инв. бр. 1615/62.

На документу који доносимо стоји руком писана напомена: „Паз! Само за интерну употребу. Загреб, 15. V 61.” Потпис писца напомене је нечитак. Поред тога, на посебном листу овог документа стоји још једна напомена, писана латиничном машином: „У библиографији су обухваћени сви периодични листови и публикације изашле на територији НДХ.” По свему судећи, и ова напомена потиче из споменутог загребачког архива.

Библиографијом су обухваћени листови и часописи из времена Независне Државе Хрватске, сложени абecedним редом, који покривају различите теме и подручја природних и друштвених наука, књижевности и културе уопште, регионалне и локалне проблеме, сталешка и добна питања, политичка и војна питања, идеолошка и верска питања као и забаву, међународне проблеме, женска питања, филателију, спорт, итд.

Доминирају публикације с придевом „хрватски” у највећем броју области, као и „ушашки дух” у свим гласилима. Наравно, „ушаштво” је представљено као сама суштина хрватства и услов постојања НДХ. У загребачком листу *Усташица* то је изражено на следећи начин: „У ушашкој хрватској држави, коју су створили поглавник и његове ушаше, мора се ушашки мислити, ушашки говорити и што је најглавније — ушашки радити. Једном ријечи, читав живот у Независној Држави Хрватској мора бити ушашки”.¹ На јединство, чак идентитет хрватства и ушаштва често је указвао поглавник НДХ Анте Павелић: „Ново покољење Хрвата мора бити не само хрватско..., него мора бити у потпуном смислу ушашко. Јер и Хрвата је и прије било, али није било ушаша, а док није било ушаша, није било ни хрватске државе. Кад убудуће не би било ушаша, не би било ни хрватске државе.”² Према томе, ушаштво је суштина Независне Државе Хрватске.

Већина публикација је штампана на хрватском језику латиницом, с „кориенским” правописом, како би се што више разликовао од српског језика, а мањи број библиографских јединица је штампан на немачком језику. Има и публикација на италијанском језику, али већином с територије која фактички није била у оквиру НДХ. Једна публикација штампана је на мађарском језику.

Све публикације су штампане латиницом и нема ниједне која је штампана ћирилицом, иако су Срби, чије је то примарно писмо, 1941. године чинили половину становништва Независне Државе Хрватске. У ушашкој НДХ ћирилица је била забрањена, а Срби били изложени геноциду под геслом: једну трећину побити, једну трећину протерати, а једну трећину покатоличити и претворити у Хрвате.

Већина публикација са овог списка налази се у Свеучилишној књижници у Загребу — њих 237, док се остале 44 налазе у другим библиотекама на територији Републике Хрватске и Босне и Херцеговине. Поред назива установе, у списак су унети и библиотечки односно инвентарни бројеви за највећи део публикација, издавач, као и прва година издања и евентуалне промене назива одређене периодичне публикације.

Називе публикација у библиографији, нагласили смо курзивним словима. Документ, без других наших интервенција у тексту, гласи:

¹ *Усташа*, 13. 6. 1941, цитирано према: Fikreta Jelić-Butić, *Устаše i Независна Држава Хрватска 1941—1945*, Загреб 1977, стр. 107.

² *Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, priredio Ivo Bogdan, Загреб: Naklada Europa, 1942, стр. 47 — *Govor Ustaškoj mladeži 7. ožujka/marta 1942.*

BIBLIOGRAFIJA PERIODIKE „NDH”
1941—1945.

1. *Agrarne operacije*. Glasilo Zavoda za agrarne operacije Tehničkog fakulteta u Zagrebu. Zagreb I/1944. Sveučilišna knjižnica, Zagreb — 88.483.
2. *Alarm*. Die Südost illustrierte. Zagreb, I/1942. S. K. 898.120.
3. *Alfa film vas informira*. Zagreb, 1941. S. K. 85.713. adl.3.
4. *Alles für Kroatien*. Militarische Illustrierte des Kroat. Wehrmacht-Ministeriums; Erziehungsabteilung. Zagreb. 1945. S. K. 89.469.
5. *Bibliografija domaće i strane književnosti*. Zagreb, I/1941. S. K. 88.450.
6. *Bič*. Zagreb, I/1941. S. K. 85.917.
7. *Bič*. Zagreb, I/1944. S. K. 88.471.
8. *Bir el gobi*. Split, I/1942. Gradska biblioteka, Split — II 20 B 10.
9. *Bjelovarski list*. Bjelovar, I/1941. S. K. 89.082.
10. *Bollettino economico*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.602.
11. *Bomba*. Prilog: „Borcu”. Zagreb, I/1944. S. K. 89.776.
12. *Borac — Der Kämpfer*. Zagreb, I/1943. S. K. 89.776.
13. *Brodsko riječ* (II/1940, br. 44 i dalje: *Riječ savjesti i razbora*). Hrvatski tjednik. Slavonski Brod, I/1939. S. K. 85.888.
14. *Brzjav*. Zagreb, 1944. S. K. 88.472.
15. *Croatia*. Nacionalni i književni tjednik. Zagreb, I/1941. S. K. 87.468.
16. *Croatia*. Dvomjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 86.973.
17. *Časopis za hrvatsku povijest*. Zagreb, I/1943. Gradska knjižnica, Zagreb 19.324.
18. *Časopis za medicinu i biologiju*. *Acta medico-biologica croatica*. Zagreb—Sarajevo, 1945. Gradska knjižnica, Zagreb, 18.965.
19. *Časnički list*. S.I., II/1944. S. K. 87.589 i 87.590.
20. *Dalmatinska Hrvatska*. Politično-kulturno-ekonomski tjednik. Split, I/1941. Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana.
21. *Dalmazia*. Rivista mensile. Zadar, I/1943. Biblioteka Arheološkog muzeja, Split — III d 33.
22. *Dalmazia rurale. Poljodjelska Dalmacija*. Mjesečnik. Zadar, I/1942. Gradska biblioteka, Split — II 20 B 10.
23. *Danas*. Zagreb, I/1941. S. K. 85.734.
24. *Današnjica*. Zagreb, I/1941. S. K. 88.332.
25. *Deutsche Zeitung in Kroatien*. Zagreb, I/1941. S. K. 85.723.
26. *Dječja umjetnost*. Mjesečnik za sve grane dječje umjetnosti. Zagreb, I/1943. S. K. 87.531.
27. *Dječje novine*. Varaždin, I/1941. S. K. 87.262, adl.10.
28. *Djevojački svijet*. Mjesečnik za katoličke seljačke djevojke. Zagreb, I/1941. S. K. 87.469.
29. *Dogu ve Bati*. Zagreb, I/1943. S. K. 87.539.
30. *Dom i sviet*. Hrvatski obiteljski tjednik. Zagreb, I/1942. S. K. 87.450.
31. *Domobranski zdravstveni vjesnik*. Prilog „Liječničkom vjesniku”, LXV/1943. i dalje: Prilog „Zdravstvenom vjestniku oružanih snaga” Zagreb, LXIV/1942. Biblioteka Zbora liječnika, Zagreb — 60001.
32. *Domorodnik*. Polumjesečnik. Zagreb, I/1944. S. K. 87.534.
33. *Domovina*. Politički, prosvjetni i gospodarski tjednik. Bjelovar, I/1943. Naučna biblioteka, Dubrovnik — 861.
34. *Domovina*. Hrvatski slikovni polumjesečnik. Osijek, I/1942. S. K. 87.585.
35. *Domovina Hrvatska*. Tjednik hrvatskih radnika u Njemačkoj. Berlin, I/1941. Biblioteka Iseljeničkog arhiva Jadranskog instituta J.a.z. i u., Zagreb.
36. *Domovina i sviet*. Karlovac, I/1945. S. K. 87.535.

37. *Dužnostnik*. Službeni list ustaške mladeži. Zagreb, I/1942. S. K. 88.430.
38. *Enigmatski tjednik*. Zagreb, II/1942. NR BiH, Sarajevo — 3/3—15.
39. *Eparhijski vjesnik Eparhije križevačke* (1924—1926; *Eparhijski vjesnik*; 1939: *Eparhijski vjesnik Križevačke eparhije*; 1939—1942: *Eparhijski vjesnik Križevačke biskupije*; 1943—1944: *Eparhijski vjesnik Križevačke biskupije*). Križevci, I/1921. S. K. 88.238, adl. 6.
40. *Europa*. Hrvatska izvještajna služba. Zagreb, 1942. S. K. 89.111.
41. *Europa service* (1941, br. 30 dalje: *Europa Sonderdienst*). Zabavna služba; Služba iz života i svieta. Zagreb, 1940. S. K. 89.118.
42. *Europa service* (1943, br. 5 i dalje: *Europa Sonderdienst*.), Društvena služba. Zagreb, 1943. S. K. 89.113.
43. *Europa service* (1941, br. 50 i dalje: *Europa Sonderdienst*). Privredna i socijalna služba. Zagreb, 1940. S. K. 89.114.
44. *Europa service* (1942, br. 18 i dalje: *Europa Sonderdienst*). Sportska služba. Zagreb, 1940. S. K. 89.116.
45. *Europa service* (1941, br. 40 i dalje: *Europa Sonderdienst*). Kulturna služba. Zagreb, 1940. S. K. 89.115.
46. *Europa Sonderdienst*. Aktualna služba. Zagreb, 1940. S. K. 89.112.
47. *Europa Sonderdienst*. Tehnička služba. Zagreb, 1942. S. K. 89.117.
48. *Die Fanfare*. Polumjesečnik. Osijek, I/1942. S. K. 85.968.
49. *Die Fanfare*. Zeitschrift der deutschen Jugend in Kroatien. Osijek, I/1943. S. K. 86.449.
50. *Farmaceutski vjesnik* (X/1920—XXX/1941: *Farmaceutski vjesnik*; XXXII/1942 i dalje: *Hrvatski farmaceutski vjestnik*) Glasilo Saveza apotekara-saradnika u kralj. SHS; Glasilo apotekara-saradnika u kralj. Jugoslaviji. Zagreb, I/1907—08. S. K. 90.435.
51. *Fašinska invazija*. Varaždin, II/1941. S. K. 85.907.
52. *Fašinski ventilator*. Karlovac, 1941. S. K. 87.428.
53. *Fašinsko bockalo*. Varaždin, 1941. S. K. 89.786.
54. *Financijski propisi općine grada Zagreba*. Službeno izdanje. Zagreb, I/1941. Gradska knjižnica, Zagreb 17.739.
55. *Foto*. Zagreb, I/1941 — S. K. 87.412.
56. *Glas*. Banja Luka, I/1943. S. K. 89.997.
57. *Glas istine*. Tjednik. Osijek, I/1943. S. K. 87.581.
58. *Glas katoličke žene*. Zagreb, I/1940, NS I/1941. S. K. 87.470.
59. *Glas pravoslavlja*. Zagreb, I/1944. S. K. 89.271.
60. *Glas Primorja*. Sušak, I/1944. S. K. 89.911.
61. *Glas ustaški*. Banja Luka, I/1942. S. K. 85.956.
62. *Glasnik bl. Nikole Tavelića*. Sarajevo, I/1943. S. K. 88.443.
63. *Glasnik Zajednice za perad i divljač* (II/1943 i dalje: *Peradarstvo i kuničarstvo*). Mjesečni prilog „Gospodarskog lista”. Glasilo Saveza peradarskih i kuničarskih selekcijskih zadruga z.s.o.j. Zajednice za perad i divljač. Zagreb, I/1942. S. K. 88.436.
64. *Glasnik žive krunice*. Travnik, I/1944. Naučna biblioteka Dubrovnik — 984. i S. K. 89.272.
65. *Glasonoša*. Karlovac, I/1942. S. K. 89.163.
66. *Gluma*. Mjesečnik za kazališni život. Zagreb, I/1943—44. S. K. 88.459.
67. *Gore srca*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.262.
68. *Gospodarski glasnik*. List za stručna i staležka pitanja. Zagreb, I/1941. S. K. 87.467.
69. *Gospodarski putokaz za peradarstvo i sitno stočarstvo*. Prilog časopisu „Glasnik Zajednice za perad i divljač”. Zagreb, I/1942. S. K. 88.436.

70. *Grafički vjesnik*. Zagreb, I/1941. S. K. 89.033.
71. *Handžar*. Časopis divizije SS-postrojbi. S.l. I/1943. S. K. 87.522.
72. *Hrvat*. Povremeni informativni list. Karlovac, I/1941. S. K. 85.758 adl. 3.
73. *Hrvat*. Glasilo Poglavnikovih tjelesnih združova. Zagreb, I/1944. S. K. 89.280.
74. *Hrvatska bibliografija*. Zagreb I/1941. S. K. 88.327.
75. *Hrvatska domovina*. Tjednik. Berlin, I/1941. S. K. 85.969.
76. *Hrvatska državna izmjera*. službeni vjestnik Odsjeka za državnu izmjeru. Zagreb, I/1942. S. K. 87.523.
77. *Hrvatska državna lutrija*. Zagreb, kolo I/1943. S. K. 89.972.
78. *Hrvatska filatelija* (II/1942, br. 8 — IV/1944: *Hrvatska filatelistika*; V/1945 i dalje: *Filatelija*). Mjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 88.433.
79. *Hrvatska krila*. Polumjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 87.464.
80. *Hrvatska misao*. Polumjesečnik. Sarajevo, I/1943. S. K. 86.540.
81. *Hrvatska mladež za glasovirom*. Mjesečnik. Zagreb, IV/1943. Naučna biblioteka Dubrovnik — 950.
82. *Hrvatska mladost*. Časopis za suvremena pregnuća. Karlovac, I/1945. S. K. 87.586.
83. *Hrvatska narodna omladina*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.432.
84. *Hrvatska pošta*. Mjesečnik. Zagreb, 1944. S. K. 89.255.
85. *Hrvatska pozornica* (I-1941—42, br. 7 i dalje: *Sarajevska hrvatska pozornica*). Sarajevo, (I) 1941/42. S. K. 88.186.
86. *Hrvatska pozornica*. Kazališni list; 1940—41. br. 2-1943—44: *Kazališni tjednik*; 1944—45, br. 1 i dalje: *Kazališni polumjesečnik*. Zagreb, 1940—41. S. K. 88.335.
87. *Hrvatska riječ* (I/1942, br. 22 i dalje: *Hrvatska rieč*). Ustaški glas Požeške doline. Sl. Požega, I/1942. S. K. 89.162.
88. *Hrvatska svijest*. Organ hrvatskih muslimana. Banja Luka, VI/1941. Biblioteka Zemaljskog muzeja Sarajevo — I 203/1—3.
89. *Hrvatska zemlja*. Za politiku, prosvjetu, društvena pitanja. Tjednik. Petrinja, I/1942. S. K. 89.164.
90. *Hrvatske novosti*. Zagreb, I/1941. S. K. 85.713, adl. 16.
91. *Hrvatski borac*. Tjednik. Vukovar, I/1941. S. K. 85.963.
92. *Hrvatski Crveni križ*. Mjesečnik. Zagreb, I/1943. S. K. 87.582.
93. *Hrvatski dom i škola*. Zagreb, I/1940—41. S. K. 88.394.
94. *Hrvatski domobran* (II/1942, br. 46—47: *Borac*; II/1942, br. 48 — III/1943: *Vojnik*; IV/1944 i dalje: *Hrvatski vojniki*). Hrvatski vojnički list. Zagreb, I/1941. S. K. 85.918.
95. *Hrvatski duhanar*. Zagreb, I/1942. S. K. 85.900.
96. *Hrvatski glas*. Dnevnik, Zagreb, I/1941. S. K. 85.721.
97. *Hrvatski grafički radnik*, Glasilo saveza. Mjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 89.778.
98. *Hrvatski ilustrirani list*. Tjednik. Osijek, I/1941. S. K. 85.754.
99. *Hrvatski knjigotiskar*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.444.
100. *Hrvatski Lloyd*. Dnevnik. Zagreb, I/1941. S. K. 85.713, adl. 10.
101. *Hrvatski medjimurski domobranac*. Zagreb, I/1942—43. S. K. 87.364.
102. *Hrvatski narod*. III/1941. i dalje: Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta. Zagreb, I/1939. S. K. 85.240.
103. *Hrvatski ratni invalid*. Mjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 85.962.
104. *Hrvatski sjever*. Književna i prosvjetna revija pododbora Matice hrvatske u Osijeku. Osijek, I/1944. S. K. 88.482.
105. *Hrvatski slikopis*. Zagreb, (I/1942.) S. K. 87.508.
106. *Hrvatski šport*. Službeni list Državnog vodstva športa i svih hrvatskih športskih saveza. Tjednik. Zagreb I/1944. S. K. 87.395.
107. *Hrvatski športski list*. Zagreb, I/1945. S. K. 87.538.
108. *Hrvatski zrakoplovac*. Tjednik. Zagreb, I/1944. S. K. 89.287.

109. *Hrvatsko dječje kolo*. Zagreb, I/1942. Gradska knjižnica Zagreb — 16.035.
110. *Hrvatsko gospodarstvo*. Dnevnik. Zagreb, I/1941. Biblioteka Državnog arhiva — Dubrovnik — N — 66 i S. K. 85.735.
111. *Hrvatsko jedinstvo*. I/1937 — VI/1942, br. 2: Tjednik za politiku, kulturu, socijalna i gospodarska pitanja; VI/1942 i dalje: Ustaško glasilo velike župe Zagorje. Varaždin, I/1937. S. K. 85.744.
112. *Hrvatsko ognjište*. Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta za veliku župu Lašva i Glaž. Tjednik. Travnik, I/1942. S. K. 85.964.
113. *Hrvatsko pravo*. Tjednik. Mostar, I/1942. S. K. 89.777.
114. *Hrvatsko socijalno osiguranje* (II/1942, br. 1 i dalje: *Hrvatsko društveno osiguranje*). Službeni glasnik Središnjice osiguranja radnika. Zagreb, I/1941. S. K. 87.332).
115. *IPA*, Zagreb, 1942. S.K. 87.612.
116. *Ispravan hrvatski čovjek*. Prava istina za narod. S.l. I/1942. Naučna biblioteka Dubrovnik — 1168.
117. *Izbor najboljih svjetskih članaka*. Zagreb, I/1944—45. S. K. 88.458.
118. *Izveštajna služba*. Tjednik. Zagreb, I/1941. S. K. 89.072.
119. *Jaglac*. Povremeni dječji list. Sl. Brod. I/1941. S. K. 88.316.
120. *Jutarnja novost*. Zagreb, 1941. S. K. 89.791.
121. *Književni tjednik*. Zagreb, I/1941. Biblioteka Arhiva grada Zagreba — XVI/2.
122. *Književnik*. Zagreb, I/1945.
123. *Kožarski vjesnik*. Glasilo Zajednice za kožu. Zagreb I/1941. S. K. 88.331.
124. *Kriminalni magazin*. Zagreb, I/1941. S. K. 88.420.
125. *Križ*. Zbornik zagrebačkih bogoslova. Zagreb, III/1942—43. Knjižnica Nadb. duh. stola, Zagreb — 182.
126. *Križaljka*. Zagreb, I/1941. S. K. 88.428.
127. *Križevački glas*. Tjednik, Križevci, I/1943. S. K. 89.783.
128. *Kulturni pregled*. Zagreb, 1944. S. K. 87.610.
129. *Landesbefehl der deutschen Jugend in Kroatien*. Osijek, 1941. S. K. 88.477.
130. *Leksikon vremena*. Zagreb, VI/144. S. K. 88.474.
131. *Liječnički viestnik* (XXVIII/1906—XXXI/1909; *Liječnički vijesnik*; XXXII/1910: *Liječnički vijesnik*; LXV/1943 i dalje: *Liječnički viestnik*). Organ Sбора liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije; Organ Zбора liječnika Hrvatske. Zagreb, I/1877. S. K. 90.420.
132. *Luč*. Straža na Drini. (Ustaški list) S.l., I/1943. S. K.
133. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (LIV/1941—43: *Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*; LV/1946. i dalje: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*). Zagreb, I/1867—77. S. K. 102.153.
134. *Mali Istranin* (XII/1940—41, br. 2 i dalje: *Mali rodoljub*). Zagreb, I/1930. S. K. 90.944.
135. *Mašta*. Zagreb, I/1945. S. K. 88.484.
136. *Metla*. Prilog listu „Koprivnički Hrvat”. Koprivnica, II/1941. S. K. 85.317.
137. *Mitteilungsblätter für die Schulung und Erziehung der Ordnungspolizei*. Zagreb, 1943. S. K. 88.478.
138. *Mlada Evropa* (III/1941, br. 22-IV-1942, br. 12: *Mlada Europa*; IV/1942, br. 13 i dalje: *Suradnja*). Smotra novoga doba. Mjesečnik. Berlin, III/1941. S. K. 87.495.
139. *Mladost*. Prilog „Bilogore”. Bjelovar, I/1943. S. K. 85.960.
140. *Mljekarstvo*. Prilog „Gospodarskog lista”. Zagreb, I/1942. S. K. 86.214.
141. *Naraštaj slobode*. Polumjesečnik. Sarajevo, I/1942. S. K. 87.511.
142. *Naraštaj slobode*. Polumjesečnik ustaške mladeži. Zagreb, I/1942. S. K. 87.511.
143. *Narodna zajednica*. Polumjesečnik. Zagreb, I/1944. S. K. 87.584.
144. *Naš*. Sl. Brod, I/1942. S. K. 87.473.

145. *Naš list*. Polumjesečnik. Drniš, I/1944. S. K. 89.282
146. *Naš put*. Povremeni viestnik karlovačkih župa za hrvatsku obitelj. Karlovac, I/1945. S. K. 89.267.
147. *Naš put*. Hrvatski mjesečnik za politička, društvo i gospodarska pitanja; Glasilo ustaškog pokreta stožera Vrhbosna. Sarajevo, I/1945. S. K. 87.587.
148. *Naša zaštita*. Prilog „Gospodarstvu” za pitanja „Narodne zaštite”, „Hrvatskog crvenog križa” i oblasti „Pomoć”. Mjesečnik. Zagreb, I/1944. Biblioteka Instituta za higijenu rada, Zagreb.
149. *Nedjeljne vijesti* (III/1943. br. 81 i dalje: *Novine*). Zagreb, I/1941. S. K. 89.522.
150. *Neue Ordnung*. Kroatische Wochenschrift. Zagreb, I/1941. S. K. 85.921.
151. *Nezavisna Država Hrvatska* (II/1942, br. 27 i dalje: *Seljačko ognjište*). Tjednik. Zagreb, I/1941. S. K. 85.750.
152. *Nezavisna Hrvatska* (II/1942. br. 66 i dalje: *Bilo Gora*). Političko-prosvjetni tjednik. Bjelovar, I/1941. S. K. 85.960.
153. *Nova ilustracija*. Split, I/1941. S. K. 87.362.
154. *Novela*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.451.
155. *Novi list* (I—V/1941—45: *Nova Hrvatska*). Tjednik. Zagreb, I/1941. S. K. 85.719, adl. 4.
156. *Novo doba*. Split. I/1943. S. K. 89.599.
157. *Novo pokoljenje*. Zagreb, I/1942. S. K. 87.509.
158. *Njemačke filmske novosti*. Mjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 84.973.
159. *Obavijesti*. Zagreb, I/1942. S. K. 87.529.
160. *Omladina* (XXV/1941—1942 i dalje: *Hrvatska mladost*). List za zabavu i pouku srednjoškolske mladeži. Mjesečnik. Zagreb, I/1918. S. K. 90.234.
161. *Osječka pozornica*. Kazališni tjednik; Tjednik Hrvatskog drž. kazališta u Osijeku. Osijek, I/1941—42. S. K. 418.
162. *Osvit*. Tjednik. Sarajevo, I/1942. S. K. 85.920.
163. *Plava revija*. Hrvatski omladinski mjesečnik; Mjesečnik ustaške mladeži. Zagreb, I/1940. S. K. 88.417.
164. *Plug*. Sveučilištarac za hrvatsko tlo i čovjeka. Tjednik. Zagreb, I/1944. S. K. 89.643.
165. *Podravac* (XIII/1905—XX/1912: *Hrvatske novine*; I (XXII) 1939-IV (XXIV/1942: *Podravac*). Glasilo za sva privredna, kulturna i društvena pitanja našega kraja. Virje—Djurdjevac, III/1895. S. K. 85.132.
166. *Pokret*. Hrvatski likovni polumjesečnik; Slikovni časopis jugoistočne Europe. Zagreb, I/1942. S. K. 89.119.
167. *Poldan*. Dnevnik grada Zagreba. Zagreb, I/1941. S. K. 85.748.
168. *Polet*. Hrvatski slikovni časopis. Zagreb, I/1941. S. K. 89.030.
169. *Politička služba, tajne vijesti*. (Povjerljive ustaške vijesti). Zagreb, 1942. S. K.
170. *Pozornica*. Mjesečnik Hrvatskog državnog kazališta u Banjoj Luci. Banja Luka, I/1941—42. S. K. 88.448.
171. *Pravi Dalmatinac*. List za radnike u poljima, u radionicama, i na moru, za zanatlije, za sav dalmatinski puk. Tjednik. Zadar, I/1942. (Podatak iz JC).
172. *Pregled događaja na znanje hrvatskim domobranima*. Zagreb, I/1942. S. K. 87.622.
173. *Pregled financijalno-porezno-carinskih zakona i naredaba Banovine Hrvatske* (I/1941 i dalje: *Pregled financijalno-porezno-carinskih zakona i naredaba NDH*), Zagreb, 1940—41. NS 1941. S. K. 87.406.
174. *Prehrambeni vjestnik*. Tjednik. Zagreb, I/1944. S. K. 89.974.
175. *Preporod* (II/1943 br. 66—78: *Preporod-Rinascita*; II/1943 br. 79 i dalje: *Rinascita-Preporod*). Zagreb, I/1942. S. K. 85.955.

176. *Prirodoslovna istraživanja Hrvatske i Slavonije* (1930—1941 sv. 22: *Prirodoslovna istraživanja Nezavisne Države Hrvatske*; 1948 i dalje: *Prirodoslovna istraživanja*). Zagreb, 1913. Biblioteka Hrvatskog narodnog zoološkog muzeja, Zagreb — S — IV.
177. *Privreda* (XXIII/1938—XV/1940: *Hrvatska privreda*; XV/1941 i dalje: *Gospodarstvo*). Službeno glasilo Zagrebačke trgovačke i obrtničke komore; XV/1941: *Hrvatski gospodarski politički dnevnik*. Zagreb, I/1926. S. K. 85.983.
178. *Prodavač hrvatskih tvornica gume i obuće Bata*. Borovo, I/1941. S. K. 87.491.
179. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (1941—1945: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*). Zagreb, I/1867. S. K. 155.344.
180. *Rebus*. Zagreb, I/1945. S. K. 88.485.
181. *Redarstvena potražnja knjiga*. Zagreb, II/1942. S. K. 88.445.
182. *Redarstveni vjestnik*. Zagreb, I/1942. S. K. 87.494.
183. *Redarstveni vjestnik*. Zagreb, I/1943. S. K. 87.510.
184. *Redarstvo*. Zagreb, I/1944. S. K. 90.578.
185. *Ribar*. Mjesečnik za morsko i slatkovodno ribarstvo. Zagreb, I/1943. S. K. 87.605.
186. *Riječ mira*. Zagreb, I/1945. S. K. 88.495.
187. *Ritam*. Muzički časopis. Zagreb, I/1941. S. K. 87.407.
188. *Rivista Italo-Croata*. Hrvatsko-talijanska smotra, Rim—Zagreb, I/1941. S. K. 87.488.
189. *Runolist*. 2 Gorski zdruk. S.I. I/1944. S. K.
190. *Il Rurale istriano*. Mensile dell'Unione prov. fasc. Lavoratori dell'agricoltura di Pola. Pula, I/1941. Naučna biblioteka Pula — N 53.
191. *Sadašnjost*. Najbolji članci i ogledi iz cielog svijeta. Mjesečnik, Zagreb, I/1942. S. K. 88.456.
192. *San Marco*. Dnevnik. Split, I/1941. Biblioteka Slade Šilović, Trogir.
193. *Sarajevski novi list* (II/1942 i dalje: *Novi list*). Hrvatski informativni dnevnik. Sarajevo, I/1941. S. K. 88.475.
194. *Schulungsblätter*. Osijek, II/1942—43. S. K. 88.480.
195. *Schulungsheft der deutschen Mannschaften in Kroatien*. Osijek, I/1942. S. K. 88.457.
196. *La Sentinella (per i soldati)*. Dnevnik. Dubrovnik. I/1942. S. K. 89.977.
197. *Sestrinski vjesnik*. Zagreb, I/1942. S. K. 87.527.
198. *Signal*. Berlin, II/1941. S. K. 89.123.
199. *Simpatija*. Virovitica, I/1941. S. K. 88.316, adl. 11.
200. *Službeni glasnik Hrvatskog društvenog osiguranja radnika*. Zagreb, II/1942. Biblioteka Zemaljskog muzeja Sarajevo — D 3219/1 — 3.
201. *Službeni glasnik Ministarstva bogoštovlja i nastave Nezavisne Države Hrvatske* (II/1942 i dalje: *Službeni glasnik Ministarstva narodne prosvjete*). Zagreb, I/1941. Biblioteka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb — P II 6075.
202. *Službeni viestnik Ustaške vojnice*. Zagreb, I/1942. S. K. 88.429.
203. *Smjernice za odgoj i nastavu vodjama D R S*. Zagreb, I/1942. S. K. 90.618.
204. *Spelato rurale*. Giornale di propaganda agricola. Split, II/1943. Biblioteka Arheološkog muzeja Split — MP XXXIV 16.
205. *Spremnost*. Tjednik. Misao i volja ustaške Hrvatske. Zagreb, I/1942. S. K. 89.520.
206. *Sretno*. Berlin, I/1942. S. K. 85.733.
207. *Starčevićeva mladež*. Priručni list za dužnostnike i voditelje radnih jedinica Starčevićeve mladeži. Zagreb, I/1941—42. S. K. 88.421.
208. *Straža na Krajini*. Banja Luka, I/1945. S. K. 87.537.
209. *Suvremenost*. Časopis za umjetnost i umjetnički obrt. Zagreb, I/1941. S. K. 87.276.
210. *Sve za Hrvatsku*. Mjesečnik. Zagreb, I/1944. S. K. 89.645.
211. *Svijet jazza*. List moderne glazbe i njenih stvaralaca. Zagreb, I/1941. S. K. 87.400.
212. *Svjetska služba*. Zagreb, I/1942. S. K. 87.496.

213. *Šibenski glasnik*. List za viesti, vojne naredbe i općinske naputke. S.l. I/1943. S. K.
214. *Šilo*. Tjednik za šalu, zabavu i pouku. Zagreb, III/1943. S. K. 85.917.
215. *Šport*. (IV/1944 i dalje: *Športske novine*). Tjednik. Zagreb, I/1941. S. K. 85.959.
216. *Il tascapane in Dalmazia*. Tjednik; Dnevnik. Dubrovnik, I/1941. Naučna biblioteka, Dubrovnik — 83.
217. *Tatre i Velebit*. Hrvatsko-slovačka smotra. Zagreb, I/1942. S. K. 88.437.
218. *Tempo*. Polumjesečnik. Milano, I/1941. Gradska knjižnica, Zagreb — P — 2005.
219. *Tjedna služba za hrvatsko novinstvo*. Zagreb, I/1942—43. Narodna biblioteka NR BiH, Sarajevo — N 383.
220. *Trn*. Gospić, II/1942. S. K. 87.474.
221. *U život*. List muške ustaške mladeži stožera Zagreb. Mjesečnik, Zagreb I/1942. S. K. 967.
222. *Udarnik*. Glasilo I. hrv. ud. divizije. S. I. II/1945. S. K.
223. *Unsere Schule*. Fachschrift der deutschen Erzieherchaft im Unabhängigen Staate Kroatien. Osijek, I/1942. S. K. 87.611.
224. *Upute dužnostnicima ženske Ustaške mladeži*. Zagreb, I/1942. Gradska knjižnica, Zagreb — P 1673.
225. *Upute i obavijesti za školovanje i odgoj S. S. redarstva*. Zagreb, 1943. S. K. 88.479.
226. *Ustaša*. Vijestnik Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta. Zagreb, I/1932. S. K. 87.327.
227. *Ustaška mladež*. I/1941. Prilog „Ustaše”, II/1942. i dalje: Službeno glasilo Ustaške mladeži. Zagreb, I/1941. S. K. 87.327, 87.463.
228. *Ustaška uzdanica*. Zagreb, I/1941—42. S. K. 88.423, 88.431.
229. *Ustaški glasnik*. Službeni list za Medjimurje NDH. S. I., I/1941. S. K.
230. *Ustaški glas*. (I/1942. br. 12—22: *Banjalučko novo doba*; br. 23 i dalje: *Novo doba*, I/1942. br. 23—31: *Novo doba*; III/1944, br. 14 i dalje: *Hrvatska rieč*). Banja Luka, I/1942. S. K. 85.956.
231. *Ustaški junak*. Zagreb, I/1941—42. S. K. 434.
232. *Ustaškinja*. Mjesečnik. Zagreb, I/1942—43. S. K. 89.210
233. *Vatra*. Zagreb, 1941. S. K. 89.167.
234. *La Vedetta d'Italia*. Tjednik. Rijeka, I/1941. S. K. 85.299.
235. *Velebit*. Polumjesečnik. Gospić, I/1944. S. K. 89.924
236. *Velebit*. Polumjesečnik ustaške vojnice. Zagreb, I/1942. S. K. 87.490.
237. *Vestnik Zavoda za suzbijanje endemijskog sifilisa*. Banja Luka, II/1943. Biblioteka Zbora liječnika, Zagreb — 5652
238. *Viesti iz crkvenog svieta*. Zagreb, I (1944). S. K. 88.476.
239. *Viesti koje nisu za novine*. S.l., 1944. S. K.
240. *Viesti za častnike* (I/1944, br. 2: *Pregled za častnike*; I/1944, br. 3 i dalje: *Tjedni pregled za častnike*). Zagreb, I/1944. S. K. 87.593
241. *Viesti za postrojbe*. Zagreb, I/1943. S. K. 87.594
242. *Vjesnik Eparhijske biskupije križevačke*. Križevci, I/1940. Biblioteka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb — P — 7615
243. *Vjesnik Hrvatskog drž. geološkog zavoda i Hrvatskog drž. geološkog muzeja*. Zagreb, I/1942. Biblioteka Mineraloško-petrografskog instituta — Prirodoslovno-matemat. fakulteta, Zagreb — 323
244. *Vjesnik ljekarnika Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* (XI/1929, br. 9 — XVI/1933, br. 7: *Vjesnik ljekarnika za Kraljevinu Jugoslaviju*; XV/1933, br. 8 — XXII/1940: *Apotekarski vjesnik*; XXIII/1941 i dalje: *Vjesnik ljekarnika*). Zagreb, I/1919. S. K. 90.419

245. *Vjesnik Ministarstva prometa i javnih radova*. Odio za željeznice, autopromet i brodarstvo Zagreb, II/1942. Naučna biblioteka Dubrovnik — 840. Vidi: *Vjestnik naredaba i poslova za cjelokupnu oružanu snagu Države Hrvatske*.
246. *Vjesnik naredaba i osobnih poslova za cjelokupnu oružanu snagu Države Hrvatske* (I/1941, br. 2—5: *Vjestnik naredaba i osobnih poslova Ministarstva Hrvatskog domobranstva*. Odio za željeznički promet; I/1941, br. 6—8: *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova*. Odio za željeznički promet; I/1941, br. 9 i dalje: *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova*. Odio za željeznice, autopromet i brodarstvo). Zagreb, I/1941. S. K. 87.348
247. *Vjesnik Radničke komore* (II/1941 i dalje: *Rad i društvo*). Zagreb, I/1940. S. K. 88.390
248. *Vjesnik župe sv. Antuna u Zagrebu*. Zagreb, I/1941. S. K. 88.411
249. *Vjestnik Hrvatskih inženjerskih komora*. Zagreb, IX/1941. Gradska knjižnica Zagreb — P — 1910
250. *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga*. Zagreb, III/1943. Naučna biblioteka, Dubrovnik, II — 702
251. *Vjestnik Ministarstva prometa NDH* — Glavno ravnateljstvo za promet. Zagreb, II/1942. Naučna biblioteka, Dubrovnik — 699
252. *Vjestnik Ministarstva prometa NDH* — Odio za poštu, brzojav i brzoglas. Zagreb, II/1942. Naučna biblioteka, Dubrovnik — 701
253. *Vjestnik rada*. Mjesečnik za društvena pitanja. Zagreb, I/1941. S. K. 87.609
254. *Vjestnik vojnih naredaba i zapoviedi za cjelokupnu oružanu snagu Države Hrvatske* (I/1941, br. 29 i dalje: *Vjestnik Ministarstva Hrvatskog domobranstva*). Zagreb, I/1941. S. K. 87.438.
255. *Vojničke novine*. Sarajevo, I/1943. S. K. 89.930
256. *Vojnički list*. S.l., II/1944. S. K. 87.591
257. *Volk und Pflug*. Tjednik. Osijek, I/1943. S. K. 89.781
258. *Vrabac*. Humoristički časopis. Tjednik. Zagreb, I/1943. S. K. 89.782
259. *Za dom*. Notiziario croato di problemi politici, economici e culturali. Zagreb, I/1941. S. K. 87.449
260. *Za dom*. Kroatische Korrespondenz für Politik, Wirtschaft und Kultur. Zagreb, I/1941. S. K. 87.447
261. *Za dom*. Bulletin croate d'informations politiques, économiques et intellectuelles. Zagreb, I/1941. S. K. 87.448
262. *Za dom*. Hrvatski glasnik za politička, gospodarska i kulturna pitanja. Zagreb, I/1941. S. K. 87.446
263. *Za vas*. Zabavni tjednik. Zagreb, I/1943. S. K. 89.780
264. *Za vas*. Zagreb, I/1944. S. K. 89.286
265. *Zabavnik* (II/1944, br. 38 i dalje: *Zabavnik za vas*). Tjednik, Zagreb, I/1943. S. K. 89.775
266. *Zagonetka*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.466
267. *Zagorski list* (III/1936 i dalje: *Hrvatski Zagorac*). Tjednik za prosvjetu i gospodarski napredak Hrvatskog Zagorja te širenje društvenosti među Zagorcima u Zagrebu. Zagreb, I/1934. S. K. 85.590
268. *Zagrabi magyar ujsag*. Tjednik. Zagreb, I/1945. S. K. 85.563, adl. 2
269. *Zagreb — Sofija*. Hrvatsko-bugarska smotra. Zagreb, (1942). S. K. 87.608
270. *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*. Mjesečnik. Zagreb, I/1941. S. K. 87.479
271. *Zdravstveni vjestnik oružanih snaga NDH*. Zagreb, II/1943. Biblioteka Instituta za higijenu rada, Zagreb
272. *Zidne novine „Ustaškog junaka”*. Sr. Mitrovica (Hrv. Mitrovica), I/1943. S. K. 89.612

273. *Znanstvena smotra*. Zagreb, 1941. Biblioteka Zavoda za zaštitu bilja, Zagreb — 22
 274. *Zrakoplovstvo Jugoistoka*. Berlin, I/1943. S. K. 89.159
 275. *Žap*. Prilog listu „Koprivnički Hrvat”. Koprivnica, I/1941. S. K. 85.317
 276. *Željezar*. Tjednik. Zagreb, I/1941. S. K. 85.922
 277. *Željezar*. Prilog „Gospodarstvu”. Tjednik. Zagreb, I/1942. S. K. 85.983
 278. *Život teče dalje*. Berlin, 1944.
 279. *Život za Hrvatsku*. Službeni vjestnik Ustaškog stožera. Zagreb, I/1943. S. K. 87.588
 280. *Wirtschaftsbericht*. Zagreb, I/1941. S. K. 87.604
 281. *Wirtschaftsbericht des Hauptamtes für Volkswirtschaft der deutschen Volksgruppe in Kroatien*. Zagreb, I/1943. S. K. 87.607

Napomena: Kratica S. K. = Sveučilišna knjižnica, Zagreb

BIBLIOGRAPHY OF PERIODICALS OF
 “THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA” (1941—1945)

by

Drago Njegovan

Summary

The author presents the *Bibliography of Periodicals of „The Independent State of Croatia” (ISC) 1941—1945*, which was compiled in the former Archive for the History of Labour Movement in Zagreb and whose one copy is kept in The Museum of Srem in Sremska Mitrovica (Historical Section, Collection of Documents, reg. no 1615/62). The authors of the *Bibliography* particularly underlined that it includes „all periodical journals and publications published in the territory of ISC”, and that the material „was for internal use only”. The majority of the listed periodical publications is kept in the University Library in Zagreb (237), and the remaining ones (44) in different libraries in the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Most of these publications are printed in the Croatian language, and a smaller number in German and Italian languages. One publication was published in the Hungarian language. All publications were printed in the Latin script and none of them in the Cyrillic script, even though the Serbs, whose primary script it was, at the beginning made half of the population of „The Independent State of Croatia”. In the Ustahas’ ISC the Cyrillic script was forbidden, and the Serbs underwent a genocide. This *Bibliography* — which does not include a single publication with the adjective „Serbian” — testifies about that.

СЛУЧАЈ ФРОЈАНОВ — И ИСТОРИЧАРЕ, ОПЕТ,
ПРОГАЊАЈУ, ЗАР НЕ?Виктор Степанович Брачев (2006), *Травля русских историков*,
Москва: Алгоритм, стр. 319

Репресија према историчарима тема је која је у Русији, односно Совјетском Савезу, стекла „светску славу” крајем 1920-их и почетком 1930-их година хајком и прогањањем познатих историчара Сергеја Фјодоровича Платонова (1860—1933) и Јевгенија Викторовича Тарлеа (1874—1955). Њихова судбина, односно судбина читаве руске историографије после Октобарске револуције, мора се, наравно, посматрати у контексту тзв. руског питања и његовог решавања после Револуције. Међу основне задатке Партије спадала је и борба против великоруског шовинизма, која је стално изнова постављана и потенцирана. Оваква, у суштини антирусска, политика спровођена је посебно током 1920-их година, односно све док је постојала нада у светску револуцију. Наравно, критички однос, у складу с таквим стремљењима, није се ограничавао само на руску историју, била је то општа тенденција. „Пре осам-девет година — писао је 1927. године М. Н. Покровски — историја је била готово потпуно прогнана из наше [руске] школе — појава која је својствена не само нашој револуцији.”¹ Ни у високом школству ситуација тада није била много боља — уместо историјских курсева почело се са увођењем практичних знања, а наставни планови засновани на њима (Далтонов план и злогласни бригадно-лабораторијски метод)² поче-

ли су да се повлаче тек у другој половини 1920-их година.

У интернационалистичком миљеу, који је тада преовлађивао, патриотизам и национализам били су не само одстрањени с јавне сцене већ су и постали проскрибовани. Тадашњи мондијалисти³ недвосмислено су се дистанцирали од њих. Али, не само то, мондијалисти су били спремни да руски народ прогласе за утемељитеља руског фашизма, „који је, како се показује, више него деценију старији од европског” [стр. 14—15]. И доиста, ускоро су почели да се откривају „руски фашисти”, а они су се налазили на врло различитим странама политичког спектра, били су представљени у Думи екстремним партијама и националистима, њихово језгро чинило је Уједињено племство, док је на другом крају спектра био Савез руског народа⁴ који је демагошки покушавао да привуче различите народне масе, раднике, службенике железнице, градску сиротињу. И, наравно, велику улогу у овим фашистичким организацијама играло је православно свештенство. А цар Николај II но-

ки за себе, тражећи према потреби помоћ старијих. Уместо разреда постоје посебне собе за сваки предмет. Ученик сам бира врсту рада и задатак, уз обавезу да то на време заврши. Наставници су више помагачи и саветници.

³ Брачев као једног од иницијатора и виновника таквог стања не само у историјској науци апострофира управо наведеног Покровског [стр. 11. и даље].

⁴ Савез руског народа је десна монархистичка партија основана 1905. са задацима обнове руског самодржавља, одбацивања манифеста 17. октобра и распуштања Државне Думе.

¹ Навод према: В. Брачев, *Травля русских историков* (2006), Москва, стр. 11. У наставку, позивања на ову књигу биће дата у угластим заградама.

² Далтонов план (Dalton Laboratory Plan) метод наставе чији је аутор америчка учитељица Хелен Паркурст и који је први пут изведен 1920. у граду Далтону (Масачусетс, САД). Ученици раде у радним собама сва-

сио је на свом мундиру почасни знак Саве-за руског народа, одликовање погромаша и најамних убица.⁵ У даљем низу мрских особа из „тамне прошлости” место су заузели царски генерали, посебно генерал Јермолов који је „залио значајан део Кавказа крвљу кавкаских народа”.⁶

А одатле до генералне „зле историје” Русије није било далеко. У створеним околностима историчарима је, на пример, препоручивано да се баве историјом и свакодневицом народа разних националности Совјетског Савеза при чему је међу тим народима „заборављено” да се помене и руски. А када је саратовски професор С. Н. Чернов покушао да подсети и на „заборављени” народ, после непуне две године био је 1929. удаљен с универзитета. Његова кривица, како се испоставило, била је што је на својим предавањима с нескривеном симпатијом говорио о Дмитрију Донском и руској победи на Куликовом пољу.

Ова, модификациона линија у науци, уметности, култури преовладала је све до седнице Секретаријата ЦК ВКП (б) од 6. децембра 1930, када су управо биле разматране неке „појаве”, односно ексцеси попут срамног фељтона познатог песника Демјана Бедног у којима се овај обрнуо практично на све што представља сам руски народ. Демјан Бедни одмах је упутио писмо Стаљину у којем уверава вођу да је све што је написао (и објавио у Правди, званичном партијском органу) на линији ЦК, али му је сам Стаљин у одговору од 12. децембра, са својственом грубошћу, разјаснио да постоји „нова” троцкистичка теорија која тврди да је у Совјетској Русији стварна само прљавштина. Показало се да познати песник ипак није био у току с политиком партије у којој је (цео овај случај то потврђује) Стаљин учврстио свој положај. Истовремено, то је био и сигнал да је дошао крај неограниченог ругању свему руском од стране интернационалиста. Наравно, како је то често код политичких заокрета, не само у Стаљиново време, овај сигнал нису схватили сви. И нарочито не у право време.

⁵ Наводи из дела *Русский фашист Владимир Пуришкевич и Последние Романовы* С. Б. Љубоша [стр. 15—16].

⁶ *Исто*. Генерал Алексеј Петрович Јермолов (1772—1861) учествовао у кампањама 1805—1807 године против Наполеона, истакао се у Бородинској бици 1812, главнокомандујући у Грузији 1817. Умирио је Закавказје, присајединио Абхазију и канства Ширванско и Карабашко.

Међутим, како наглашава Брачев [стр. 27—28], корени ове антируске хистерије били су много дубљи, и не могу се свести само на историјску школу Покровског, без обзира на то што је она у томе имала значајну улогу. Такође, ни одређење Русије као „тамнице народа”, које се обично приписује Лењину, није било „својина” само болшевика. Исто мишљење заступали су и њихови најљући непријатељи — кадети. Исто се може рећи и за тему историјске кривице Руса у односу на друге народе Руске империје. Ту су тему, како истиче историчар Хенриг Јофе, који се 1990-их преселио из Русије у Канаду, још у досовјетско време „потхрањивали” идеолошки и политички интереси антицаристичких и антирусских снага у Русији и ван ње (на Западу) [стр. 27—28].

Показује се, дакле, да су корени антируске хистерије радикално настројене данашње руске интелигенције која се бори против „руског фашизма” много дубљи него што би се могло објаснити само школом Покровског и непосредним иницијаторима „догађања” с краја 1920-их. А та догађања, како у наставку показује Брачев, имала су за циљ да се дискредитују и уклоне са сцене они представници историјске науке који су се тој антируској хистерији успротивили. Били су то наведени С. Ф. Платонов и Ј. В. Тарле. Њиховој судбини — јавна хајка, хапшење, ислеђивање и судске пресуде, као заједничка нит, њихово различито понашање према иследницима (достојанствено код првог и понизно и покајничко код другог), и даља судбина после осуде — посвећује значајан део своје књиге В. Брачев. Неке од ствари које он наводи, наравно, биле су познате од раније, али су неке резултат нових истраживања руских историчара и као такве не баш толико познате, или чак и потпуно непознате. У сваком случају, овај део књиге превасходно је од интереса за историјску науку, иако се наравно не може ограничити само на њу.

Прави повод за ову књигу, и много већи интерес и стручне али и шире публике, изазваће други део књиге у коме се говори о правом васкрсу оваквих метода обрачуна с историчарима патриотске провенијенције. У центру ове приче налази се савремени руски историчар Игор Јаковљевич Фројанов (рођен 1936) један од највећих познавалаца историје древне и средњовековне Русије.⁷ С

⁷ Игор Јаковљевич је ученик патријарха лењинградских историчара, В. В. Мавроди-на. Приликом одбране докторске дисертације И. Фројанова, посвећеној истражива-

12 монографија и више од 200 чланака и брошура Фројанов је неспорно заузео истакнуто место у целокупној руској историјској науци. Већ у својим првим радовима он је изложио концепцију општинског карактера друштвеног уређења древне Русије, коју је, ипак, дефинитивно оформио у периоду друге половине 1980-их и почетка 1990-их година. Ова концепција показала је колико су снажно у руском народу утиснута начела општинска, колективистичка и демократска (узајамна помоћ, тежња ка једнакости и праведности, негативан однос према грамзивости и користољубљу). Фројанов истиче да основ руске цивилизације није ни татарски ни византијски већ словенски и да се изражава у колективизму, заједништву и земаљском (светском) духу руског народа. Приоритет интереса колектива над личношћу искомна је руска црта.

Током низа векова Русија је опстајала држећи се трију својих стубова — општине, самодржавља и православља.⁸ И док су се њени цареви бринули о заштити поданика од незгода ма које врсте, неправедности и нереди, Русија је напредовала. Фројанов, наравно, не глорификује руске самодршце — поред наведеног они су, свакако, водили рачуна и о интересима виших друштвених слојева. Али, до озбиљнијег руинарања фундамената руског живота дошло је почев од времена Петра Великог под утицајем западњаштва, што је имало катастрофалне последице. „У XVIII веку, у периоду апсолутизма, дошло је до одређеног препорода феудализма. До тада се друштво састојало од група повезаних с државом службоносним односима. Током многих векова наша држава налазила се у опасном положају. То је повезивало друштво. Од петровских времена почео је разлаз између народа и друштвене елите, затим је Петар III ослободио племиће војне службе, а селачка реформа није спроведена. На ову неправду народ је одговорио 'пугачовштином'. И овај разлаз продужавао се до почетка XX века”.⁹

њу социјално-економског уређења Кијевске Русије, његов учитељ је рекао: „У својим последњим радовима о Кијевској Русији ја се придржавам концепције И. Фројанова”. Учитељ (највећи у то време специјалист за историју древне Русије) признао је већ тада новаторство свог ученика.

⁸ И. Я. Фроянов, *Романовы и традиционные основы русской государственности*. [Према: Брачев, стр. 206]

⁹ И. Я. Фроянов, *Борьба продолжается. Новый Петербург*, 5 июля 2003, стр. 5. [Брачев, стр. 206—207]

Сигурно је да је Фројанов већ овим својим радовима уздрмао нека уврежена схватања и „запао за око” реформаторима и демократима из последње деценије XX и с почетка XXI века. А када је дошло до трагедије 1991, и када су многи, између осталих и професионални историчари и Фројановљеви колеге и пријатељи, пожурили да се престроје и на време коригују своје историјске погледе и замене их „демократским”, Фројанов се све више учвршћивао на својим позицијама. Потпуно у том духу је и књига *Октябрь седмнаесте*. (*Поглед из садашњости*),¹⁰ релативно мала, али изузетно богата по идејама и опажањима.

Наравно, о Октобарској револуцији писали су многи, али углавном у време када је она глорификована. Фројанов се тога прихватио после распада СССР-а, са свим оним што је то донело (прерасподела државног власништва, распарчавање историјске Русије, геноцид над руским народом и курс ка капитализацији). И све то омогућило је да се Октобар 1917. погледа на нови начин, осветљавајући оно што је раније остајало у сенци. Оно што је, међутим, још важније било је то што је за разлику од многих других Фројанов био, као велики познавалац историје древне и средњовековне Русије, управо припремљен за проучавање и процењивање Октобарске револуције.

И доиста, Фројанов се није желео ни могао наћи међу онима који су били упрегнути у осуде Октобра. „Обраћајући се догађајима 1917, не може се не видети њихову противречност. Они у себи носе печат стварања и рушења, националне славе и срамоте. (...) У тим догађајима такође се јасно испољава игра зақулисних светских сила, смртно непријатељских према Русији, руском народу преданом православној вери.”¹¹ Ослањајући се на скоро тристогодишње искуство Фројанов долази до закључка да је „нестабилна унутрашња ситуација у Русији увек била необично погодна и корисна за Запад, дозвољавајући му да извучи из наше земље огромна богатства, која су снабдевала његову економију и финансије.” [Истио, Брачев, стр. 209]

Фројанов наводи фрапантне чињенице колосалног одлива капитала из Русије, почев од петровских времена (А. Д. Меншиков, П. П. Шарифов и др.) до горбачовске

¹⁰ И. Я. Фроянов (1997). *Октябрь семнадцатого*. (*Глядя из настоящего*), Санкт-Петербург.

¹¹ И. Я. Фроянов, *Исто*, стр. 7—8. [Брачев, стр. 209]

перестројке. „И сада, ми смо сведоци нове пљачке Русије од стране Запада, која се остварује уз срамну помоћ 'демократских' реформи и насилног наметања капиталистичких односа.” [Ишио, Брачев, стр. 210]

Фројанов, наравно, у разматрању Октобра не игнорише познате немачке паре којима је, уз посредовање Александра Лазаревића Гељфанда (Парвуса), Немачка финансирала револуцију, али исто тако он у разматрање уноси и мање познато, новац Јеврејског синдиката банкара.¹² Јасно је, међутим, да Фројанов није пресенио улогу страног фактора у Октобру, као што није могао да пресени ни улогу групе револуционара предвођених Лењином. И једни и други само су вешто искористили објективно насталу реалну ситуацију у Русији, а она је имала дубоке историјске корене.

Све је, како подвлачи Фројанов, почело од петровских времена. Управо тада дошло је до раскола између племићког слоја и радне масе становништва, пре свега сељаштва. Поларизација интереса спахија и сељака била је централна осовина око које су се током векова вртела противречја руске стварности, и која је на крају крајева разрешена падом царске Русије. Према Фројанову, Октобар није била безлична буржоаско-демократска револуција већ руска аграрно-демократска револуција — она је негирала буржоаску приватну својину на земљу, а то негирање проистичало је из схватања света од стране руских сељака, док је с друге стране њена покретачка снага било сељаштво које се у својој борби за ново уређење живота ослањало на старе општинске у суштини демократске темеље. Фројанов је чврсто убеђен да су руски сељаци одбацивали капиталистичке односе на селу, одакле следи и његов у суштини суздржан однос према Столипиновој аграрној реформи. У коначном резултату та реформа је, у ствари, до крајње границе заострила противречности на руском селу и на тај начин припремила Октобарску револуцију.¹³

Наравно, овде наведеним не могу се исцрпсти све идеје, схватања и оцене Фроја-

нова о Октобру и нарочито судбини дела које су створили Лењин и бољшевици. Фројанов тако истиче да су управо Лењин и бољшевици, ма какав однос неко заузео према њима, спречили реализацију плана антируских светских снага о распарчавању Русије или њеној ликвидацији као велике државе¹⁴, док је, с друге стране, чврсто заузети курс Стаљина на изградњи социјализма у једној земљи и обнављање једне од главних руских идеја — идеје државности, до чега је дошло уочи рата, било велика благодет за Русију. Фројанов сматра да би у условима створеним током 1930—1940-их година пут који би водио даље од „социјално оријентисаног капитализма” био смртоносан за земљу, а да га је управо такво уређење претворило у моћну тврђаву независности и суверенитета СССР-а.¹⁵ А даљи пут ка непосредном остваривању социјалистичких принципа требало је да реализују Стаљинови наследници, утолико пре што су услови за то били створени још за његовог живота — у рекордно кратком року створен је атомски ракетни штит, који је фактички ликвидирао претврату непосредног мешања Запада у унутрашње ствари Русије. Међутим, партијско и државно руководство није имало ни интелекта ни воље, а можда ни жеље, да продужи социјалистичку изградњу. „После Стаљинове смрти руководиоца елита се побила у борби за власт. Пигмеји су делили наслеђе Колоса. Њима није било стало ни до земље ни до народа.” [Ишио, Брачев, стр. 209]

То је, према Фројанову, била права трагедија за земљу пошто је систем социјално оријентисаног државног капитализма фактички био исцрпео своје ресурсе. Као резултат, већ почетком 1960-их почињу процеси труљења и деградације совјетског система, а одатле до горбачовске перестројке, рушења СССР-а и рестаурације капитализма у земљи није било далеко. „Сада се може са сигурношћу рећи да је перестројка била припремни ступањ за наредне манипулације страних сила с Русијом. С ове тачке гледишта епоху демократских реформи треба сматрати другом издајом Октобарске револуције 1917, у оквирима њеног решења 'Револуција против Русије'. Те реформе се спроводе одозго не изазивајући ни најмањи ентузијазам у народним масама. (...) Али, Октобар 1917, будући моћним продором милиона људи ка слободи, праведности и једнакости,

¹² Наши читаоци могли су да се упознају с овом проблематиком из превода књиге Ентонија Сатона *Wall-Street and the Bolshevik Revolution*.

¹³ И. Я. Фројанов, *Октябрь семнадцатого*, стр. 31. [Брачев, стр. 213] Занимљиво је да је исту оцену Столипина дао и Сергеј Кара-Мурза. (Видети: С. Г. Кара-Мурза (2002). *Стаљин — отец русской революции*, Москва: Алгоритм)

¹⁴ И. Я. Фројанов, *Октябрь семнадцатого*, стр. 117. [Брачев, стр. 217]

¹⁵ И. Я. Фројанов, *Октябрь семнадцатого*, стр. 129. [Брачев, стр. 218]

садржао је у себи и друго решење 'Револуција за Русију'. Управо због тога он је велик и привлачан."¹⁶

Игор Фројанов

Свакако, оваквим ставовима Фројанов је морао да засмета „демократима” и „реформаторима”. Међутим, главно је тек следило — 1999. године појавило се велико Фројановљево дело *Понирање у бездан. Русија на крају XX века*,¹⁷ које је фактички својеврсни наставак претходне књиге. Понирање у бездан означено је као прво фундаментално истраживање трагедије светских размера коју су њени стварни а не имагинарни творци цинично назвали „перестројка”. Своје занимање проблемима савремене историје, као клизаво и опасног темом, сам Фројанов везује за сопствену грађанску позицију: „Немам снаге да равнодушно примам зло које се разлило по нашој многострадалној земљи. Негодовање и мржња осећају се у грудима.”¹⁸

Фројанов овде наставља излагање идеја из претходне књиге, у првом реду о државном капитализму који су изградили бољшевици, односно Стаљин, и о створеним претпоставкама за преображај земље и њено прерастање у ново праведно и хумано друштво, засновано на хармоничним начелима сло-

вено-руске цивилизације. „Прелаз ка социјализму јесте сједињавање својине и власти с народним масама, одговорност власти народу. Такво уређење државе, ако је оно још заштићено војном моћи, непобедиво је.”¹⁹ Изградња таквог друштва бољшевицима није пошла за руком. Кривица за то, по Фројанову, није само у општој деградацији владајуће врхушке у земљи, већ и у невиђеном притиску Запада, у наметнутој трци у наоружавању којој совјетска економија није била дорасла, као и у широком усвајању такозваних општељудских (тј. западних) вредности од стране владајућег слоја и совјетске, пре свега стваралачке, интелигенције.

Почетак распадања совјетског друштвеног уређења Фројанов види у периоду борбе Стаљинових следбеника за власт, али као необично важну за разумевање тих процеса истиче епоху „застоја”. Основом негативних појава тог времена он сматра вештачко одржавање преживелих својинских односа. Совјетско друштво се све више претварало у механички савез различитих социјалних група са својим сопственим интересима и потпуно лишеним било какве руководеће идеје. А то је било праћено и очевидним процесима денационализације везивне силе совјетског друштва — руског етноса. Све то одмах су осетили непријатељи, како истиче Фројанов, схвативши да је наступио погодан момент за остварење давног плана овладавања Русијом. Стога се од почетка 1980-их отвара нови, најдраматичнији период притиска Запада на Русију. Фројанов опет подвлачи да се све невоље које данас преживљава Русија не могу једнострано објаснити деловањем њених спољних непријатеља, али да се пред тим не могу наивно затварати очи.

Жеље Запада да „узме у своје руке” Русију имале су, по Фројанову, два основна циља: економски о војно-политички. Економски се огледао у томе што ће потчињавање Русије западном утицају дати светској индустријско-финансијској елити најбогатији извор сировинских ресурса и јефтине радне снаге. Војно-политички био је постављен задатак одстрањивања са светске арене СССР-а као велике државе, с његовим наредним распарчавањем на делове и претварањем руског народа у безличну и безвољну етничку масу.

Насупрот многим схватањима, Фројанов сматра да је уочи перестројке СССР био у

¹⁶ И. Я. Фроянов, *Октябрь семнадцатого*, стр. 143. [Брачев, стр. 219]

¹⁷ И. Я. Фроянов (1999). *Погружение в бездну. Россия на исходе XX века*, Санкт-Петербург.

¹⁸ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 8. [Брачев, стр. 220]

¹⁹ И. Я. Фроянов, *Мы никогда не жили при социализме, Новый Петербург*, 29 марта 2001, стр. 4. [Брачев, стр. 220]

потпуности животно способан организам који је могао да се ефективно супротстави унутрашњим и спољашњим претњама, тако да оно што се десило није била историјска нужност, као што упорно тврде демократи и либерали, већ резултат злочиначке замисли потпуно конкретних људи који су били на челу државе и свесно кренули на њено рушење. „Ма како било, СССР је још поседовао резерве чврстине и могао је да опстане неко време да није започела погибелна 'перестројка' коју је вештачки лансирао Запад.”²⁰ Огроман значај у вези с тим Фројанов даје субјективном фактору — издаји државе и партије коју је учинио Горбачов а коју је у одлучном тренутку подржала управљачка елита земље. Управо се државно-партијска номенклатура показала као изузетно еластична и у новим условима брзо се прилагодила, зауевши значајна места у банкама, акционарским друштвима, трговачким предузећима, итд. И за ту сналажљивост мора јој се одати пуно признање, сматра Фројанов.

Иако су велику улогу у рушењу СССР-а имали и национал-сепаратисти разног соја, ипак се одлучујућом показао спољашњи фактор — без његове реалне подршке и примањивих обећања с његове стране, никакви Кравчуци, Шушкевичи и остали „самосталци” никада не би одлучили да изађу из Савеза. „Запад је успео да створи механизам рушења наше земље и да га активира уз помоћ њиме самим створене 'пете колоне', или 'агената утицаја'.”²¹

У целини Фројанов дели горбачовску перестројку на два дела. Први, који чини припремну етапу, обухвата године 1985—1988. и повезан је с рушењем економије и подривањем структуре друштва, и други, који је наступио после XIX партијске конференције (28. јун—1. јул 1988), који представља политичку етапу и повезан је с променом редоследа избора народних депутата (1988), увођењем института председништва (1990) и др.

Фројанову је пошло за руком да покаже да је замисао буржоаског преуређења СССР-а настала знатно раније а не како се обично мисли на граници 1980-их и 1990-их година. Шта се дешава, то нису схватили чак ни многи у највишем руководству, верујући да је у току реформисање и обнова социјализма у СССР-у. „Посвећени, пак, на челу с

Горбачовим већ од првих корака перестројке у целини су, по нашем мишљењу, размевали да њена реализација означава разарање и лагану, једва приметну капитализацију земље.”²² Кључну улогу одиграо је, наравно, Горбачов, али Фројанов јасно истиче — да није било Андропова не би било ни Горбачова. А Горбачов је, како истиче Фројанов, већ 1985. био противник социјализма, при чему су похвале које је он упућивао социјализму биле диктиране интересима тактичког карактера. У мери у којој се рушио претходни систем и његова критика социјализма постајала је смелија, али у целини његова делатност остајала је практично непроменљива, уз дозвољавање само варијација тактичког карактера. Поткопавши привреду земље под видом привредних реформи, развластивши КПСС, широко отворивши врата индивидуализму, ослабивши државну власт и предавши најважније позиције СССР-а на међународној сцени, Горбачов је 1990. довео земљу до последње црте, „после које је почело стропоштавање, пад у бездан”.²³

И најзад, велики интерес представља разјашњење које је Фројанов дао о догађајима из августа 1991. Он је успео да покаже погрешност распрострањених представа о некаквој завери или пучу конзервативних снага унутар КПСС с циљем враћања земље у прошлост. Такозвани пуч био је, пре свега, потребан самим демократима као добар повод за остваривање планова рушења СССР-а и капиталистичке реставрације. У ствари, ликвидација КПСС и рушење СССР-а планирани су дуго пре акције ГКЧП. А саму акцију искористио је Горбачов као погодан момент за остварење планова и прелазак у последњу етапу процеса рушења СССР-а која је завршена децембра 1991.

Резултат августовских догађаја 1991. био је, по Фројанову, антиустановни преврат до кога је дошло у периоду септембар—децембар исте године. Његов главни циљ је разарање СССР-а и замена једног друштвеног уређења другим. Фројанов истиче да су чланови ГКЧП, иступивши против потписивања горбачовског Савезног договора, заправо иступили за заштиту Устава СССР-а и против антидржавног преврата. Њихов покушај да осујете преврат и гажење Устава показао се као неуспешан пошто су они били само пешаци у грандиозној провокацио-

²⁰ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 714. [Брачев, стр. 225]

²¹ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 717. [Брачев, стр. 227]

²² И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 561—562. [Брачев, стр. 227]

²³ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 293—294. [Брачев, стр. 229]

ној игри коју су детаљно припремиле и виртуозно спровеле закулисне снаге на челу са САД. У улози главног провокатора који је подстакао пучисте да прогласе ванредно стање иступио је, по Фројанову, управо Горбачов пошто је баш он учинио све што је било могуће да би подстакао државне руководиоце који су остали у Москви да објаве ванредно стање. ГКЧП је, тако, на преваран начин увучен у извесно пропали покушај. „Покренути благородним намерама, они су својим неуспехом отклонили последње препреке на путу рушења СССР-а.”²⁴

Разматрајући одговорност Горбачова за рушење СССР-а Фројанов је категоричан — совјетски народ се 17. марта 1991. на референдуму једнозначно изјаснио за живот у СССР-у. Горбачов је пренебрегао вољу свог народа и учинио, говорећи отворено, злочин пред нацијом. И у односу на учеснике Беловешког договора од 8. децембра 1991. Фројанов је категоричан — у питању је „најтежи државни злочин”²⁵

После рушења СССР-а и плачка земље добила је потворен и несуздржан карактер. Томе је допринела, подвлачи Фројанов, влада Јељцина-Гајдара, која је реализовала либерализацију цена. У целини, реформа коју је предузео Гајдар дала је три главна резултата, а која су њени иницијатори и очекивали: енормна девалвација рубље, ликвидација штетне становништва и убрзање рушилачких процеса у привредној сфери. „Узимајући у обзир чињеницу да су реформе спроводили у складу с непопустљивим препорукама западних политичара, финансијских и других консултаната, добијамо могућност да посматрамо сва три наведена резултата као саставне елементе добро промишљеног плана 'социјално-економске агресије' (у неком смислу чак 'интервенције') Запада против Русије.”²⁶

А Горбачов је, како истиче Фројанов, указао и отворио пут Јељцину. Без припремног Горбачовљевог рада не би било никаквих наредних либерално-демократских реформи, које је спроводио Јељцин, не би било никакве од 1992. форсиране перестројке Русије према капитализму. Према томе, каже Фројанов, Горбачов и Јељцин стоје један према другом не у опозицији већ у истој (наследној) линији.

²⁴ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 456—457. [Брачев, стр. 231]

²⁵ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 672. [Брачев, стр. 232]

²⁶ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 756. [Брачев, стр. 232]

Књига Фројанова на крају, није само историјска, пошто она не само истинито приповеда о томе ко је, како и зашто срушио и опљачкао велику државу, већ и упозорава на предстојећа искушења. А она су, по свему судећи, неизбежна. „Хладни рат”, о чијем су крају пожурили да извести руски историчари и публицисти, ни у ком случају није завршен. Он и није могао да буде завршен зато што је у стратешком плану од Запада вођен и води се не против СССР-а и комунистичког режима, већ против Русије и руског народа.²⁷ Насупрот распрострањеном мишљењу, ту није у питању конфликт комунистичке и буржоаско-демократске идеологије, нити борба два система, већ конфликт или „рат” цивилизација.

Русија се сада, по мишљењу Фројанова, налази на путу ка сигурној пропасти. Па ипак, нада у њену обнову увек постоји, она не може да не живи у срцу руског човека. А ту наду даје му историја руског народа и Русије, када је Русија, не једном се налазећи пред самом пропашћу, налазила снаге да се уздигне и умеће да нађе излаз из наизглед најбезизлазнијег положаја.

* * *

Ово је заиста било много, и „демократска” јавност то није могла да трпи. Било је јасно да ће бескомпромисна позиција Фројанова наићи на прави вихор критике од стране „демократа”. Па ипак, реалност је и овог пута превазишла и најмрачнија очекивања. Познати и у научним круговима признати научник најпре је окривљен за непрофесионализам, да би се затим на њега сручила цела хрпа увреда незамисливих чак и за обичног човека а да не говоримо о интелигенцији.

Хајка против Фројанова започела је, заправо, још 1998. када га је познати либерални новинар Лав Јаковљевич Лурје напао у штампи ни мање ни више него за — црно-стотинаштво на факултету на коме је Фројанов био декан.²⁸ Лурјеов чланак појавио се

²⁷ И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну*, стр. 20. [Брачев, стр. 234] Или, како је то рекао Шумпетер пред крај 1940-их: „Невоља с Русијом није у томе што је она социјалистичка, већ у томе што је Русија.”

²⁸ Чёрная сотня. Руска реч сотня значи стотина, сто рубаља, али такође и козачки ескадрон. Чёрная сотня је организација која је била у непосредној вези са Савезом руског народа, десном монархистичком пар-

непосредно по изласку *Окћобра седмнаесте*, али пре *Понирања у бездан*, и у томе треба видети објашњење за чињеницу да није изазвао већи одјек и да није био подржан у демократским средствима масовног информисања. С друге стране, тај чланак требало је схватити као својеврсно упозорење научнику — Фројанову је понуђено да се замисли над судбином која га очекује ако не напусти своје „патриотске страсти“.

Фројанов, међутим, није послушао упозорење, наставио је своју научну и публицистичку делатност и најзад наредне године објавио обимну монографију *Погружение в бездну*. Како је већ констатовано, то му „демократска“ јавност није могла опростити. И лавина је кренула. Испочетка, напади су били помало бојажљиви и још недовољно одређени, „као да нису знали за шта да га туку“ [стр. 243], али се већ половином 2000. ситуација разбистрила. После једног конфликта на Историјском факултету, који уосталом и није био директно повезан с Фројановим, у *Новој газети* се појавио чланак под провокативним насловом „На истфаку влада 'црна стотина'“²⁹ У том чланку Фројанов је директно нападнут као убеђени комунист, чест аутор у *Совјетској Русији* (публицистички радови И. Фројанова), и као — аутор књиге *Погружение в бездну*, те за низ других „грехова“: Петар Први за њега је један од главних агената „закулисе“, Стаљин и Андропов су народни хероји, Горбачов и Јељцин издајници, Јављински, Гајдар и други демократи — „агенти утицаја“, а најпоузданији историјски извор му је — Протоколи сионских мудраца, и то у верзији Алена Далса и митрополита Јована. Једино што није нашао код Фројанова каже аутор чланка, јесте тврдња о „жидо-масонској завери“ и позив да се спасава Русија познатим методима „црне стотине“.

Исти новинар објавио је после месец дана још један чланак, такође под провокативним називом „Црна стотина прелази у

контранапад“.³⁰ Тиме је отворена серија написана у средствима масовног информисања против Игора Фројанова, а упоредо с тим кренула је и акција његовог дискредитовања на факултету на ком је још увек био декан — ректору универзитета упућен је протест против стања на Историјском факултету. И ускоро су, коначно, јасно формулисане основне оптужбе против Фројанова: национализам, ксенофобија, антисемитизам, црностотинаштво и отворено мрачњаштво.³¹ Интересантно је, и значајно, да оптужбе није формулисао сам Пуговкин, прес-секретар Петербуршког савеза научника,³² већ Б. Комисаров, руководилац катедре нове историје на петербуршком Историјском факултету око чијих (садржаја и метода) предавања је формално и покренуто „питање“ овог факултета и целог „случаја Фројанов“. Након што су оптужбе формулисане и обелодањене, било је потребно само да их пусте у широк оптицај „демократских“ информисања. Чему се одмах, наравно, и приступило. У оптицају се одмах нашла борба против фашизације руског друштва, где истакнуту улогу има Антифашистички журнал Баријера који, уз финансијску подршку Института Џорџ Бел из Велике Британије, издаје Санкт-Петербуршки Институт руске историје РАН [Брачев, стр. 244]. Од оптужби за антисемитизам и фашизам нису заобиђени не само научници који се не укључују у хајку против Фројанова („Историчар који одобрава радове Фројанова антисемита је као и онај ко их је написао.“), као ни сама нова власт („Нова власт демонстративно тежи да се ослони на за Русију традиционалне идеје државности, патриотизма и православа.“) [Брачев, стр. 257], одакле је очигледно да и нова власт мора да се ослони не на традиционалне руске, већ на западне вредности и идеје. У противном — и она је фашистичка. Такве оптужбе, бар у старту, нису биле отворене, већ потенцијалне, и свакако су имале упозоравајућу функцију.³³ А ради потпуне ја-

тијом, основаном 1905. године. Ове две организације заједно су организовале борбу с револуционарима путем погрома и покоља (на пример, у Одеси). Погромашка активност црностотинаша нарочито је била велика у време Столипинске реакције, 1908—1912.

²⁹ Б. Вишневски и, На истфаке правит „Чёрня сотня“?, *Киш*, Журнал для учёных, Санкт-Петербург, № 2 (11), 2000. Такође: *Новая газета* (Москва), 17—23 июля 2000. [Брачев, стр. 244]

³⁰ Б. Вишневски и, Чёрня сотня переходит в контратаку, *Новая газета*, 31 августа 2000.

³¹ А. Пуговкин, Когда разум спит мёртвым сном, *Киш*, Журнал для учёных, Санкт-Петербург, № 2 (11) 2000. Такође: *Известия*, 19 июля 2000.

³² Овај Савез створен је почетком 1990-их под окриљем петербуршког Јаблака.

³³ „Иако нацистичке идеје у свом пуном обиму једва да имају шансе да постану званична државна идеологија, оне ипак у лако измењеном виду продиру и успешно утичу

сности, наводе се и „неке важније црте” које зближују идеологију нацистичких и њима блиских покрета са ставовима одређеног дела руске елите: култ снажне државе која се активно меша у привреду и брине о свим својим грађанима, патриотизам наметан с врха и који укључује активно антизападњаштво и ксенофобију, оријентација ка власти харизматичног лидера, свевлашће специјалних служби, контрола над средствима масовног информисања и друштвеним организацијама, отворено изражавање етничких предрасуда и легализација титуларног етноса.³⁴

С обзиром да је један од вредних циљева нових руских власти било очување демократског имиџа, окакве оптужбе и упозорења више су него делотворне, и власти су биле принуђене на перманентне уступке. Тако је и дошло до „случаја Фројанов”. Иако је Фројанов имао неочекивано велику подршку, пре свега у оквиру свог факултета, али и знатно шире друштвене јавности — научних радника, писаца, новинара и др.³⁵

Ипак, ствари су отишле сувише далеко, и у априлу 2001. решена је судбина Фројанова — одлуком научног савета Универзитета, заснованом на не баш јасним формалним критеријумима, Фројанову већином гласова није продужен мандат декана. Након неуспелих покушаја да се одлука измени, Фројанов је коначно јуна 2001. био принуђен да напусти дужност декана а после две године и управљање катедром руске историје. Иако је „демократска” јавност славила тријумф, ускоро их је очекивало непријатно изненађење — супротно њиховим очекивањима за следбеника Фројанова на месту декана постављен је његов ученик А. Дворниченко, а њихов фаворит, већ поменути Б.

на свест руководилаца државних структура (...) и целог руског естаблишмента.” (От редакцији, *Барьер*, Антифашистский журнал, № 1 (6) 2001, стр. 1. [Брачев, стр. 258]

³⁴ *Исцо*. [Брачев, стр. 258]

³⁵ Један од активних учесника хајке на Фројанова, професор РГПУ им. А. И. Герцена, бивши депутат Законодавне скупштине и члан партије Демократски избор Русије В. П. Островски „пророчки” је у тексту у којем је напао Фројанова априла 2001, утврдио да ће већина оних који сада подржавају Фројанова одбити да му пружу руку и да ће се укључити у његово гажење, те да ће он остати готово потпуно сам. Ипак, без обзира на огромну хајку и притиске, то се није десило — Фројанова нико није напустио. [Брачев, стр. 269]

Комисаров, видевши да нема никакве шансе за реизбор за управника катедре нове историје напустио је факултет.

Одласком И. Фројанова с места декана моментално су, као по наредби, престали напади на њега у либерално-демократским средствима масовног информисања. У свођењу резултата антифројановске кампање учествовали су многи. Либерали и демократи тумачили су цео случај као „оштар конфликт прокомунистички настројеног декана с либералним предавачима и студентима, који је почео у јесен прошле (2000) године. (...) Администрација Универзитета, како је и требало очекивати, умешала се и као резултат заједничким снагама студената и предавача Универзитета уз подршку научне, околнаучне и уопште прогресивне друштвене јавности остварена је одлучна и неповратна победа над конзервативно настројеним деканом који је вукао истфак у прошлост”.³⁶

Потпуно другачије гледиште, и по мишљењу Брачева најближе суштини ствари, изнео је црквени историчар Н. К. Симаков.³⁷ Он је истакао отворено идеолошки карактер кампање против Фројанова, стављајући акценат на оптужбе које су против њега изношене — у суштини њега су прогањали због патриотских схватања („Ни у једној другој земљи на свету нису могле бити искоришћене такве оптужбе које су изношене против Фројанова”). Новинар који је интервјуисао Симакова био је зачуђен: како се тако нешто могло десити у цивилизованој земљи, и још после доласка Путина на власт, када је патриотизам готово проглашен за државну политику. На ово питање, које крије суштину ствари, Симаков је дао кључни одговор: патриотизам који данас проповеда власт јесте либерални патриотизам, када се говоре некакве топле речи о Домовини, али се при томе пази да се, Боже сачувај, укаже на виновнике савременог државног расула. Насупрот томе, патриотизам Игора Фројанова не може да не постави питање о узроцима и последицама садашње руске трагедије, и при томе именује виновнике. У том смислу, официјелни патриотизам Путина покушава, по Симакову, да сједини некомпатибилна начела: с једне стране историјски, великодржавни пут Русије, а с друге стране најновији официјелни патри-

³⁶ Л. Лурье и Н. Коначенко, Людмила Вербицкая избавилась от декана-коммуниста, *Коммерсант*, 26 июля 2001. [Брачев, стр. 303]

³⁷ Н. К. Симаков, Умственное иго Европы, *Советская Россия*, 4 мая 2001.

отизам једноставно се боји да изговори да је Русија била, да јесте и да ће бити империја и да другог пута у историји не може да буде. у Кремљу се данас патриотизам схвата као одбрана тренутних националних интереса: разбити бандите у Чеченији — да, говорити о империји — не, не, ни у ком случају. И то зато што ће, видите ли, то изазвати протест „целог цивилизованог човечанства“. Другим речима, официјелни руски патриотизам данас је такав да се не би сметало „цивилизованом човечанству“ да и даље остварује своје глобалистичке планове и да претвара Русију у своју сировинску колонију.

У томе је суштина противречности између официјелног патриотизма и патриотизма Фројанова. Њихова кардинална разлика састоји се у односу према Западу. Јасно је да истински патриотизам захтева отклон од колонијалне економије коју су наметнули Гајдар и Чубајс. Данас је прворазредни задатак патриота не толико одбрана од „муслиманског тероризма“ (иако и то, свакако) колико од процеса глобализације јер је то сто пута страшније и опасније.

Један од оних који су истрајали у одбрани Фројанова, такође историчар, Јуриј Бјелов назвао је свој чланак карактеристично: „Освета непокорном“.³⁸ У том смислу петицијерски професор Л. Александров пише: „Он (Фројанов) није схватио наше задатке, не жури да изнова пише историју Русије — и то доводи пету колону у стање шока. А ту ступа на снагу закон рата. Непослушног треба упозорити, заплашити (убијају испрва ... његовог сина). Али, то је мало. Тада се обрушавају на њега свом снагом клевете и прљавштине у жутој штампи. Читалац који уме да мисли обратиће пажњу на оне који у анонимним писмима стоје на страни покровитеља за правилно проучавање руске историје (...) Борба се води против Русије, против руске историјске науке, против руског народа“.³⁹ По мишљењу Александрова западна цивилизација је мит, то је, у ствари, цивилизација банкарског кредита, и у ту цивилизацију земљу води пета колона.

Већ наведени професор Симаков такође сматра да је Фројанов постао жртва партиј-

ске беспопштности савремене либералне интелигенције. С њиховог гледишта Фројанов је начинио грешку доиста blasphemичну — он је на великом фактичком материјалу показао да се развој руске традиције продужавао и у древној Русији и у Совјетској Русији. И то нису могли да му опросте. Да је хвалио империју и исмевао совјетску државу, да је супротставио белу и црвену идеологију, можда га и не би дирали. Али, данас је либерална интелигенција објавила тотални рат целој руској историји. „Историја почиње од 1991. године, а до тада у Русији је било ледено доба“, ето то је њихов кредо. А то је, по мишљењу Александрова, и определило одмазду над Фројановим.

Организатори ове срамне кампање, истиче В. Карабанов,⁴⁰ проповедају једноумље у црно-белим тоновима, крајњи ступањ нетрпељивости, неосновано, дречаво и злонмерно иступајући против честитих и објективних научника који саучествују са судбином своје Домовине. Овакво понашање врло је слично хајци на људе у 30-им годинама, када су бурну активност развили политички провокатори који су иступали као иницијатори прогањања научних и културних делатника и као организатори кампања у штампи.

И сам Фројанов истиче⁴¹ да је рат вођен не против њега лично већ против руске историје. Потпуно је јасно да њима није пријала наша класична историјска наука, она им је једноставно кост у грлу зато што формира националну самосвест. Познато је да знање историје чини човека грађанином. А руска национална самосвест у епохи глобализације за Сорошеве клијенте само је сувишно бремене. Присталице глобализације у респектабилним научним издањима већ, не скривајући се, пишу да је у току процес историјске десубјективизације Русије, дакле процес нестајања Русије. Ето на којој ивици се налази процес сукобљавања у историјској науци. И тако, просудите сами — можемо ли ми да одступимо?

И на самом крају, једна вест која се у средствима информисања појавила 28. новембра 2005. године. Ових дана обијен је стан познатог руског историчара-патриоте Игора Јаковљевича Фројанова. У стану је начињен прави погром, посебно у научничком кабинету. При томе ништа од вредних ствари, укључујући новац, није нестало,

³⁸ Ю. Белов, Месть непокорному. Кто и как организует травлю учёного-патриота Игоря Фроянова, *Советская Россия*, 19 септембра 2000.

³⁹ Л. Александров, Конфликт или попытка уничтожения исторической науки в России?, *Земля Русская*. Орган Петровской академии наук и искусств, № 1 (96) 2001.

⁴⁰ В. Карабанов, Паутина, *Новый Петербург*, № 7 2001.

⁴¹ И. Я. Фројанов, Это счастье служить России, *Советская Россия*, 4 мая 2001.

већ су починиоци упали у компјутер историчара што даје основа за претпоставку да је прави циљ преступника било долажење

до информација којима располаже Фројанов.

Рајко Буквић

UDC 323.1(=163.41)(497.5)

ДЕМОГРАФСКИ СЛОМ СРБА У РЕПУБЛИЦИ ХРВАТскоЈ Светозар Ливада (2007) *Етничко чишћење — озакоњени злочин стољећа*, Нови Сад: Прометеј, стр. 501

Светозар Ливада, загребачки филозоф и историчар по образовању, социолог по професионалном ангажману — и то пре свега рурални социолог — својим вишедесенијским радом у струци задужио је југословенску, српску и хрватску социологију села. Током грађанског, етничког и верског рата у Хрватској 90-их година 20. века, изазваног отцепљењем Републике Хрватске од федеративне Југославије и претходним уставним променама у Хрватској, чији је основни смисао у претварању Срба као конститутивног народа у Републици Хрватској у националну мањину, као и бројним атроцитетима против Срба од стране званичних и „дивљих“ хрватских фактора (медијских, страначких, паравојних, итд.) — подухватио се задатка да документује све до чега је могао и морао доћи, било као угрожени грађанин, било као Србин, било као експерт, било као антифашистички борац, било као борац за српска и људска права. Без обзира на отежавајуће околности, у које треба укључити претње сопственом животу и животу породице, хапшења и медијску сатанизацију, Ливада је успео да прикупи важну грађу везану за ратни/национални конфликт Хрвата и Срба у Републици Хрватској, као и у Босни и Херцеговини, коју је — сабрану у књизи *Етничко чишћење — злочин стољећа* — објавило Српско културно друштво „Просвјета“ у Загребу 1997. године.

После објављивања ове књиге професор Ливада није стао са својим истраживањем. Он је настојао да већ објављени материјал о злочинима против Срба на територији Републике Хрватске допуни, прошири и комплетира новооткривеним документима, будући да се са завршетком ратног периода (1991—1995) није завршио и антисрпски покрет међу Хрватима и у новоствореној независној држави Хрватској. Детектујући суштину ратног и поратног периода у Хрватској 90-их година 20. века, чија је главна од-

лика етничко чишћење Срба из Републике Хрватске, Ливада је то изразио и у модификованом наслову свог дела, које је — у издању „Еурокуње“ објављено у Загребу 2006. године — гласило: *Етничко чишћење — озакоњени злочин стољећа*. Као што видимо, нова реч у наслову је „озакоњени“, што упућује на званичну, законску димензију, која синтаagmaма речима из наслова „етничко чишћење „и“ злочин стољећа“ — даје нови смисао.

Годину дана касније тј. 2007. ова књига је као репринт објављена у Новом Саду, у издању „Прометеја“ — предузимљивог Зорана Колунџије — и побудила велико интересовање не само избеглица из Републике Хрватске, већ и научне и шире јавности. Тим поводом проф. Ливада је написао: „Ово репринт издање посвећујем избеглицама и прогнаним жртвама безумља етничког чишћења. Јер они су послјиге погинулих и несталих нова социјална категорија понижених нашег некада заједничког живљења. Невине су жртве отетих, разорених и запосједнутих завичаја. Дакле, жртве су оних ниткова који ни не знају да је завичај као и живот јединствен и непоновљив. Због тога ће их повијест осуђивати, а жртве и њихови потомци вјечно проклињати по оној народној: 'Тко отео туђе не могао уживати ни своје!' ” (стр. 4).

Књига се састоји од десет поглавља: 1. Српски етникум у Хрватској; 2. Недовршени рат; 3. Саопћења, реферати, говори; 4. Интервјуи; 5. Чланци, извештаји, записи; 6. Сучељавања (писма, апели, полемике); 7. Институције Срба и међусрпски односи у Хрватској; 8. Четири књиге о рату; 9. Двије аутобиографске цртице, и 10. Документи. Основном садржају књиге претходи рецензија проф. др Милана Кангрге под насловом Један документ о најновијој историји Хрватске (стр. 5—9), као и Уводне напомене-

не самог аутора (стр. 11—16), а следи Биљешка о аутору (стр. 495).

На насловној страни књиге репродукована је графика Еде Муртића — Смрт.

У *Уводним најименама* Ливада, објашњавајући најпре своју научну позицију („имам неколико стотина различитих радова, студија, анализа, приказа и рецензија из знанственог рада... средио сам голему грађу из Другог светског рата... О овом рату написао сам неколико стотина различитих садржаја...”), прецизирајући да је до низа података за своју књигу дошао на званичан начин („имао привилегију да у својству експерта ОУН обилази све фронтове, сва ратишта”) и поентирајући — да тиме уопште није био срећан („Та ужасна привилегија присилила ме је да гледам злочин на дјелу. Истовремено и жртве и злочинце. На примјер: ексхумације, концлогоре, размјене жртава, мучилишта, затворе...”), већ чак веома несрећан („Упознао сам многе добре људе у зла времена. Нарочито оне из невладина сектора. Али сам упознао много више злих људи у тим оловним временима. Нарочито оних којима је кама најсвјетлије оружје. Сањао сам их последице многих увида у њихова злодјела...”)

Сви ови изазови нису могли спречити проф. Ливаду да не иде даље на свом путу сведочења о нељудским делима у „лијепој нашој”, без обзира да ли су их починили припадници регуларних или паравојних формација. „Разлике у злочинима између регуларних и паравојних јединица не постоје. Јер су паравојске извршавале оно што су регуларне команде захтијевале.” — каже Ливада. Због рада на овој књизи непријатностима није био изложен само аутор него и његово окружење. О томе сведочи његова изјава у *Уводним најименама*: „Од моје породице молим праштање за све невоље којима сам их извргао својим свједочењем. Своје сроднике, презимењаке који су због мене имали невоље, прогоне, а неки су ме се чак морали одрећи, молим за разумијевање и нека знају да добре намјере противно жељи добронамјерника могу одвести у пакао.” (стр. 14).

Република Хрватска унутар федеративне Југославије, проистекла из антифашизма, била је двонационална: дефинисана је као република и држава хрватског народа и српског народа у Хрватској. Пре отпочињања грађанског рата у Хрватској (1991) извршене су уставне промене против воље српског народа у Хрватској (1990). Тим променама Срби у Хрватској сведени су на статус националне мањине. Истовремено је отпочео

процес сецесије Хрватске од Југославије. Да би то било могуће, стварана је кризна ситуација и антагонизовање Хрвата и Срба. Срби, који су се залагали за свој дотадашњи уставни статус у Хрватској и опстанак заједничке државе — Југославије, били су изложени медијској сатанизацији (*Слободни шједник*, ХРТ и други медији), широкој дискриминацији у сваком погледу и атроцитетима разне врсте. То је, с једне стране, довело до избеглиштава из делова Хрватске где су Срби били мањина, а с друге стране, до самоорганизовања и пружања отпора у деловима Хрватске где су Срби били већина. Тако је настала Република Српска Крајина на територији северне Далмације, Лике, Кордуна, Баније, западне Славоније, источне Славоније, западног Срема и Барање. Да би се избегли даљи ратни сукоби већ крајем 1991. године овај простор је стављен под заштиту Уједињених нација (УНПА зоне) с циљем да се настали спор реши преговорима.

Као што је познато у војним акцијама „Бљесак” (почетком маја) и „Олуја” (почетком августа) 1995. године западни делови РСК су окупирани од стране хрватских војних снага, а источни делови (Ердутским споразумом) принуђени на мирну реинтеграцију у уставно-правни оквир Хрватске, коју су многе земље — предвођене Немачком и Ватиканом — као независну признале 1992. године. У тим војним акцијама (као и онама које су им претходиле: „Миљевачки плато”, Медачки цеп, итд.) хрватске снаге починиле су бројне ратне злочине над Србима и практично протерале целокупно српско становништво са својих вековних огњишта уништавајући и све претпоставке живљења на тим подручјима. О размерама почињених злочина над Србима, не само на територијама захваћених оружаним конфликтом, већ и у великим градовима изван ратног подручја, Ливада је прикупио уверљива сведочанства.

Он доказује да етничко чишћење Срба из Хрватске није био споредни производ српско-хрватског рата, већ главни циљ хрватске политике — предратне, ратне и послератне. А ту политику дефинисала је Хрватска демократска заједница и Фрањо Туђман, као њен председник и председник Хрватске.

То се посебно односи на чињеницу да је већ 1990. годину у Хрватској, политиком ХДЗ-а, оживљен дух НДХ. Фрањо Туђман је изјавио да НДХ није била само фашистички злочин, већ и израз тежње хрватског народа за својом самосталном државом. На питање новинара да ли је могућа самостална Хрватска без рата, Туђман је одговорио

да је могућа, али да се без рата не би остварили сви хрватски циљеви. Један од главних циљева био је Хрватска без Срба као значајног фактора. Ливада упозорава да се такав одговор и може и мора очекивати од једног расисте (који је сретан што му жена није ни Српкиња ни Јеврејка) и проповедника геноцида (у књизи *Бесџућа џовијесне збиљности*, стр. 164). Његова србофобија („Срби су реметилачки фактор“) била је карактеристична за велики број Хрвата. Зато је он, после уништења РСК, изјавио: „Хрватска је ријешила српско питање у Хрватској. Ми смо прихватили повратак дијела Срба у Хрватску, како би онемогућили нападе на Хрватску и приговоре како је Хрватска наставак НДХ и да не жели ниједног Србина. Ријешили смо српско питање и Срба више неће бити 12% и 6% Југословена колико их је било. А 3% колико ће их бити, неће више угрожавати хрватску државу“ (према *Новом листу* од 15. децембра 1998, стр. 19). Због тога је Крајина морала остати без својих становника, тј. Срба. Током „Олује“ они су протерани, њихова станишта разорена, а после „Олује“ хрватска држава је предузела све што је било у њеној моћи да се они не врате.

Ливада ово илуструје многим емпијским подацима на основу међународних и сопствених истраживања на терену. Зато он „Олују“ сматра злочиначким подухватом, а послератно онемогућавање повратка Срба у Крајину озакоњеним злочиним етничког чишћења. Међутим, размере хрватских злочина су просторно шире од подручја Крајине. Исти резултат, као у опустошеној Крајини, Хрвати су својом терористичком, медиј-

ском, законском и подзаконском политиком постигли и у великим градовима, у којима није било оружаног отпора Срба. Циљ да се Срби сведу на 3% хрватског „пучанства“ постигнут је уз асистенцију тзв. међународне заједнице, односно тзв. демократског Запада.

Не упуштајући се у многе карактеристичне детаље ове књиге, коју препоручујемо читаоцима у Србији, сложићемо се са мишљењем проф. др Милана Кангрге да је Ливадина књига *Етничко чишћење — озакоњени злочин сивољећа* „пуна истинске, знањствено провјерене фактографије и зато је више него вјеродостојан документ, јер је то право 'живо свједочанство' социолога-истраживача, који се читавим својим људским бићем заложује за откривање истине о нама самима“. Због тога књигу проф. Ливаде о коначном (?) демографском слому Срба у данашњој Републици Хрватској треба читати с обзиром на уверљиву фактографију коју он излаже пажњи јавности и разумети је имајући у виду импликације које ће та фактографија имати на укупне будуће српско-хрватске односе.

Вреди се замислити над чињеницом да је 1941. године на подручју НДХ живело 30% Срба, а да их данас у самосталној Републици Хрватској има 3%. Само због изношења ове чињеница, која је речитија од било које опширне и конфузне елаборације о положају Срба у Хрватској, књига проф. Светозара Ливаде заслужује да јој пажњу посвети српска јавност, српска наука и, наравно, српска политика — уколико је од њих још ишта остало.

Драго Њеђован

UDC 321.01

ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ (2006) *ПОЛИТИЧКА ТЕОРИЈА 1*, Београд: Службени гласник, стр. 838

Политичке науке се сматрају једним од најмлађих унутар модерних друштвених наука. Али и најразуђенијих, с обзиром на природу самог подручја „политичког“ као истраживачког поља политичких наука. У тако разуђеном подручју ретка су дела синтетичког карактера која се баве свим темељним питањима и обухватају све релевантне проблеме. Још ређи су истраживачи који се усуђују да се одлуче на такав подухват да дају обухватно истраживање, јер то успешно

могу да обаве само ретки појединци-ерудите који поседују енциклопедијска знања, темељност познавања и ширег подручја од оног којим се непосредно бави њихова наука, дубину увида у целину и сваки појединачни сегмент и аналитички капацитет да могу „држати“ под контролом једно тако разуђено и дивергентно подручје. Такав ерудита је проф. др. Војислав Становчић, дописни члан САНУ, професор Факултета политичких наука у пензији и предавач на

многим светским универзитетима, доајен политичких наука код нас и на ширем простору бивших југословенских земаља. А такво синтетичко дело је *Политичка теорија I*.

Оно представља први од три тома ауторовог свеобухватног и систематског разматрања политике. Ово тротомно дело од преко 2000 страна је најцеловитије истраживање на пољу политичких наука код нас и уопште у овом делу света. У њему су обухваћена сва релевантна подручја, категорије и проблеми политичке теорије и политичких наука уопште. Ради добијања целокупне слике о карактеру, обиму и значају овог капиталног дела, пре него што приступимо детаљнијем приказивању и анализи објављеног првог тома, прво ћемо навести садржај и главне теме не само првообјављеног, него и остала два тома која су у припреми за објављивање.

Први том, који ће бити детаљније разматран у овом приказу, обухвата увод (*Паноптикон политичких идеја*), прву књигу (*Карактер политичких теорија*) и једну опсежну Библиографију с подручја политичких наука.

Други том, који ће ускоро бити објављен, састоји се из две књиге. Прва књига носи наслов *Од источњачког деспојтизма до западноевропског ајсолутизма* и детаљно разматра проблем ауторитаризма и његових различитих појавних облика. Ту су обрађени деспотизам, тиранија, диктатура, доминација и олигархија, као и проблеми цензуре и нововековна теорија државног разлога као подлога различитих облика ауторитаризма. Реч је о енциклопедијској обради ових појмова тако да читалац добија пун увид у све оно што карактерише поједини облик, од историјског разматрања, преко различитих теорија апсолутизма, до систематских критичких разматрања и различитих аспеката и карактеристика разматраних феномена. У овом делу су посебно обрађене теорије доба апсолутизма, то јест времена настанка модерне државе с обимним студијама о Макијавелију, Бодену, Калвину, Лутеру и Хобсу, као и основна легитимацијска теорија овог облика власти, теорија државног разлога.

Друга књига овог тома, *Политичка теорија и друштвене промене* посвећена је односу политичке теорије и друштвених промена или онемо што аутор назива „политичка динамика”. У том оквиру се детаљно разматрају идејне основе, политички и социјални услови великих револуција које су на мање или више насилан начин породиле модерно доба (холандска, енглеска, америчка и француска револуција), као и тумачење и разматрање њихових последица.

Аутор је посебан нагласак дао идејној позадини ових револуција, али и кореспонденцији идеја, покрета и догађања који су руководили револуцијама, као и последицама и резултатима тих револуција у светлу њихових носивих идеја. У том оквиру посебно место заузима ауторова расправа о проблему „конституционализације револуције” (о чему је аутор, иначе, први писао у нашој политичкој теорији) и зашто су оне револуције које су се намах конституционализовале резултирале стабилним и трајним политичким поретком (Америчка револуција) за разлику од оних које су се дуготрајним „порођајним мукама” кретале „напред-назад” и тако дешенијама друштва била подложна променама и нестабилности (Француска револуција). У оквиру овог дела се разматрају и теорије водећих мислилаца из тог периода у већим монографским студијама посвећеним понаособ Алтузију, Хобсу, Милтону, Харингтону, Локу, Монтескјеу и Русоу. На крају овог дела следе посебна разматрања водећих политичких идеологија као производа политичке динамике, односно сусрета политичких идеја и друштвених покрета: либерализам, конзервативизам и социјализам.

Трећи том обухвата четврту књигу која је посвећена истраживању идеја, облика и институција под насловом *‘Систематска’ политичка теорија*. Овде аутор разматра кључне појмове, идеје и проблеме политичке теорије: демократија, владавина права, конституционализам, људска права, легитимитет, легалност, грађанско друштво, држава благостања, политичко организовање и партије, федерализам, тоталитаризам, дистрибуција моћи и подела власти. Најобимније и најзначајније поглавље у овом делу рада представља ауторово историјско и систематско разматрање проблема људских права од првих модерних теорија о људским правима од 17. века до данас.

Овако назначен садржај сва три тома читаоцу ће помоћи да добије целовиту слику о обиму и значају овог дела, као и о његовом истакнутом месту у нашој политикологији, па и друштвеној науци уопште. Након овог прегледа основних тема и проблема овог енциклопедијског подухвата разматрићемо детаљније први том.

Уводни део (*Паноптикон политичких идеја*) представља обиман увод у критичко истраживање политичких идеја и политичке теорије. Састоји се из седам поглавља у којима се разматрају кардинална питања политичке теорије и политичких наука, почев од пропитивања политичких идеја и институ-

туција (*Изазови и одговори*), преко проблема заснивања, организације и опстанка политичке заједнице (*Темељи њоредака и цивилизација*), до проблематизације филозофије историје и одбацивање оних учења која су усмерена на учтивање друштву неких „законитости” и предвиђање токова и праваца развоја историје (*Учења о смислу историје*), и до разматрања сложених односа сукоба и поретка (*Сукоб и њоредак*), морала и политике (*Етика и њолитика*) и односа појединца и политике (*Човек: њоданик или грађанин*). Последње поглавље је посвећено разматрању политичких појава из угла историјских списа и књижевних дела (*Дела значајних историјчара и леје књижевности о карактеру њолитичких њојава*).

У овом својеврсном пропедевтичком уводу од чак 245 страна текста, аутор „евидентира” главна поља и проблеме политичке теорије и даје читаоцу на прегледан начин лепезу кључних питања којима се бави у овом првом и преостала два још необјављена тома, а која ће у посебним деловима бити на минуциозан начин изанализирана. Увод му тако служи да назначи у грубим потезима све о чему ће расправљати у целом делу, да укаже на главна питања којима се бави политичка теорија и назначи дилеме и решења који ће бити предмет његовог критичко-аналитичког разматрања феномена „политичког”.

Овде је посебно занимљиво ауторово представљање политичких идеја и институција као човекових одговора на изазове. Аутор сматра да су идеје и установе ништа друго него људски одговор на проблеме („изазове”) с којима су се суочавала друштва и то тако што су „на опште изазове тражени ... и испробавани конкретни одговори, који су кад би се показали као успешни, били ширени и подржавани од других заједница.” (стр. 21) Највеће изазове који захтевају ове одговоре у политичком подручју аутор налази у проблему како да једна заједница опстане и у целом низу проблема који пред друштво и људе поставља „моћ” — њено стицање и наметање, освајање, увећавање, упражњавање, одржавање и гомилање. У овом другом случају, како каже аутор, „њено подвођење под извесна правила представља безброј изазова, на које су нуђени бројни одговори” (стр. 27). Том проблему како ограничити и спутати моћ/власт подводећи је под правила, аутор ће посветити и највећу пажњу у овом делу, што је сасвим у складу с његовим нормативним теоријским приступом, социјално-либералним идејним усме-

рењем и хуманистичким вредносним ставом.

Аутор, такође, сматра да за разлику од великог броја друштвених установа и творевина у подручју обичаја, размене, породичних односа и слично, које настају спонтано, политичке идеје се „излажу с циљем да постану институције”, а сам „процес отелотворења појединих идеја у институције, што значи да се идеје претварају у обрасце понашања и могу за дуже или краће време имати тзв. институционализовани утицај” (стр. 15). Он овде прави занимљиво разликовање између друштвених и политичких установа: „Многим институцијама, као и политичким променама и догађајима, претходе идеје које не морају увек бити јавно саопштене или лако запажене ... Иза низа делања, као и великог броја политичких институција, стоје ... идеје”, јер „код политичких институција свесна делатност има веома активну улогу у њиховом настајању, коришћењу, мењању, укидању, рушењу” (стр. 15—16). Овакав ауторов приступ је препознатљив у целој књизи. На једном месту он то сажето, али ефектно каже: „Мудре, рационалне, разложне идеје, за које је човек природно обдарен (умом просветљен) стоје и иза норми и иза институција” (стр. 355). Овим конструктивистичким објашњењем настанка политичких институција, за разлику од теорије спонтаног поретка, коју везује за друштвене установе, аутор је комбиновао два доминантна „шаблонска” приступа пореклу установа, што може послужити као илустрација његовог општег теоријског и практичног става, да се сваком феномену и проблему приступи на критичан и аналитичан начин без сврставања у „таборе” и једнострана претеривања. Уопште, којим год се проблемом бави, Војислав Становчић га разматра из различитих аспеката, „суочава” супротстављена гледишта и аргументе, критички одмерава њихову тежину и настоји доћи до сопственог става који је лишен сваке искључивости. Он, наиме, негује критички однос према истраживаним проблемима и теоријама и пружа уравнотежен критичко-научни приступ сваком проблему, идеји, теорији, идеологији и институцији којима се бави.

Овде ћемо истаћи и основни закључак поглавља *Темељи њоредака и цивилизација* због тога што у њему аутор показује да ма како различити били темељи цивилизација, да ли се налазе у нормама правног, политичког, моралног или религијског и обичајног карактера, увек је реч о неким правилима понашања, које аутор с правом сматра „највећим изумима у људској историји” јер су

омогућавала стабилан и регуларан социјални живот са извесношћу, што је главни услов друштвеног напретка. Ово је опет сасвим у складу с његовим већ поменутиим наглашавањем значаја ограничења власти и спутавања и умеравана моћи.

Међу уводним темама посебно место аутор је дао проблему односа етике и политике (*Етика и политика*), обнови интереса за практичком филозофијом, као и односу морала и политике у политичкој мисли од антике до данас, при чему су теорије правде (од Тразимаха до Ролса, Нозика и Дворкина), као једно од централних питања савремене политичке теорије, заузеле посебно место.

Аутор је доста простора посветио и проблемима „кореспонденције” политичке теорије и политичких наука уопште с другим подручјима деловања и сазнања (право, историја, психологија, антропологија и економија) али и другим подручјима стваралаштва, при чему посебно место заузимају његова разматрања односа књижевности и политичке теорије, као и историје и политичких идеја у последњем одељку Увода. Ово представља и једно од посебно оригиналних подручја истраживања професора Становчића, при чему се он нарочито бави великим делима светске књижевности показујући њихову релевантност за политичку теорију, као и питањем односа дела великих историчара и поука које она носе за политичку теорију и истраживање политичког. Тако он истиче да је „изузетно корисно и готово незаобилазно обратити се делима књижевних генија, уколико хоћемо потпунију слику људских ситуација, заноса, посртања, патњи, успона и падова, добротинастава и злочина, јунаштва и кукавичлука, проблема живота и смрти, којима се филозофска и религијска учења баве и траже одговоре”, јер „сликама, ликовима, ситуацијама, давањем атмосфере, осећања, мотива и другим детаљима, књижевност обухвата оно што није лако обухватити чак ни најбољим теоријским расправама” (стр. 223). Бројни примери ауторовог позивања кроз целу књигу на велике познаваоце људске душе Достојевског, Солжењичина, Селимовића, Андрића и друге, најбоље илуструју овај несумњиво необично значајан увид.

Након оваквог уоквиравања свог истраживања, аутор у разматрање тематике и проблема политичке теорије улази бављењем епистемолошко-методолошким проблемима политичких наука, али и друштвених наука уопште. Прва књига носи наслов *Карактеристике политичких теорија* и представља централ-

ни део епистемолошко-методолошког истраживања политичких теорија, где се аутор бави основним појмовима и контроверзама у одређивању природе политичког подручја и „предмета” политичких наука, неким особеним епистемолошко-методолошким проблемима (различитим приступима, односом политичке теорије и емпиријских истраживања, индикативним и вредносним судовима у политичкој теорији, идеолошким искључивошћу и методолошком ригорозношћу, позитивизмом, сцијентизмом, релативизмом и „вредносним неутрализмом”, као и трендовима у глобалном моделирању у политичкој науци) и проблематизацијом развоја политичких теорија у смислу пропитивања природе тог развоја и односа класичне политичке филозофије и модерне политичке науке.

Професор Становчић даје до сада најобухватније и колико је могуће најпрецизније одређење подручја политичких наука делећи га у четири области: политичке теорије и њихова историја; политичке институције; партије, групе и јавно мњење; и међународни односи и набраја чак 22 дисциплине и темељна питања којима се баве. Поред ове исцрпности и обухватности у одређивању поља „политичког”, аутор даје и најбоље одређење суштине „политичког”. Он га види у „тражењу модалитета заједничког живота, а то значи и установа, образаца 'бољих' или 'најбољих облика' и низа елемената који се тичу регулисања односа и живота у заједницама, положаја оних који управљају, очувања унутрашњег поретка и интегритета, одбране од спољних опасности и тражења мира и сарадње са суседима у усмеравању заједница ка постизању одређених разумних циљева” (стр. 354).

Након утврђивања подручја истраживања аутор разматра темељна епистемолошка и методолошка питања политичких наука. Овај део ауторовог истраживања је посебно значајан с обзиром да су у нашој политикологији епистемолошка и методолошка питања само маргинално и спорадично разматрана. Такође је значајно његово указивање на посебну природу развоја политичке теорије, која се не садржи у неком линеарно-прогресивистичком поимању напретка и развоја. Становчић наглашава структурну различитост природних и друштвених наука, па у том смислу и поимања напретка и развоја у њима, с обзиром и на различите методолошко-хеуристичке и епистемолошке позиције ова два поља људског стваралаштва. И саму расправу о историји политичких теорија он концентрише на питање о

развитку. На који начин се у политичкој на-
уци може разматрати и посматрати пита-
ње њеног развитка, проблематизовати њена
историја и пропитивати њени сазнајни и
практични домети с обзиром на миленијум-
ска искуства политичке опсервације? Ово
међутим, наводи на даље истраживање низа
проблема, почев од односа „старе” и „но-
ве” науке о политици, релевантности уви-
да класичне политичке науке за савремена
друштва, преко расправљања неких темељ-
них епистемолошких, аксиолошких и ме-
тодолошких питања, до проблематизовања
значаја политичке науке за друштвени на-
предак. Разматрајући ове проблеме аутор по-
себно указује на неоправдано подвајање класи-
чне политичке филозофије и модерне по-
литичке науке од позитивистички и сцијен-
тистички оријентисаних писаца тзв. емпи-
ријске политичке науке, који одбацују класи-
чну политичку филозофију оптужујући је за
„ненаучност”, културно-историјску огра-
ниченост, некорисност и неупотребљивост.
Указујући на значај класичне политичке фи-
лозофије, а у складу с већ критикованим
ставовима позитивистички и сцијентистич-
ки оријентисаних писаца о „вредносној не-
утралности” као идеалу, Војислав Станов-
чић управо наглашава политичкој теорији
иманентну аксиолошку оријентисаност: „Вред-
новање није присутно само при интерпре-
тацији и објашњењу стварности, односно
чињеница, већ и при избору предмета ис-
траживања, селекцији података, организа-
цији истраживања, одређивању тежине по-
јединих 'чињеница', што опет метод истра-
живања и истраживачки поступак доводи у
извесну везу с теоријом која је уз основи ис-
траживања. Зато дубље и шире познавање
политичке теорије омогућава боље поимање
ситуације и објективније утврђивање и ту-
мачење чињеница” (стр. 479).

Овде ћемо навести неколико ауторових
изузетно значајних теоријско-методолошких
упутства, која илуструју његово теоријски и
методолошки ригорозно становиште: „Упр-
кос томе што не можемо претендовати да
ћемо избећи свако вредновање, морамо пре-
дузети све, учинити напоре да избегнемо
једностраности и пристрасности (из инте-
реса, страсти, идеолошке, верске, политич-
ке заслепљености), да увек будемо спремни
да чујемо и другу страну (*audiatur et altera
pars* — као методолошко начело и супстан-
цијалну вредност) и да избегнемо да једно
закључујемо а друго казујемо... Неопходно је
да као истраживачи и аналитичари уложимо
труд и напор да овладамо што ширим
концептуалним оквирима, а нарочито да бу-

демо отворени према чињеницама и кон-
цепцијама које су током дугих ... периода
показивале своју постојаност, чак и кад би
за неко време биле угушене или замраче-
не... Потребно је изоштрили методолошка
оруђа којима политичку стварност посма-
трамо, тумачимо, оцењујемо, а унети више
разума у предлоге и мере, кад настојимо да
је променимо” (стр. 473).

Значајно је ауторово указивање на спе-
цифичност политичких у односу на друге
друштвене науке. Он прво истиче велику
хеуристичку и епистемолошко-методолошку
сличност политичких с другим друштвеним
наукама и значајно ослањање на њихове ре-
зультате: „У сваком случају, поред истори-
је, права, економије, статистике, политичке
науке и политичка торија долазе у везу с ре-
зультатима нових приступа и дисциплина.
Од некога позајмљује податке ..., тј. чиње-
нице и појмове, а другима даје своје генера-
лизације (појмове и концепције)” (стр. 326).
Па ипак политичке науке имају своју осо-
беност: „Политику у целини карактерише
нормативизам у много већој мери него што
је случај у оним наукама за које се каже да
су у већој мери експликативне. Политичке
науке по њиховој природи може каракте-
рисати и изван апериоризам иманентан
процесу практичног остваривања неке иде-
је, циља или теоријске концепције ... Поли-
тика као појава, у најширем смислу схваће-
но, у великој мери и јесте усмеравање дру-
штва ка одређеним циљевима” (стр. 475).

Становчић образлаже и аргументује своју
основну тезу да развитак политичке мисли
није праволинијски и да у области *humanio-
ra* појам развитка има релативно значење,
за разлику од оног које има у природним
наукама, где је релативно лако закључити о
самом карактеру развитка, па га је могуће
чак и квантификовати и прецизно мерити и
степеновати. Показујући да развитак поли-
тичке мисли не представља никакав орган-
ски раст од нижих и једноставнијих ка ви-
шим и савршенијим облицима, он реafir-
мише вредности и домете класичне поли-
тичке филозофије, али истиче и методоло-
шке предности и доприносе модерне, емпи-
ријски усмерене политичке науке, чија по-
везаност и узајамно допуњавање обезбеђују
аналитичку и критичку вредност политичке
науке, одређују њен статус и утврђују њен
друштвени значај и особиту важност за об-
ликовање заједничког живота. Тако, указују-
ћи на релативност појма развитка и про-
машеност „прогресивистичке” просветитељ-
ске тезе и њеног некритичког оптимизма,
одређује основни садржај и оријентацију са-

времене политичке теорије, која мири и уједињује захтеве за научном експликацијом с императивима за истраживање норми и циљева политичког деловања и на тај начин супсумира методолошке доприносе модерне политичке науке с аксиолошким предности-ма политичке филозофије.

Разматрајући тим поводом основне проблеме статуса политичке теорије, аутор узима критичко становиште, реafirмишући телеолошку и нормативну оријентацију у политичкој теорији и њену делатну усмереност, критичку функцију и могућност да утиче на друштвени живот проблематизовањем циљева људског делања, расправљањем о вредностима и принципима заједничког живота и пропитивањем различитих политичких пројеката, визија и идеологија са становишта људских вредности и идеала. У том смислу он посебно истиче значај политичке науке за откривање и објашњавање проблема друштвене и политичке организације који онемогућавају друштвени напредак, за предвиђање неугодних последица политичких подухвата и поступака који одређују судбину огромног броја људи, за развијање демократске политичке културе и за успостављање политичких принципа који подразумевају питање о циљу и намери и морају се узимати у обзир као битни конституенс политичке стварности.

Посебан део овог тома, који као и *Увод* тематски покрива и други и трећи том, чини веома исцрпна Одабрана библиографија дела изворне и секундарне литературе у области политичких наука и бројних интердисциплинарних граничних подручја у којима се политичке науке додирују и преклапају са историјом, књижевношћу, психологијом, филозофијом, етиком, социологијом, антропологијом, економијом, итд. Ова библиографија представља јединствен подухват у нашој политикологији, по томе што је то прва библиографија у овој области, која обухвата више од 1700 јединица и чини 140 страна ове књиге. Она евидентира дела из историје идеја и политичке теорије, преко политичких процеса до упоредних политичких система и институција, и има пет делова, са 16 поглавља и с више од тридесет тематских подручја. У њој су наведена изворна дела политичких теорија и идеологија од антике до данас, од радова општег карактера, до радова разврстаних према различитим областима и проблемима. Илустрације ради навешћемо овде да списак радова посвећених људској природи у политици носи 107 библиографских јединица, оних посве-

ћених моћи и друштвеној контроли 109, а „лепој књижевности” чак 90 јединица. Ова библиографија је један вредан и користан рудник знања који је аутор прекопао, изанализирао и представио нам га као средство од огромне помоћи за све оне који хоће да се баве појединим проблемима политичке теорије и политичких наука уопште. Довољно је рећи да аутор даје библиографске податке за сваку књигу, сва њена страна и евентуална домаћа издања, па чак, за важнија дела, и опис садржаја и критичко вредновање оних за која аутор процењује да ће бити од посебне користи читаоцима.

Ово дело професора Војислава Становчића, представља јединствени покушај у нашој политикологији да се у светлу остварених домета политичке теорије на почетку 21. века пружи исцрпан критичко-аналитички преглед главних проблема, схватања, идеја и кључних дилема политичке теорије од антике до данас, а посебно контроверзи и расправа у 20. веку, веку опште пролиферације политиколошке литературе.

Аутор се посебно бави нормативним, емпиријским и систематским у политичкој теорији и у том смислу су значајна његова критика реал-политике и апологија моћи, као и његов особен нормативистички приступ. За разлику од „реалиста” који под политиком подразумевају „наметање и одржавање одређеног поретка који свим средствима остварују они који располажу силом и који претендују на монопол и погледу права на принуду”, Становчић током свог полувековног ангажмана у политичкој науци овде и у свету, негује приступ по коме је „политичка наука, вештина и мудрост којом се стварају што повољнији услови за живот људи у заједницама које су им и потреба која произилази из њихове природе” (стр. 331). Зато, поред теоријског и едукативног значаја у смислу ширења, увећања и продубљивања теоријских знања и разумевања политичких феномена, овај рукопис има и шире културно-историјско и друштвено значење, јер је реч о нормативном приступу политичкој теорији, где аутор не врши само анализу и упућује нас у значења политичких категорија, анализу вредности и принципа и тумачење темељних проблема, већ и доприноси развијању грађанске самосвести и демократске политичке културе.

На крају, вреди истаћи да су у овој књизи изложени резултати вишедесенијског бављења проблемима политичке теорије, који уз обухватност разматрања, прецизност и софистицираност аргументације, као и истанчаност анализе, ово дело чине најзна-

чајнијим и најобухватнијим истраживачким радом у нашој политикологији у њеној полувековној историји. Реч је о ретко целивитом, занимљивом, информативном и високо аналитичком тексту, који ће заузети посебно место у историји наше политикологије и друштвене мисли уопште. Зато његово објављивање има посебан значај и могло би се квалификовати као *капитално* издање на

у пољу политичких наука. И зато се може свесрдно препоручити свим стручњацима у области политикологије и других друштвених наука, али и онима који би нешто да сазнају о том огромном пољу људске мисли и идеја које покрива политичка теорија као истраживање алтернативних образаца живота у заједници.

Илија Вујачић

UDC 159.953.5
371

ОБРАЗОВАЊЕ ЗА 21. ВЕК

Јована Милутиновић (2008) *Циљеви образовања и учења у светлу доминантних теорија васпитања 20. века*, Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.

Студија Јоване Милутиновић *Циљеви образовања и учења у светлу доминантних теорија васпитања 20. века*, која је произашла из докторске дисертације истог назива и садржине, бави се, на првом месту, проблемом теоријских основа одређења циљева образовања и учења, заснивајући га на различитим теоријама васпитања које су доминирале током 20. века и, на другом месту, конципирањем теоријског оквира одређења циљева образовања и учења примерених савременим демократским, плуралистичким и мултикултуралним друштвима.

Након увода у проблематику истраживања, ауторка је, у другом поглављу, поставила питања која ће обрађивати: појам циљева образовања и учења, различити приступи одређивању циљева образовања и учења, појам теорија васпитања, функције теорија васпитања и различите класификације савремених теорија васпитања. Прегледно и критички изложени су најзначајнији приступи, дефиниције и образложени основни појмови и синтагме неопходне за проучавање и разумевање предмета истраживања. Овде је одређен и проблемски оквир, циљ и задаци истраживања, постављена је хипотеза, те је представљен основни епистемолошки-методолошки правац у проучавању (сазнавању и разумевању) предмета истраживања као и методе и примењене истраживачке технике.

Проблем истраживања одређен је кроз питање: које теорије васпитања могу да пруже најадекватнији теоријски оквир за одређење и развој циљева образовања и учења примерених савременим друштвеним променама? Ауторка је пред себе поставила сле-

деће задатке истраживања: описати образовне идеале из прошлости и указати на њихову условљеност историјским и друштвеним контекстом; на компаративној основи сагледати природу и суштину различитих теорија васпитања које су доминирале током 20. века, проучити њихове основне претпоставке, концепте и начела, а потом истражити разноврсност у њиховом разумевању и интерпретирању циљева образовања и учења; испитати којим вредностима, идеалима и циљевима теже савремена демократска друштва, које захтеве она у облику циљева постављају пред образовне системе, те идентификовати теорије васпитања које би могле да пруже најадекватнији теоријски оквир за одређење и развој циљева образовања и учења примерених савременим демократским, плуралистичким и мултикултуралним друштвима. Основна намера је да се налазима овог теоријског истраживања укаже на ефикасност доминантних теорија васпитања 20. века у дефинисању нове улоге образовања.

Природа и карактер предмета овако постављеног проучавања које је фундаментално, теоријско и метатеоријско, определили су ауторку за примену методе теоријске анализе, те историјске и компаративне методе. Она их је спроводила посебно, при чему је увидела потребу њиховог међусобног прожимања с циљем да се ограничености једне замене предностима друге истраживачке методе. Посебно би требало истаћи да се Јована Милутиновић у промишљању проблема истраживања добрим делом користила и сазнањима наука сродним педагогији.

Ауторка је у трећем поглављу приступила брижљивом опису образовних идеала из прошлости, критички је анализирана и интерпретирала најутицајније и вековима одрживе погледе на циљеве образовања и учења (на нивоу идеала) и истражила како они утичу на савремена одређења образовних циљева, те како креирају основу за савремена промишљања о курикулуму. Истакла је да одговор на питање шта би требало да буду циљеви образовања зависи увек од претпоставки о људској природи, природи образовног процеса и схватања знања. Знатна пажња у монографији посвећена је проучавању дуге традиције одговора на ова питања од Платона, Русоа и Дјуија, па све до расправе традиционалиста и прогресивиста почетком 20. века. Описане су и различите концепције курикулума где је добро уочено да разлике у мишљењима о курикулуму произилазе из дубљих замисли и претпоставки о природи знања и учења, природи друштва, циљевима које образовањем и учењем треба досегнути. Планирана знања везују се за образовне циљеве који се на различите начине третирају, а у зависности од вредности или претпоставки на којима се темеље промишљања пожељне личности у пожељном друштву. Реч је о томе да концепција курикулума зависи од прихваћене образовне филозофије, односно од тога како се схватају циљеви образовања и учења.

У четвртном поглављу ауторка је детаљно анализирана филозофске, антрополошке, психолошке, социолошке и идеолошке димензије доминантних теорија васпитања 20. века. Критичким и интердисциплинарним приступом проучила је њихове основне претпоставке, концепте и начела и сагледала како се њихова основна полазишта одражавају на поступке у образовном раду и решавању практичних проблема. При анализи и компарацији теорија васпитања ауторка се руководила циљевима образовања и учења, улогом и статусом школског система, природом знања и избором садржаја, погледом на наставу и учење, положајем наставника и ученика у образовном процесу и евалуацијом.

Пето поглавље студије Јоване Милутиновић усмерено је на проучавање вредности, идеала и циљева којима теже савремена демократска друштва. Констатујући да су вредности основа за разумевање образовања, она је, у оквиру овог поглавља, анализирана релације вредности—образовања. Добро је уочила да централни проблем у теоријским расправама представља разумевање природе вредности. Док, с једне стране, по-

стоје извесна гледишта која импликују да човек није актер, стваралац вредности, већ да их он само затиче, препознаје или открива као објективне датости, с друге стране, постоје гледишта која у средиште свог интереса стављају човека, његову хуману природу и удео самодетерминишућих снага у властитом развоју.

Током последњих деценија образовање се суочава с бројним изазовима на националном и међунационалном нивоу, због чега се интензивно преиспитују, редефинишу и проширују циљеви, садржаји и методе образовања и учења. С обзиром на то указано је на допринос међународних организација у иновирању циљева образовања. Ауторка је детаљно и критички приказала, анализирана и компарирала циљеве образовања у бројним земљама света. Добро је уочила да реалност дате ситуације нужно условљава циљеве образовања у сваком одређеном националном контексту. Будући да глобални изазови утичу на националне образовне системе, питања карактеристика, знања и вештина које треба развијати образовањем, треба постављати и решавати темпом који одређује не само национални, већ и глобални развој друштва. Проучавање глобалних промена захтевало је и осветљење важних питања будућности. Бројне могуће карактеристике будућег друштва, као и промењене људске потребе и аспирације, истакнуте су у први план како би се јасније исказали изазови и захтеви савременог друштва према образовању.

Увиђајући да комплексне глобалне промене чине општи оквир за промишљање о образовању и учењу, ауторка је у шестом поглављу монографије детаљно анализирана и интерпретирала феномен глобализације и њен утицај на образовање, те указала на међусобну повезаност и условљеност демократије и образовања. Нарочито је упозорила на опасност ограничавања циљева образовања на она учења која задовољавају корпоративне приоритете политичких и економских елита. Као нужан услов за успешни прелаз ка друштву знања и обнови демократије видела је филозофију доживотног учења. Чврсту везу између друштва знања и демократије илустровала је кључном улогом коју знање има у демократском животу и способностима образованих грађана да практикују обавезе и одговорности у јавној сфери, да практикују властита права на слободно пропитивање одлука јавних ауторитета.

Јована Милутиновић закључује да су се циљеви образовања увек изводили из идеалне слике човека коју је неко друштво при-

хватило. Уз то, образовни идеали из прошлости указују на нужну усклађеност и међусобну зависност променљивости историјских токова друштвеног развитка и тежњи, идеала и аспирација у образовању. Такође указује да је савремено образовање под снажним утицајем историје, да су неке идеје из давних времена и данас веома актуелне и присутне у савременим теоријама васпитања.

Везаност сваког образовног идеала за историјски контекст у којем је настао сугерише да свако плодотворно промишљање о циљевима образовања данашњице захтева дефинисање нашег властитог социјалног и културног стања.

Иако су истраживањем потврђена основна очекивања да нису све теорије васпитања подједнако компатибилне захтевима савремених демократских, плуралистичких и мултикултуралних друштава, Јована Милутиновић закључује да ниједна од проучаваних теорија васпитања, узета по себи, није довољна за решавање новонасталих проблема. Такође закључује да се ниједна од њих не може у потпуности одбацити. Реч је о томе да компаративна проучавања показују да већина теорија васпитања, бар на нивоу апстракције, имају неке заједничке циљеве. Плурализам којег обликују различити погледи на образовање и учење, оправдан је и пожељан уколико је реч о уверљивим интерпретацијама либералних вредности и професионалних стандарда праксе.

Резултати истраживања презентовани су у књизи детаљно и прегледно, у оквиру три смислене целине. С обзиром на то да циљ проучавања обухвата описивање образовних идеала из прошлости, њихову анализу и разумевање друштвених промена, ауторка се у првој целини критички осврнула на различите интерпретације циљева образовања и

учења у прошлости, дајући проучаваном проблему историјску димензију. Други део односи се на резултате компаративних проучавања доминантних теорија 20. века, а трећи фокусира сам проблем истраживања који се односи на конципирање могућег теоријског оквира одређења циљева образовања и учења примерених савременим демократским, плуралистичким и мултикултуралним друштвима. Сасвим је неопходно напоменути да је ауторка критична у анализама и опрезна у закључцима, те да у свом раду бројна педагошка питања не затвара, већ их држи отвореним за даља разматрања и другачије перспективе. Општи резултати истраживања односе се на промишљање теоријског утемељења образовања које би могло обезбедити прилике сваком појединцу да постане ефективан и одговоран члан демократског друштва, односно најбоље га припремити за успешно суочавање с новим изазовима и за преузимање одговорне улоге у друштву брзих промена.

Истакнута је релевантност педагошких рефлексивних циљева образовања и учења у доминантним теоријама васпитања 20. века у циљу промишљања могућности креирања образовног система који би могао одговорити потребама савременог живота. Резултати истраживања Јоване Милутиновић нису усмерени само на осветљавање теоријских основа одређења и развоја циљева образовања и учења примерених савременим плуралистичким друштвима, већ и на пружање оквира за усавршавање и иновирање образовне праксе која би могла представљати довољно добар одговор на потребе друштва и појединаца у радикално промењеним околностима савременог света.

Лидија Мусћеданаџић